Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (11)

2018

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2018

УДК 34(09)(062.552)
ББК 67я54
І 90

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 29 травня 2018 р.)

Редакційна колегія

Яцишин Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (головний редактор);

Ярмиш Олександр Назарович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Президент Міжнародної асоціації істориків права, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України (заступник головного редактора);

Усенко Ігор Борисович – кандидат юридичних наук, професор, перший віце-президент Міжнародної асоціації істориків права, голова секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України (заступник головного редактора);

Dębiński Antoni – doctor habilitowany nauk prawnych, ksiądz profesor, rector, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);

Maj Paweł Gerard – doctor habilitowany nauk prawnych, profesor nadzwyczajny, kanclerz, Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu (Rzeczpospolita Polska);

Szewczak Marcin – doctor habilitowany nauk prawnych, adiunkt Kat. Prawa Administracyjnego i Gospodarczego Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Rzeczpospolita Polska);

Бевзенко Володимир Михайлович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Бобровник Світлана Василівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, академік Академії вищої освіти України;

Бойко Ігор Йосипович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка;

Духневич Андрій Вікторович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Гриняк Андрій Богданович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу проблем договірного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України;

Джужа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України;

Долежан Валентин Володимирович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія»;

Кельман Михайло Степанович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальної теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ;

Кириченко Володимир Євгенович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;

Крестовська Наталія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Міжнародного гуманітарного університету;

Лаба Оксана Василівна – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Ладиченко Віктор Валерійович – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та правознавства Національного університету біоресурсів та природокористування України;

Лемак Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету;

Луць Людмила Андріївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка;

Скрипнюк Олександр Васильович – доктор юридичних наук, професор, керівник відділу зв'язків з державними органами та міжнародними організаціями Національної академії правових наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;

Тищик Борис Йосипович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету ім. Івана Франка, заслужений юрист України;

Крикунов Олександр Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (відповідальний секретар).

Рецензенти

Копиленко Олександр Любимович – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПрН України, директор Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України;

Передерій Олександр Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Карабіна.

І 90 **Історико-правовий часопис**: науковий журнал / упоряд. О. Крикунов. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. – № 1 (11). – 167 с.

Журнал внесений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень у галузі юридичних наук (наказ Міністерства освіти та науки України України від 04 липня 2014 р. № 793).

Журнал включений до науково-метричних баз BASE Білефельдського університету (Німеччина), РИНЦ (Російська Федерація).

Журнал є науковим періодичним друкованим виданням юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, у якому публікуються статті, присвячені історико-правовим дослідженням, актуальним проблемам захисту прав людини, функціонування правової системи України, а також результати міжнародного наукового співробітництва. Для науковців, практичних працівників, аспірантів, студентів.

The magazine is a scientific periodical journal of Lesya Ukrainka East European National University's law faculty. It includes articles on historical-law researches, actual problems of human rights protection, functioning of the legal system of Ukraine and results of international scientific cooperation. For scientists, practicians, postgraduates, students.

УДК 34(09)(062.552)
ББК 67я54
© Гончарова В.О. (обкладинка), 2018
© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2018

РОЗДІЛ І

Теорія, історія держави та права, філософія права

УДК 343.98:351.746.2(477.82)(091)

М. Яцишин

Джерела з історії сискної поліції у Волинській губернії (1908-1917рр.)

У статті проаналізовано історіографічну та джерельну базу з історії становлення та функціонування сискної поліції в Україні, й у Волинській губернії зокрема. Головним завданням сискних наглядачів та сищиків залишалось стеження за кримінальним елементом у великих містах, де відбувалася концентрація закладів з підвищеною криміногенною привабливістю. Визначальний вплив на організаційні форми сискної поліції, обсяг компетенції, основні напрями діяльності, місце та роль в державному механізмі чинили процеси суспільно-економічного і політичного розвитку, які відбувалися в державі в той чи інший історичний період.

Ключові слова: Волинська губернія, Російська імперія, сискна поліція, сискні відділення, повітове поліцейське управління.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання про створення спеціального правоохоронного органу для боротьби з кримінальною злочинністю постало перед урядом Російської імперії в середині XIX століття. Значне зростання злочинності у великих містах і відсутність ефективних заходів боротьби з нею стали причиною організації 31 грудня 1866 р. у С.-Петербурзі сискної частини при канцелярії столичного градоначальника.

В історії становлення та функціонування сискної поліції в Україні дослідники виділяють чотири етапи [1, с. 171].

Перший етап (IX ст. – березень 1873 р.), тобто з моменту виникнення держави Київської Русі до першої спроби створити в Києві при міській поліції сискну частину для боротьби виключно з загальнокримінальною злочинністю, який характеризувався відсутністю спеціальних органів кримінального сиску, а поліцейські функції по боротьбі зі злочинністю виконували як самі потерпілі, так і визначені державні посадовці та представники сільської громади.

Другий етап (березень 1873 р. – березень 1874 р.), коли упродовж року в Києві функціонувала сискна частина на правах експерименту, який, незважаючи на позитивні результати, був призупинений у зв’язку з припиненням його фінансування міською думою.

Третій етап (червень 1880 р. – липень 1908 р.), коли на території України, спочатку в Києві, а потім в Одесі (1898 р.), Харкові (1902 р.) і Полтаві (1907 р.) при міській поліції створюються перші спеціалізовані оперативно-розшукові підрозділи поліції – сискні відділення (частини), а в деяких криміногенних повітах Катеринославської губернії (1905–1907 рр.) організовуються сискні команди за рахунок коштів земських установ і виробляються форми та методи їхньої діяльності.

Четвертий етап (липень 1908 р. – лютий 1917 р.), який характеризується створенням загальнодержавної системи сискної поліції, закріпленням у законодавчому порядку основних принципів її діяльності та удосконалення організаційних форм.

Розгляд діяльності сискних підрозділів поліції в процесі закономірної зміни одного періоду іншим дозволяє створити цілісну картину єдиного історичного процесу організації та функціонування українського кримінально-сискного апарату.

© Яцишин М ., 2018

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання організації та діяльності сискної поліції Російської імперії розглядалися у працях вітчизняних та зарубіжних істориків, вчених-правників у галузі історії держави й права, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, поліцейського права, які умовно можна поділити на три періоди.

Історіографія дорадянського періоду представлена іменами І. Ю. Андреєвського, Г. П. Гірченка, В. Ф. Дерюжинського, М. В. Зданевича, А. А. Квачевського, В. І. Лебедєва, В. М. Лєшкова, А. А. Міллера, В. П. Мордухай-Болтовського, В.М. Попова, М. В. Рейнгардта, Г. М. Рудого, Н. Сєліванова, В. К. Случевського, І. Я. Фойницького та ін.

Історико-правова література радянського періоду охоплює праці Б. П. Балуєва, О. І. Бастрикіна, Т. Н. Брестовської, Е. П. Вєлічутіної, А. Ф. Возного, І. Ф. Крилова, Р. С. Мулукаєва, К. Г Федорова, Д. І. Шинджикашвілі та ін.

В сучасний період різноманітні аспекти функціонування сискної поліції знайшли відображення у працях російських істориків-правознавців С. А. Лук'янова, А. Ю. Шаламова, В. І. Власова, М. Ф. Гончарова, В. В. Грібова, С. М. Жарова, Ю. А. Жиліної, О. А. Лядова, Т.Л. Матієнко, Д. С. Рижова, Є.П. Сичинського, Є.Г. Юдіна; та суміжних галузей: криміналістів В.М. Колдаєва, С. Ю. Косарєва, А. І. Миронова; сисколoгів: В. І. Єлинського, М. П. Смирнова, О. В. Федорова, О. В. Шахматова, О. Е. Чечетіна, О. Ю. Шумілова.

Серед українських вчених означену проблематику досліджували О. М. Бандурка, О. М. Головко, А. В. Іщенко, В. Я. Мацюк, Д. Й. Никифорчук, В.М. Петровський, О. М. Піджаренко, М. А. Погорецький, О. О. Самойленко, В. Б. Скоморовський, В. Д. Сущенко, В. Ф. Усенко, А. С. Чайковський, І. Р. Шинкаренко, М. Г. Щербак, О. Н. Ярмиш, М. М. Яцишин та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерельної бази, зокрема архівних матеріалів та історико-правової літератури, показати процес створення та функціонування сискної поліції в Україні в 1908–1917 рр., й Волинській губернії зокрема.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У дорадянській історіографії (друга половина XIX – початку XX ст.) процес формування і розвитку органів кримінального сиску не отримав значного висвітлення, оскільки об'єкт дослідження був новим і ще мало знайомим. Спеціальних узагальнюючих праць, присвячених організаційно-правовим засадам сискної поліції Російської імперії не було, адже всеросійська система сискних установ з'явилася лише в 1908 р., а наявні до цього часу сискні відділення (частини) функціонували тільки в деяких великих містах. Тому сискна поліція як загальноімперське явище, що здійснює значний вплив на суспільство, не привернула до себе увагу дослідників. Насамперед вчених-правознавців означеного періоду цікавили теоретичні питання правових засад функціонування поліцейської служби, розподілу функцій карного розшуку між сискною і загальною поліцією, судовими слідчими, прокурорами, розмежування понять «розшук», «дізнання», «слідство» тощо. Серед юридичної літератури слід назвати праці І. Ю. Андреєвського, В. Ф. Дерюжинського, В. М. Лєшкова, М. В. Зданевича, А. А. Квачевського, В. П. Мордухай-Болтовського, Н. Сєліванова, В. К. Случевского, І. Я. Фойницького та ін.

У творах згаданих вище авторів діяльність поліції в боротьбі з загальнокримінальною злочинністю оцінювалася з позицій того часу, розглядалися шляхи підвищення ефективності її роботи в цьому напрямі, визначалися передумови створення та розвитку сискної (кримінальної) поліції.

Таким чином, у дорадянській історіографії проблема сискної поліції Російської імперії в цілому, а також регіональних сискних відділень зокрема, ще не отримали ґрунтовного вивчення. Значною мірою у працях зазначених авторів висвітлювалися окремі аспекти організації та діяльності кримінального сиску, але спеціальних узагальнюючих праць, присвячених організаційно-правовим засадам сискної поліції Російської імперії, не було.

До другої групи досліджень, присвячених розвитку сискного апарату Російської імперії, належать праці авторів радянського періоду.

Варто відзначити, що починаючи з 20-х років минулого століття, коли у відкритому доступі з'явилися матеріали поліцейських архівів, наукові інтереси істориків права зосереджувалися, в основному, на вивченні діяльності політичної поліції Російської імперії, а діяльність сискних відділень та їх боротьба зі злочинністю залишалися поза увагою дослідників.

На початку 60-х років минулого століття розпочалося широкомасштабне реформування правоохоронної системи, що потребувало не тільки наукового обґрунтування, а й вивчення історії карно-розшукових підрозділів системи МВС.

Проблемам боротьби з професійною злочинністю і розвитку сискної поліції в Російській імперії приділяв значну увагу Р.С. Мулукаєв. Він першим із науковців увів у науковий обіг раніше

невідомі матеріали, дав загальну характеристику органам карного сиску з моменту їх виникнення і до падіння самодержавства. Зокрема, вчений чітко визначив два етапи розвитку російської сискної поліції: перший – 1866-1908 рр. – етап створення окремих сискних установ у великих містах імперії і другий – 1908-1917 рр. – етап формування загальнодержавної, всеросійської системи органів карного сиску. Цікаво, що в дослідженнях вченого вперше наводяться факти з приводу діяльності Київської сискної поліції. Так, автор вказував, що саме штат Київського сискного відділення був зразком для визначення штатів для сискних відділень 1-го розряду. Він також першим використав звіт про діяльність сискного відділення Київської міської поліції за 1906 р., складений Г. М. Рудим [2].

У цей період вийшли також праці А. Ф. Возного, К. Г. Федорова та О. Н. Ярмиша, І. Ф. Крилова, О. І. Бастрикіна, в яких фрагментарно відображалася діяльність сискної поліції.

У працях українського вченого А. Ф. Возного вперше в радянській історіографії аналізувались етико-правові погляди дореволюційних зарубіжних і вітчизняних правників на сутність сискної діяльності поліції, розглядалися кримінально-правові поняття провокації та агентурних розробок, давався ґрунтовний аналіз літератури із окреслених питань тощо [3, с. 6-14].

Варто відзначити, що за часів радянської влади в історико-правовій науці в силу ідеологічних обставин переважала негативна оцінка щодо діяльності всього дореволюційного правоохоронного апарату, та органів карного сиску Російської імперії, зокрема. Так, увага акцентувалася на недоліках його організації та діяльності (наприклад, застосовували обман, побиття, брали хабарі тощо), звідси висновок: діяльність карного сиску, як і всього державного апарату Російської імперії, мала яскраво виражений класовий і антинародний характер.

Третю групу складають праці сучасних науковців, у яких досліджувалася діяльність сискної поліції. Після розпаду Радянського Союзу вивчення історії карного сиску виходить на новий рівень. Започаткувала цей процес серія статей Р. С. Мулукаєва і В. І. Полубінського в журналі «Радянська міліція» [4].

Вперше в сучасній літературі організація сискної поліції на території українських губерній Російської імперії була опосередковано проаналізована О. Н. Ярмишем у докторській дисертації «Каральний апарат самодержавства на Україні (1895–1917 рр.)», захищеній у 1991 році [5] і в монографії, опублікованій через десять років, де основну увагу автор дослідження зосередив на виявленні місця сискної поліції в системі карального апарату царату [6].

У 90-ті роки минулого століття російська історіографія поповнилася низкою дисертаційних історико-правових досліджень, присвячених сискній поліції, авторами яких були: О. А. Лядов, В. В. Грибов, Т. Л. Матієнко, В. В. Лисенко, В.Д. Макроменко. В цих дослідженнях на підставі різноманітного матеріалу висвітлювався процес становлення, розвитку та ліквідації регулярної поліції царської Росії, характеризувалась її роль і місце в механізмі державного управління, розглядалися проблеми реформування сискного апарату.

Серед досліджень російських науковців останнього часу варто відзначити працю О. Ю. Шаламова «Російський «фараон»: сискна поліція Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.» [7]. Використовуючи архівні матеріали, автор ґрунтовно висвітлює процес формування та розвитку сискної поліції в Росії, особливості проходження служби в органах карного сиску, а також криміналістичні та оперативно-розшукові аспекти діяльності сискних відділень. Характерною особливістю названої праці, що вирізняє її з-поміж інших досліджень, є те, що в ній вчений значну увагу приділяє організації та діяльності сискних підрозділів поліції, що функціонували на території сучасної України. Так, окремі параграфи присвячені організації повітових команд і губернського сискного відділення в Катеринославській губернії (гл. IV. § 3), участі чинів Київського сискного відділення в «справі Бейліса» і нападках чорносотенців на сискну поліцію (гл. IV. § 4), а також використання собак-шукачів у Київському, Харківському, Катеринославському сискних відділеннях.

Окремі проблеми організації та діяльності Одеського сискного відділення досліджували О. К. Балінов, М. В. Барбашин, М. П. Водько, В. М. Петровський, В. М. Чисніков.

Аналіз вітчизняної історіографії свідчить, що об’єктами дослідження українських вчених була переважно діяльність Київського, Одеського та Чернігівського сискних відділень. Серед сучасних українських авторів, які досліджували проблеми сискної поліції на території України, переважно в Київському регіоні, слід назвати О. М. Піджаренка, О. О. Самойленко, Л. С. Сургай, В. М. Чиснікова, Р. І. Шинкаренка.

Джерелознавчий комплекс, який можливо використовувати при подальших дослідженнях окресленої проблематики, умовно можна поділити на кілька груп.

До першої групи належать опубліковані законодавчі та підзаконні акти Російської імперії, що

визначали організацію та правові засади діяльності сискної поліції в другій половині XIX – на початку XX ст., що містяться у «Полному собрании сочинений законов Российской империи», «Своде законов Российской империи», «Сборнике узаконений и распоряжений правительства, касающихся обязанностей полиции» / сост. В. П. Мордухай-Болтовской» (СПб., 1880).

До другої групи джерел належать матеріали офіційно-документального характеру, що зберігаються в центральних і обласних архівах України: Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), а також в Державних архівах Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Чернігівської областей, а також Державному архіві м. Києва.

Серед зазначених архівів значну наукову цінність становлять документи Центрального державного історичного архіву України, м. Київ Фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796–1916 рр.)» містить різноманітні джерела: нормативно-методичні матеріали, положення, правила, інструкції, циркуляри, різні настанови, доповіді, огляди та звіти як центральних, так і місцевих органів влади та управління. Матеріали цього фонду дають змогу простежити початок заснування сискної частини при Київській міській поліції, її реформування, утримання особового складу, розподілу службових обов'язків агентів у боротьбі зі злочинністю, розкриття ними кримінальних злочинів та виявлених недоліках у службовій діяльності чинів сискного відділення тощо [8, 9].

Інформацію про діяльність Київського сискного відділення, в тому числі про життєвий шлях і новаторську поліцейську діяльність Г.М. Рудого містить фонд 237 «Київська міська поліція (1802-1917 рр.)» Державного архіву м. Києва [10].

Регіональні державні архіви України, зокрема Хмельницької та Полтавської областей, зберігають спеціальні фонди про діяльність сискних відділень:

1) фонд 271 «Кам'янець-Подільське розшукове відділення (1908–1917 рр.)» Державного архіву Хмельницької області, в якому знаходиться 71 одиниця зберігання [11];

2) фонд 758 «Розшукове відділення Полтавської міської поліції, м. Полтава Полтавської губернії (1907-1917 рр.)» Державного архіву Полтавської області. Фонд налічує 22 справи, серед яких збереглися розписки таємних агентів і поквартальні звіти перед Департаментом поліції про використання агентурних коштів [12].

У Державному архіві Чернігівської області існує фонд 127 «Чернігівське губернське правління (1845–1917рр.)», в якому зберігається «Справа про відкриття при Чернігівському міському поліцейському управлінні сискного відділення 4-го розряду (серпень 1908 р. – серпень 1909 р.)». [13, 14].

У фонді 626 «Бердичівське поліцейське управління м. Бердичів Київської губерніі» Державного архіву Житомирської області міститься формулярний список про службу начальника Бердичівського сискного відділення Г. С. Левикова, одного з небагатьох керівників, який очолював цей підрозділ поліції майже вісім років, починаючи з початку його організації [15].

У Державному архіві Одеської області міститься фонд 314 «Канцелярія Одеського поліцмейстера (1818-1919 рр.)», в якому зберігається 464 справи, серед яких документи про службу чинів сискного відділення, про таємні папери, про анонімні доноси тощо [16].

Основний масив документів Державного архіву Волинської області датується з 1795 р., коли Волинь після 3-го поділу Польщі увійшла до складу Російської імперії. Документи періоду Російської імперії дають уявлення про роботу органів міського, станового і земського самоврядування, військово-адміністративних, судових установ та поліції, фінансових і господарсько-економічних установ,закладів освіти і медицини на території нашого краю.

Зокрема, інформацію про діяльність повітових поліцейських управлінь містять фонди 366 «Володимир-Волинське повітове поліцейське управління, м. Володимир-Волинськ Володимир-Волинського повіту Волинської губернії» (16 справ за період 1862-1917рр.); Ф. 478 «Ковельське повітове поліцейське управління, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії» (22 справ за період 1862-1917рр.); Ф. 479 «Луцьке повітове поліцейське управління, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії» (5 справ за період 1862-1917рр.) [17, 18, 19]. Також діяльність органів поліції, суду і прокуратури відображена в документах фондів Волинської команди державної поліції, Луцького окружного суду і прокуратури, в'язниць міст Ковеля і Луцька .

Оскільки українські землі перебували під владою Російської імперії, то організаційно-структурна розбудова перших сискних частин поліції в Україні, і у Волинській губернії в тому числі, здійснювалася за аналогією організації С.-Петербурзького сискного відділення. Діяльність сискних

агентів будувалася за територіальним принципом, коли вони закріплювалися за певною поліцейською дільницею або конкретною територією.

Головними завданнями сискної поліції було попередження, розкриття та припинення кримінальних злочинів, а також боротьба із професійною та організованою злочинністю.

Зі створенням 26 (14) червня 1880 р. при Київській міській поліції сискної частини було започатковано відкриття спеціалізованих оперативно-розшукових підрозділів на території всієї України.

У 1898 р. сискне відділення при міській поліції було організовано в Одесі, у 1902 р. – у Харкові, у 1907 р. в Полтаві. У 1905-1907 рр. в деяких криміногенних повітах Катеринославської губернії починають діяти сискні команди за рахунок коштів земських установ [1].

Характерною рисою функціонування сискних підрозділів в Україні було те, що тільки Одеське сискне відділення було штатним (з 1902 р.), тобто фінансувалося за рахунок спеціального державного фонду. Позаштатними, тобто такими, які фінансувалися за рахунок коштів, що виділялися губернаторам на розшукові справи, утримання міської загальної поліції та коштів земських установ були Київська, Харківська, Полтавська сискні частини та сискні команди у Катеринославській губернії.

Серед законодавчих актів, прийнятих у Російській імперії на початку XX століття і спрямованих на посилення боротьби з кримінальною злочинністю, варто відзначити Закон від 6 (19) липня 1908 р. «Про організацію сискної частини», який вивів у загальнодержавне правове поле поліцейські служби розшуку, що раніше функціонували в ряді регіонів.

Серед повітових поліцейських управлінь на території Волинської губернії функціонували: Володимир-Волинське повітове поліцейське управління, Ковельське повітове поліцейське управління, Луцьке повітове поліцейське управління [20]. Поліцейські повітові управління створені замість ліквідованих земських судів на підставі «Тимчасових правил» про реформу поліції від 25 грудня1862 р., очолювались повітовими справниками, які були підвідомчі губернатору. Здійснювали поліцейські функції на території повітів. Повітовим поліцейським управлінням підпорядковувались станові пристави, а в містечках і посадах, що не мали окремої поліції, – дільничні та міські пристави й поліцейські наглядачі. Ліквідовані у квітні 1917 р. «Тимчасовим положенням про міліцію».

У звіті Волинського губернатора за 1885 рік зафіксовано 310 злочинів та проступків проти власності приватних осіб; у 1897 році – 347 крадіжок приватного майна; у 1901 році – 317 крадіжок [20]. Характерно те, що ці злочини вчиняли не професійні злочинні групи з кримінальним досвідом, а, переважно, звичайні селяни у віці від 21 до 50 років.

За першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 року, у найбільшому місті Волинської губернії Житомирі мешкало лише 65895 осіб, а у переважній більшості повітових центрів – менше ніж по 20 000 жителів [20]. Таким чином, незначний рівень урбанізації місцевого населення до певної міри мінімізував рівень професійної злочинності та її рецидивні прояви.

Рівень криміналізації суспільства зріс тільки після буржуазної революції 1904–1905 років, та й то лише на нетривалий період. Але статистичні дані у «Памятных книгах Волынской губернии» за 1902–1917 роки про число та рід злочинів відсутні, мабуть, їх тоді засекретили.

Відповіддю уряду на революційне сум'яття суспільства та розгул криміналу в багатьох регіонах держави стало масове створення сискних відділень при поліцейських управліннях Російської імперії. Проте, відповідно до Закону «Про організацію сискної частини» від 6 липня 1908 року, у Волинській губернії передбачалося створення тільки одного сискного відділення у Житомирі.

Висновки. Аналіз джерельної бази свідчить, що у працях дореволюційних авторів проблема сискної поліції Російської імперії в цілому, а також регіональних сискних відділень є малодослідженою. Значною мірою у їхніх творах висвітлювалися окремі аспекти організації та діяльності кримінального сиску, але спеціальних узагальнюючих праць, присвячених організаційно-правовим засадам сискної поліції Російської імперії, не було.

В сучасній історіографії проблема діяльності сискної поліції в Україні за часів Російської імперії, зокрема організація та діяльність підрозділів поліції кримінального сиску в українських губерніях, висвітлювалася фрагментарно.

Проте, історія створення та функціонування сискної поліції на теренах України за часів Російської імперії переконливо свідчить, що цей орган, створений для боротьби з кримінальною злочинністю, досить успішно протистояв професійному криміналітету й займав особливе місце в поліцейській системі держави.

На жаль, документи, які стосуються проблеми організації сискної частини у Волинській губернії за часів Російської імперії, є малочисельними. На нашу думку, це можна пояснити тим, що

криміногенна ситуація на Волині, у порівнянні з іншими регіонами України, завжди залишалась контрольованою царським урядом і не викликала його занепокоєння.

З наведених вище даних можемо зробити висновок, що на Волині не було сталого кримінального середовища, за яким слід було вести приховане оперативне спостереження. Притаманна для нашого краю побутова злочинність не потребувала спеціального оперативного втручання негласних агентів, адже предмет їхньої діяльності, в принципі, був відсутній. Головним завданням сискних наглядачів та сищиків залишалось стеження за кримінальним елементом у великих містах, де відбувалася концентрація закладів з підвищеною криміногенною привабливістю, таких як ринки, харчевні, готелі, лазні, будинки розпусти тощо.

Таким чином, визначальний вплив на організаційні форми сискної поліції, обсяг компетенції, основні напрями діяльності, місце та роль в державному механізмі чинили процеси суспільно-економічного і політичного розвитку, які відбувалися в державі в той чи інший історичний період.

Джерела та література

1. Чисніков В. М. Сискна поліція в Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.) : історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 / Володимир Миколайович Чисніков. – Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2017. – 531 с.
2. Мулукаев Р. С. Полиция в России (IX в. – нач. XX в.) / Р. С. Мулукаев. – Н-Новгород, 1993. – 103 с.
3. Возный А. Ф. Петрашевский и царская тайная полиция / А. Ф. Возный. – Киев: Наукова думка, 1985. – 140 с.
4. Мулукаев Р.С., Полубинский В.И. Сказ о сыске / Р. С. Мулукаев, В. И. Полубинский // Советская милиция. – 1990. – № 1–12.
5. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: дис… д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Олександр Назарович Ярмиш. – Ун-т внутр. справ МВС України. – Харків, 1991. – 413 с.
6. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Харків: Консум, 2011. – 288 с.
7. Шаламов А. Ю. Российский «фараон»: сыскная полиция Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. / А. Ю. Шаламов. – Москва: Принципиум, 2013. – 304 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, 1796-1916 рр., 278602 од. зб. Оп. 885. Спр. 550. Звіт про діяльність сискного відділення Київської міської поліції за 1905 рік. – 11 арк.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, 1796–1916 рр., 278601 од. зб. Оп. 518. Спр.115. Справа про заснування у м. Києві сискної поліції, 1880–1882 рр. – 48 арк.
10. Державний архів м. Києва. Ф. 237. Київська міська поліція. 1802–1917 рр., 208 од. зб. Оп. 3. Спр. 46-а. Список чинів Київського сискного відділення 1881–1882 рр. – 48 арк.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф. 271. Кам'янець-Подільське розшукове відділення. 1908–1917 рр. 71 од. зб. Оп. 2. Спр. 15. Добові рапорти поліцейських наглядачів та агентів розшукового відділення, липень-грудень 1908 р. – 326 арк.
12. Державний архів Полтавської області. Ф. 758. Розшукове відділення Полтавської міської поліції, м. Полтава, Полтавської губернії, 1907–1917 рр. 22 од. зб. Оп. 1. Спр. 1. Циркуляри по розшукам Департаменту поліції за 1907 рік. – 32 арк.
13. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Чернігівське губернське правління. 1800–1919 рр., 187759 од. зб. Оп. 1. Спр. 12267. Про відкриття при Чернігівському міському поліцейському управлінні розшукового відділення 4-го розряду (серпень 1908 р. – серпень 1909 р.). – 61 арк.
14. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Чернігівське губернське правління. 1800–1919 рр. 187759 од. зб. Оп. 1. Спр. 13356. Циркуляри Департаменту поліції, 1908–1910 рр. – 268 арк.
15. Державний архів Житомирської області. Ф. 626. Бердичівське поліцейське управління м. Бедичів Київської губернії. 1914 р., 1 од. зб. Оп. 1. Спр. 1. Формулярний список про службу начальника Бердичівського розшукового відділення колезького секретаря Георгія Степановича Левікова. 24 червня 1914 р. – 6 арк.
16. Державний архів Одеської області. Ф. 314. Канцелярія Одеського поліцмейстера, 1818–1919 рр., 464 од. зб. Оп. 2. Спр. 121. Про службу чинів сискного відділення, 27 липня1910 р. 23 грудня 1916 р. – 209 арк.

17. Державний архів Волинської області. Ф. 366. Володимир-Волинське повітове поліцейське управління, м. Володимир-Волинськ Володимир-Волинського повіту Волинської губернії.
18. Державний архів Волинської області. Ф. 478 Ковельське повітове поліцейське управління, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії.
19. Державний архів Волинської області. Ф. 479 Луцьке повітове поліцейське управління, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії.
20. Яцишин М. М. До питання діяльності сискної поліції у Волинській губернії (1880-1917рр.) / М. М. Яцишин // Актуальні питання реформування правової системи : зб. матеріалів XV Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 1-2 червня 2018 р.) / Л. М. Джурак. – Луцьк : Вежа-Друк. 2018. – С. 20-23.

Яцишин М. Источники по истории сыскной полиции в Волынской губернии (1908-1917рр.). В статье проанализированы историографическая и правовая базы в части становления и функционирования сыскной полиции в Украине, и в Волынской губернии в частности. Анализ историографической базы свидетельствует, что в трудах дореволюционных авторов проблема сыскной полиции Российской империи в целом, а также региональных сыскных отделений является малоисследованной. В значительной степени в их произведениях освещались отдельные аспекты организации и деятельности уголовного сыска, но специальных обобщающих трудов, посвященных организационно-правовым основам сыскной полиции Российской империи, не было. Криминогенная ситуация на Волыни, по сравнению с другими регионами Украины, всегда оставалась контролируемой царским правительством и не вызывала его беспокойства. Из проанализированных данных можем сделать вывод, что на Волыни не было устойчивой криминальной среды, за которой следовало вести скрытое оперативное наблюдение. Характерная для Волынского края бытовая преступность не нуждалась в специальном оперативном вмешательстве негласных агентов, ведь предмет их деятельности, в принципе, отсутствовал. Главной задачей сыскных надзирателей и сыщиков оставалось слежка за криминальным элементом в больших городах, где происходила концентрация заведений с повышенной криминогенной активностью.

Ключевые слова: Волынская губерния, Российская империя, сыскная полиция, сыскные отделения, уездное полицейское управление.

Yatsyshyn M. Source Base on the History of the Detective Police Force in the Volyn Province (1908-1917). The article considers historiography and source base on the history of the formation and functioning of the detective police in Ukraine, and in Volyn Province, in particular. The analysis of the source base shows that in the writings of pre-revolutionary authors the problem of detective police of the Russian Empire as a whole, as well as the issues of the regional detective departments, is under-investigated. Their works highlighted only certain aspects of the organization and activities of the criminal system, but few attempts have been made to elucidate organizational and legal foundations of the detective police activities of the Russian Empire. The criminogenic situation in Volyn, in comparison with other regions of Ukraine, had always been under the control of the tsarist government and did not provoke its anxiety. The in-depth study of the sources has revealed that in Volyn there was no sustainable criminal environment that required operational covert surveillance. Inherent to our region home crimes did not require special attraction of undercover agents because there were no such crimes, in which secret surveillance ought to be provided. The main task of the detectives was to monitor or spy the criminal element in large cities with their concentration of institutions with increased criminogenic activity.

Key words: Volyn Province, Russian Empire, detective police, detective department, District (Povit) Police Department.

УДК 342.7

С. Булавіна, Т. Давидова

Право на приватність у системі поколінь прав людини

Стаття присвячена визначенню місця права на приватність в системі поколінь загальнолюдських прав. Через з'ясування природи приватності, виокремлення окремих проблем забезпечення цього права, автори приходять до висновку, що дане право, хоча і сформоване, проте до цих пір не оформлене як фундаментальне право. Автори приходять до висновку, що право на приватність є фундаментальним правом людини, правом третього покоління (покоління глобальних прав людини і громадянина), що пов'язане як з інформаційною складовою, так і з такими правами, як право на недоторканість, на свободу думки і слова та на гідність. Аналізуються проблеми права на приватність у сучасному інформаційному суспільстві. Відзначається відставання юридичної практики і теорії у цій сфері, пропонуються деякі шляхи вирішення проблем.

Ключові слова: право на приватність, приватність, права людини, інформаційна безпека, інформаційне суспільство, система поколінь прав людини, теорія держави і права.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одне з найбільших досягнень теорії держави і права полягає в концептуалізації ідеї про права людини, що стали критерієм, за допомогою якого в сучасному світі формується судження про рівень розвитку суспільства та держави. Наразі такий висновок робиться не лише на основі фактів неухильного дотримання таких фундаментальних прав людини і громадянина як право на життя, на гідність, на вільне вираження своєї думки і слова тощо, але й дотримання і забезпечення глобальних прав, що спричиняє постійне балансування людини між утвердженням своїх особистих прав і дотриманням чужих, між бажанням прогресувати, йти далі у розвитку, в створенні комфортних умов життя, і бажанням дотримуватися усталених традицій. Так, прогрес і швидкий розвиток технологій одночасно можуть створювати загрози для прав людини, оскільки якщо кілька десятків років назад для здобуття інформації про особу необхідно було витрачати значні зусилля, залучати певну кількість осіб і установ, то на сучасному етапі здійснити обробку даних, і не про одну особу, можливо за лічений час, що є як позитивним, так і негативним моментом, адже може бути використано проти людини і її невід'ємних гарантованих державою прав.

Так, один з останніх скандалів у мережі Інтернет безпосередньо пов'язаний з проблематикою, яка піднімається у статті, зокрема, Facebook – найбільшу соціальну мережу, якою користується понад 2 млрд активних користувачів на місяць [1], а кількість користувачів з України перетнула позначку 10 млн [2], – було звинувачено Європарламентом у масових зловживаннях даними користувачів з політичною метою. Основне звинувачення, висунуте проти засновників соціальної мережі, є порушення права на приватність громадян, що становить пряму загрозу демократії [3].

Необхідність правового захисту людини від неправомірного використання особистої персоніфікованої інформації, що втілюється врешті в праві кожного на безпечне існування, викликає необхідність подальшого дослідження права на приватність у різних напрямах, та розроблення адекватних заходів його забезпечення.

Аналіз останніх публікацій. Проблема поколінь прав людини, їх розвитку досить детально розроблена і досліджена С. С. Алексєєвим, О. В. Дзерою, О. С. Йоффе, М. І. Козюброю, П. М. Рабіновічем, О. Ф. Скакун та іншими видатними вченими в області теорії держави і права, до них долучилося покоління молодих вчених, які вивчають зазначені питання: О. О. Барабаш, Н. Б. Мушак, М. П. Тиріна, Д. М. Шебаніц та інші вчені.

Проблему забезпечення права на приватність у своїх працях підіймає низка вчених, серед яких І. П. Касперський, А. В. Ковбан, А. І. Марущак, М. Л. Пальчик, Ю. В. Разметаєва та багато інших.

Найчастіше наукові праці присвячені захисту права на приватність шляхом встановлення безпеки, а конкретніше, інформаційної безпеки, що розглядається як стан захищеності особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз, і яка забезпечує реалізацію конституційних прав і свобод людини та громадянина, гідний рівень життя, суверенітет, територіальну цілісність та сталий соціально-економічний розвиток, оборону та безпеку держави. Основними принципами реалізації інформаційної безпеки є забезпечення та захист громадянських

© Булавіна С., Давидова Т., 2018

прав і свобод людини і громадянина щодо отримання та використання інформації, приватності, недоторканності приватного життя при використанні інформаційних технологій.

Дійсно, сьогодні право на приватність пов'язано з інформаційним суспільством, інформаційною безпекою, і засоби захисту цього права розробляють насамперед фахівці з інформаційної безпеки, а не теоретики права чи інші науковці.

При всій своїй досліджуваності, стало очевидним, що проблема залишається, поняття права на приватність потребує доопрацювання, всебічного розгляду, равно як і визначення його місця у системі прав людини і громадянина. Про те, що робота в цьому напрямі не закінчена свідчить і те, що держави продовжують поступове реформування захисту прав людини і громадянина. Так, 12-13 квітня 2018 р. Комітетом міністрів Ради Європи Данії ухвалено Копенгагенську декларацію, яка має на меті продовжувати подальше реформування механізму Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [4]. Не визначено також остаточно місце права у системі поколінь прав.

Мета й завдання дослідження. Метою наукової статті стало визначення місця права на приватність у системі поколінь загальнолюдських прав у сучасному інформаційному суспільстві, через з'ясування природи приватності, а також виокремлення проблем забезпечення цього права та шляхів вирішення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вважається, що право на приватність у тому вигляді, яким воно є зараз, з'явилося нещодавно, разом зі стрімким розвитком інформаційних технологій. Розглянемо більш детально. Теорією держави і права, в результаті наукової систематизації прав людини з точки зору історичності, вироблено теорію чотирьох поколінь прав людини і громадянина. ак, права першого покоління були сформульовані та закріплені в ході буржуазних революцій, і знайшли своє відображення в конституційних актах XVII-XVIII ст. Це особисті та політичні права, що є основою індивідуальної свободи людини, і кваліфікуються як система негативних прав, що зобов'язує державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами.

Наступне – друге покоління прав людини – сформувалося у процесі боротьби народів за покращання свого економічного становища та підвищення культурного статусу: право на працю, на відпочинок, на медичне та соціальне забезпечення, право на освіту тощо. Ці права втілилися в системі позитивних прав, які можуть бути реалізовані тільки за допомогою/сприяння держави. Система прав другого покоління знайшла своє закріплення, насамперед, в Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права.

Після Другої світової війни сформувалося третє покоління прав людини – так звані, колективні (глобальні) права. І якщо права і свободи, що відносяться до перших двох поколінь є правами, що належать індивіду, то права третього покоління є правами людства та народів, правами глобального характеру, спричинені глобальними світовими проблемами, що призвели у подальшому до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, створення міжнародних пактів, законодавчої співпраці держав у питаннях про права людини, набуття інтеграційного характеру законодавствами тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини. Саме визнання прав людини різними державами стало орієнтиром для розвитку всього людства у напрямку створення співтовариств і співдружностей держав. Глобальні права беруть свій початок з ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., у якому було вказано, що всі народи мають право на самовизначення. В силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток [5]. Проте, ця категорія прав викликає суперечки в юридичній науці [6, с. 8].

В якому з поколінь міститься право на приватність? Вочевидь, що воно сформувалося не раніше, ніж виникла система третього покоління прав людини. Хоча, сама концепція правового захисту права на приватність виникла понад двісті років назад, після представлення американськими юристами С. Уорреном та Л.Брандезом визначення права на приватність як «права бути залишеним наодинці» («to be let alone»). Зазначене право (right to privacy) отримало міжнародне визнання після його проголошення ст. 12 Загальної декларації прав людини, у 1948 році. У статті закріплено, що ніхто не може бути підданий свавільному втручанню в його особисте і сімейне життя, свавільним посяганням на недоторканість його житла, тайну кореспонденції або на його честь і репутацію, кожна людина має право на захист закону від такого втручання або посягання [7]. Свого розвитку право на приватність набуло в 1964 році, коли у справі Верховного суду США «Грисвольд проти Коннектикута» було проголошено теорію «сфер заломлювання приватності». Розглядаючи природу права на приватність, можна говорити, що на той час воно не було пов'язаним зі стрімким розвитком інформаційних технологій – ззовнішнім фактором, а стосувалося саме особи.

Право на приватність належить до третього покоління ще й тому, що саме колективні (глобальні) права людини згодом поглибили права на інформаційний простір світу, на надання послуг, що ґрунтуються на технологіях зв'язку (насамперед, мова йдеться про глобальну мережу Інтернет), забезпечення інформаційних відносин.

Сучасна концепція права на приватність охоплює широкий спектр прав людини, а це, як зазначалося попередньо, спричиняє проблему балансування між інтересами окремої особистості і інтересами суспільства та свободою інформації.

Комітетом ООН з прав людини згодом –у 1988 році – було відмічено, що захист фундаментального права на приватність розповсюджується на всі види комунікацій, і має бути підкріпленим гарантіями від будь-якого втручання.

П’ять років назад у відповідь на викриття Едварда Джозефа Сноудена, колишнього співробітника ЦРУ, була прийнята резолюція Генеральної асамблеї ООН «Право на недоторканість особистого життя у цифрове століття» (2013_UN_68_167). У ній підкреслювалося, що незаконне чи свавільне стеження за повідомленнями і/чи їх перехоплення, а також незаконне чи свавільне збирання особистих даних… порушують права на недоторканість особистого життя і свободу виразу думки та можуть іти у розріз з основними принципами демократичного суспільства. Згодом була підготовлена відповідна доповідь Верховним Комісаром ООН з прав людини [8].

В сучасній Україні право на приватність гарантується, насамперед, Конституцією України. Конституційні норми захищають різні види приватності, зокрема:

ст. 28 гарантується, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам (т.з. фізична приватність);

ст. 30 захищається недоторканість житла (т.зв., територіальна приватність),

ст. 31 – таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (т.з. комунікаційна приватність),

ст. 32 не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (т.з., інформаційна приватність) [9].

Конституційні норми, які формулюють вичерпний перелік підстав для втручання в право на приватність і умови для такого втручання, не отримали до сьогодні достатнього розвитку в законах і підзаконних актах. Доволі нечітке формулювання або взагалі відсутність регламентування дозволених випадків втручання в право на приватність, обсягу та способів втручання лишаються невирішеною проблемою в законодавчому регулюванні дотримання права на приватність, що породжує численні порушення цього права в практиці.

Відповідальність за порушення права на приватність передбачена як кримінальним, так і цивільним законодавством. Так, наприклад, Кримінальний кодекс України (ст.162, 163) передбачає настання відповідальності за: незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян; такі ж дії, вчинені службовою особою або із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування; порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв’язку або через комп’ютер; такі ж дії, вчинені щодо державних чи громадських діячів або вчинені службовою особою, або з використанням спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації [10].

Статтями 301, 306 Цивільного кодексу України закріплено, що: фізична особа має право на особисте життя; фізична особа сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб; фізична особа має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя; обставини особистого життя фізичної особи можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, а також за її згодою; збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. [11].

Проте, звичайно, право на приватність не є абсолютним, воно може бути обмеженим в окремих випадках, але обмеження має відповідати триаді: законність, належна мета і необхідність.

Наразі ж ми говоримо вже про становлення нового – четвертого покоління прав людини, що пов'язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики, психології тощо. Ці права є результатом втручання у психофізіологічну сферу життя людини. Поява нових прав пов’язана з сутністю людини, її багатогранністю і потребами. Людина, змінюючи оточуючий світ, потребує нового, більш досконалого, комплексу прав і свобод.

Але, як можна було впевнитися, одночасно відбувається подальший розвиток і становлення

прав попереднього покоління, що дає часто уявлення ніби право на приватність є правом нового покоління, до того ж останнє, четверте, покоління також по'язане з кібернетикою, інформатизацією суспільства, що лише підсилює думку.

З іншого боку, невизначення належності до поколінь прав людини, відсутність роз'яснень щодо природи права викликає проблему неоднозначного розуміння. Так право на приватність інколи розуміють як суто право недоторканості особистого життя чи приватної власності, як частину міжнародного приватного права тощо, не пов'язуючи його з інформаційною складовою. Остання є необхідною, зважаючи на те, що інформація та знання, які поєднуються в єдиному інформаційному просторі стали основою сучасного суспільства, характерними ознаками якого є збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства, використання інформаційних технологій та комунікацій, створення глобального інформаційного простору для ефективної інформаційної взаємодії людей та доступ до світових інформаційних ресурсів. З іншого боку, часто право на приватність розуміється як суто частина інформаційного права. Так, користувачі Інтернету, говорячи про захист права на приватність, найчастіше мають на увазі гарантію інформаційної безпеки, захист від неправомірного поводження з інформацією особистого характеру, а не забезпечення фундаментального права людини.

Зважаючи на це, будь-які фахові роз'яснення щодо природи даного права вітаються. Нинішній рік став роком актичного проведення освітніх програм, тренінгів з прав людини, зважаючи на річницю прийняття Загальної декларації прав людини, що відзначатиметься 10 грудня, питання забезпечення права на приватність не лишилися осторонь.

Зокрема, у рамках Школи з прав людини, організованій Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини спільно з Координатором проектів ОБСЄ, заплановано провести десять тематичних тренінгів для представників громадських організацій, державних службовців, активних громадян.

Багато передових закладів вищої освіти вже розробили та викладають спецкурси, навчальні курси, що стосуються приватності та її меж.

Розробляються відповідні навчальні курси для окремих категорій осіб (для слідчих, суддів, адвокатів) до статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, в межах яких йтиметься про сфери застосування і принципи, про правомірність втручання в приватне життя.

Наочні освітні курси проводяться для широкої громадськості громадськими організаціями (наприклад, security group «KiberYozh»).

Висновки. У час розвитку інформаційних технологій право на приватність стало цінністю на рівні з таким невідчужуваним правом як право на життя. Воно тісно пов'язане з правом на свободу думки, з правом на гідність, що є не менш важливим, оскільки, як зазначає Козюбра М.І., історія прав людини – це історія «олюднення» людей, тобто все глибшого самоусвідомлення своєї людської сутності і людської гідності [6, с.8]. Дане право є фундаментальним, забезпечуваним державою, і потребує подальшого дослідження та роз'яснень.

Джерела і література

1. Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wikipedia.org/wiki/ Facebook.
2. Кількість користувачів українського Facebook перетнула 10 млн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// dyvys.info/2017/06/26/kilkist-korystuvachivukrainskogo-facebook-peretnula-poznachku-10-miljoniv.
3. Цукерберг потерял более $5 млрд из-за утечки данных 50 млн пользователей Facebook [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/ru/news/2018/20.
4. Копенгагенська декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// loyer.com.ua
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua.
6. Козюбра М. І. Право та людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку / М. І. Козюбра // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2015. – Т. 68. – С. 3-9.
7. Загальна декларації прав людини, прийнята і проголошена в резолюції Генеральної асамблеї від 10.12.1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://zakon0.rada.gov.ua.
8. The right to privacy in the digital age [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://un.org.doc.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III / Відомості Верховної Ради України. –

2001. – № 25-26. – Ст. 131.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу:: http://zakon0.rada.gov.ua.

Булавина С., Давыдова Т. Право на приватность в системе поколений прав человека. Статья посвящена определению места права на приватность в системе поколений общечеловеческих прав. Проблема обеспечения права на приватность в современном информационном обществе стоит достаточно остро. Через выяснение природы приватности, выделение отдельных проблем обеспечения этого права, авторы приходят к выводу, что данное право, хотя и сформировано, однако до сих пор не оформлено как фундаментальное право. Оно до сих пор определяется рядовыми гражданами и исследователями или как право человека на информационную безопасность или как право, идентичное праву на частную собственность или на неприкосновенность. На основе исследования ряда научных трудов украинских ученых, норм права, регулирующих данную сферу, современной практики, авторы приходят к выводу, что право на приватность является фундаментальным правом человека, правом третьего поколения (поколения глобальных прав человека и гражданина), которое связано как с информационной составляющей, так и с такими правами, как право на неприкосновенность, на свободу мысли и слова и на достоинство. Сейчас формирование и обеспечение указанного права продолжается; были выделены некоторые практические шаги в этом направлении.

Ключевые слова: право на приватность, права человека, информационная безопасность, теория государства и права.

Bulavina S., Davydova T. Right to Privacy in the System of Human Rights Generations. The article highligts the issues concerning the right to privacy position in the system of generations of universal human rights. The problem of ensuring the right to privacy in modern information society is quite urgent and hotly debated. The authors come to the conclusion that this right, although formed, is still not formalized as a fundamental right, since the scholars are still arguing about the nature of privacy and the ways of ensuring this right. The in-depth study of this issue in a number of scientific works of Ukrainian scholars has revealed that it is still defined by ordinary citizens and researchers either as a human right to information security, or as a right identical to the right to private property and integrity. On the basis of the study of the legal norms in this sphere and modern legal practice, the authors conclude that the right to privacy is a fundamental human right, the right of the third generation (the generation of global human and civil rights), integrated both to the information component and to such rights as the right to inviolability, freedom of thought and speech and dignity. Currently, the issues of formation and maintenance of the right to privacy are still in the focus of attention and the authors suggest some practical steps to solve them.

Key words: the right to privacy, human rights, information security, the theory of state and law.

УДК 342.25

Н. Захарчин

Адміністративні особливості територіальних змін у сільських ґмінах Львівського повіту у 20-30-х рр. XX ст.

Досліджено механізми удосконалення адміністративного устрою (на прикладі Львівського повіту) як один з елементів реформування у Другій Речі Посполитій. У міжвоєнний (1918 – 1939 рр.) період ближчі села Львівщини були об’єднані у Львівський повіт. Із становленням основ територіально-адміністративного законодавства в Польщі, проходили і відповідні зміни в регіоні, які аналізуються у статті.

Ключові слова: ґміна, Львівський повіт, адміністративні зміні, територіальні зміни, Польща, міжвоєнний період

Постановка наукової проблеми та її значення. В низці реформ, здійснюваних Україною в рамках проекту її інтеграції в європейський правовий простір, важливе місце посідає реформування

© Захарчин Н., 2018

місцевого самоуправління. Цікавим і повчальним може виявитися історичний досвід XIX – XX століть, ближчих у часі до сьогодення під цим кутом зору актуальним вбачається дослідження територіально-адміністративних змін у Львівському повіті Другої Речі Посполитої (який не включав у себе центр воєводства – Львів).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних дослідників найбільший інтерес становлять наукові розвідки М. Марчука, який з'ясовує особливості здійснення територіального самоврядування на землях Речі Посполитої від глибин XVI ст. по 1939 р. [1]. Етно-демографічні та соціальні характеристики Львівського повіту досліджував О. Дудяк [2]. Етнічний склад Львівського повіту став предметом наукового зацікавлення О. Пасіцької. Дослідниця простежила чисельність і розселення етнічних груп на теренах регіону, проаналізувала соціальну структуру та зайнятість населення у 30-х рр. XX ст. [3, 4]. Крізь призму аналізу системи органів місцевого самоврядування та її функціонування в Західній Україні, ґрунтовно здійсненого І. Лучаківською, отримуємо характеристики правового статусу громад, які функціонували в цілому у Галичині [5].

Про функціонування ґмін у Другій Речі Посполитій писали й польські дослідники. Й. Бехр [6], зокрема, розглядає виникнення та устрій ґмін, ґмінного самоврядування не тільки у Другій Речі Посполитій, але й у Європі загалом, а також та розвиток ґмінного самоврядування у сучасній Польщі. Я. Кострубець здійснив аналіз проектів адміністративних реформ у міжвоєнній Польщі [7].

Незважаючи на представлений доробок науковців, тема, на наш погляд розкрита недостатньо. Територіально-адміністративні зміни у регіоні у міжвоєнний період, їх внутрішні механізми та зовнішні впливи на процеси реформування наразі не стали об'єктом розгляду науковців як українських, так й іноземних.

Мета статті. Метою статті є виокремлення та детальний аналіз механізмів та основних етапів територіально-адміністративних змін у селах Львівського повіту у 20 – 30-х рр. XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У міжвоєнний період Польська республіка була поділена в територіально-адміністративному плані на воєводства, повіти, ґміни. Так, у Конституції Польщі 1921 р., зокрема, у 65 статті писалось, що «для адміністративних цілей Польська держава буде розділена законодавчими засобами на воєводства, повіти, ґміни міські та сільські, які будуть одночасно осередками місцевого самоврядування» [8, s. 645]. Подібно визначалися основи адміністративного поділу РП і у Квітневій (1935 р.) конституції і [9, s. 506].

Львівський повіт входив до складу Львівського воєводства та поділявся на ґміни, які були нижчими територіально-адміністративними та самоврядними одиницями у Польщі. На чолі повіту стояв повітовий староста, який у службовому відношенні підпорядковувався міністрові внутрішніх справ та воєводі одночасно [10, s. 155–156].

Окрім поділу на ґміни, на поч. 20-х рр. у Львівському повіті існували т.зв. «двірські обшари», або панські маєтки, які офіційно, законом від 26 липня 1919 р. були об'єднані із ґмінами [11]. З цього приводу, парламент Речі Посполитої звернувся до уряду про тимчасову відміну вказаного законодавчого акту до часу припинення військових дій на території Східної Галичини. Саме тому, наприклад, перепис населення 1921 р. у Львівському повіті фіксує 91 панський маєток, або обшар двірський [12, s. 26–27]; а у західних воєводствах Польщі, як вказує І. Лучаківська, такі, адміністративно вилучені з ґмін, панські маєтки проіснували аж до 1933 р [5, с. 78]. У судовому відношенні Львівський повіт поділявся на 3 судові округи із центрами у Щирці, Винниках та у Львові.

Зміни в адміністративно-територіальному устрої Другої Речі Посполитої, включаючи й Львівський повіт, проходили у три етапи. Перший – конституційні, законодавчі, територіально-адміністративні статусні зміни, які відбувались практично на всіх територіях відродженої Польщі у міжвоєнний період. Йдеться про визначення зовнішніх та внутрішніх адміністративних кордонів, розподіл повноважень та компетенцій гілок влади, дефініції назв територіальних одиниць. Другий – вилучення зі складу Львівського повіту територій, які передавались у компетенцію міста. Третій – об'єднавчий етап в дискурсі реформування самоврядування у Польщі. Він пов'язаний із Законом РП «Про часткову зміну територіального самоврядування» 1933 р., який увів поняття нової, колективної (збірної) ґміни.

У 1921 р., під час проведення першого перепису населення Другої Речі Посполитої до Львівського повіту увійшли два міста – Яричів Новий, Щирець (а з 1924 р. ще й Винники) та 131 т. зв. одиночна ґміна (gminy jednostkowe), які переважно включали у себе одне село або селище. Найбільшими такими ґмінами на поч. 20-х рр. р. були села, які лежали у безпосередній близькості до Львова – Кульпарків (2961 мешканців), Клепарів (5789), Білогорща (4423) та Замарстинів (8659) [12, s. 26–27]. Їх населення було в основному задіяне на виробництвах у повітовому центрі, належачи

переважно до робітничих верств.

Знесення, Клепарів, Голоско Мале, Сигнівка, Левандівка, частина Кривчиць та Кульпаркова територіально практично зрослись із містом. Нерідко села були настільки близько розташовані біля Львова, що виникали непорозуміння правового характеру – «Індивідуум, якого відкликали з міста, вільно й спокійно прогулюється по замарстинівському тротуарі на граничній вулиці і поблажливо усміхається львівському стражеві справедливості, який безсилий проти нього, тому що він присутній в іншій гміні» [13, s. 3].

Окрім того, «міські» та «сільські» виробничі потужності регулювалися у відмінний спосіб, різною була законодавчо встановлена оплата праці міських та сільських робітників, їх соціальне страхування, суттєво різнилися вимоги до будівництва та благоустрою, тощо. На цих відмінностях успішно грали окремі підприємці і, навпаки, програвало експлуатоване «сільське» населення.

Близьке сусідство, яке переростало у злиття кордонів міста-села, невиправдані прибуткові переваги у використанні економічного потенціалу приміських сіл, правові та територіально-адміністративні зручності стали головними критеріями, які обумовили приєднання найближчих підльвівських гмін до міста. 11 квітня 1930 р. до Львова було приєднано 6 приміських ґмін повністю – Замарстинів, Знесення, Голоско Мале, Клепарів, Кульпарків, Сигнівка, та ще 3 частково – Кривчиці, Козельники та Білогорща [14, 591–592].

У зв'язку із вилученням вказаних ґмін, територіально повіт зменшився до 127.581.79 га [15, арк. 64]. Також зменшився його потенціал у промисловому та економічному плані, оскільки багато підприємств знаходилось саме на приєднаних територіях.

Ще одна зміна у територіально-адміністративному плані повіту була пов'язана із загальнодержавними змінами у Другій Речі Посполитій. Закон «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» від 23 березня 1933 р. визначав територію сільської ґміни, до якої мали входити одна або декілька місцевостей. Окрім того, фактично створювались колективні сільські ґміни, мешканці яких, за задумом, мали бути об'єднані інтересом до спільних справ. Новостворювані самоврядні об'єднання мали забезпечити виконання покладених на гміну завдань [16, s. 696].

У Львівському повіті 127 одиночних ґмін пропонувалося об'єднати у 14 колективних ґмін (gminy zbiorowy). Новоутворені об'єднання не були однорідними у територіально-адміністративному плані, до кожної гміни входило від 3 (Кривчиці) до 17 (Остров) громад – колишніх одиночних гмін.

Таким чином, згідно розпорядження міністра внутрішніх справ Польщі від 14 липня 1934 р., Львівський повіт Львівського воєводства був поділений на 14 сільських ґмін (gmin wiejski) [17, s. 1122].

Залишались незмінними у своєму адміністративному статусі повітові міста – Винники, Щирець та Яричів Новий. А замість виокремленої у 1934 р. колективної гміни Малехів 1937 р. було створено гміну Дубляни, яка в економічному та соціально-культурному плані мала більше сприяти розвиткові навколишніх сіл.

На поч. 30-х рр. у Львівському повіті проживало 142.881 мешканці, причому абсолютна більшість з них опинилися у реформованих сільських ґмінах – 133.600 осіб. [18, s. 2].

Зміни, які вже побічно стосувалися адміністративного та територіального устрою регіону відбувались й напередодні Другої світової війни. Так, колишні німецькі назви громад були поміняні на «сучасні» польські – Лінденфельд на Лубянка, Дорнфельд на Добжанка, Розенберг на Подзамче, Кальтвассер на Воля Конопницька, Ейнзідель на Средня, Фалькенштейн на Соколіца [19].

Висновки. Отже, у 20 – 30-х рр. XX століття Львівський повіт зазнавав територіально-адміністративних змін. З територій повіту вилучались села, які знаходились поблизу Львова, сприяючи збільшенню міської конгломерації та поповнюючи Львів як робочою силою, так і пов'язаними з нею економічними ресурсами. У процесах реформування територіально-адміністративного устрою та основ самоврядування Другої Речі Посполитої змінювалися й обриси та межі Львівського повіту. Так, кілька сіл, які у 1920-х рр. ще становили окрему адміністративну одиницю, від 1934 р. об'єднувались в одну колективну ґміну. Це ставило на меті скорочення адміністративно-управлінського апарату та витрат на нього, створення можливостей для акумуляції наявних коштів на вирішенні найбільш нагальних для населення колективної гміни проектів.

При проведенні змін Львівський повіт в цілому зазнавав істотних зрушень, які не завжди були позитивними. Так, внаслідок приєднання приміських ґмін до Львова значно знизився виробничий, а відтак і фінансовий потенціал повіту. Також створення т.зв. колективних ґмін, всупереч очікуванням, суттєво не покращило становище в регіоні, оскільки сільські ґміни, навіть об'єднані, часто залишались неспроможними вести самостійне економічне життя.

Джерела та література

1. Марчук М. І. Територіальне самоврядування у Речі Посполитій / М. І. Марчук // Право і безпека. – 2014. – № 4. – С. 21–28.
2. Дудяк О. А. Львівський повіт на початку 1930-х рр.: етнодемографічний та соціальний аспекти / О. А. Дудяк // Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції. Львів, 2010. – С. 222–227.
3. Пасіцька О. Соціальна структура та зайнятість населення Львівського повіту у 30-х рр. XX ст. / О. Пасіцька // Вісник Львівської комерційної академії. – 2009. – (7). – С.50–59.
4. Пасіцька О.І. Етнічний склад населення Львівського повіту у 20-х роках XX ст. / О.І. Пасіцька // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – 2012. – № 21. – С. 595– 601.
5. Лучаківська І. Правова база та організація інституту місцевого самоврядування в Східній Галичині та на Західній Волині (1918–1933 рр.) / І. Лучаківська // Молодь і ринок. – 2012. – № 4 (87). – С.76–82.
6. Behr J. Ewolucja gminy w Rzeczypospolitej Polskiej–zarys problematyki. // Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis. – 2015. – № 4(1). – С.285-302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Folia_Iuridica_Universitatis_Wratislaviensis/Folia_Iuridica_Universitatis_Wratislaviensis-r2015-t4-n1/Folia_Iuridica_Universitatis_Wratislaviensis-r2015-t4-n1-s285-301/Folia_Iuridica_Universitatis_Wratislaviensis-r2015-t4-n1-s285-301.pdf
7. Kostrubiec J. Ustrój administracji terytorialnej w świetle pierwszych projektów polskiej doktryny prawniczej u progu odrodzonej Rzeczypospolitej. // Studia Iuridica Lublinensia. 2016. № 3 (25). С.443-458 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/13495/4508-14077-1-PB.pdf?sequence=1
8. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 44. – Poz. 267.
9. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1935. – Nr. 30. – Poz. 227.
10. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – Nr. 11. – Poz. 86.
11. Ustawa z dnia 26 lipca 1919 r. o połączeniu obszarów dworskich z gminami, obowiązująca na terytorjum b. Galicji // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – Nr 67. – Poz. 404.
12. Skorowidz miejscowosci Rzeczypospolitej Polskiej. Tom XIII. Wojewodztwo Lwowskie. – Warszawa, 1924. – 65 s.
13. Drexler I. Sprawa włączenia gmin podmiejskich do Lwowa. – Lwów: s.n, 1919. – 10 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://polona.pl/item/sprawa-wlaczenia-gmin-podmiejskich-do-lwowa,NzIzNzk4NTY/2/#info:metadata.
14. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1930 r. o rozszerzeniu granic miasta Lwowa w województwie lwowskiem // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930. – Nr 35. – Poz. 286.
15. Львівське повітове староство. ДАЛО (Державний архів Львівської області). Ф. 7. О. 3 Спр. 258. 321 арк.
16 Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – Nr 35. – Poz. 294.
17. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu lwowskiego w województwie lwowskiem na gminy wiejskie // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1934. – Nr 64. – Poz. 546.
18. Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej: ludność i budynki: na podstawie tymczasowych wyników drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9.XII 1931 r. oraz Powierzchnia ogólna. Cz. 3a. Województwa południowe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=2293&dirids=1.
19. Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 8 marca 1939 r. o ustaleniu nazw niektórych miejscowości w powiecie gródeckim, dobromilskim, bóbreckim, lubaczowskim, lwowskim i łańcuckim w województwie lwowskim // Monitor Polski. – 1939. – Nr 58.

Захарчин Н. Административные особенности территориальных изменений в сельских гминах Львовского уезда в 20-30-х гг. XX в. Рассмотрены механизмы совершенствования

административного устройства (на примере Львовского уезда) как один из элементов процессов реформирования во Второй Речи Посполитой. В межвоенный период (1918–1939 гг.) ближайшие села Львовщины были объединены в Львовский уезд. Со становлением основ территориально-административного законодательства в Польше происходили и соответствующие изменения в регионе. Речь идет о разделении Львовского уезда на более мелкие административные единицы, присоединение отдельных сел к Львову (с извлечением из-под уездного подчинения), объединение сельских гмин в т.н. коллективные гмины. Все изменения разделены на ряд этапов. Во-первых, это – конституционные, законодательные, территориально-административные статусные изменения, которые происходили практически на всех территориях возрожденной Польши в межвоенный период. Во-вторых – выделение из состава Львовского уезда ближайших ко Львову территорий. В-третьих – объединительный этап в дискурсе реформирования самоуправления в Польше. При проведении реформирования Львовский уезд в целом испытывал существенные сдвиги, которые не всегда были положительными. Так, в результате присоединения пригородных гмин к Львову значительно снизился производственный, а затем и финансовый потенциал уезда. Также создание коллективных гмин существенно не улучшило положения в регионе, поскольку сельские гмины часто оставались не в состоянии вести самостоятельную экономическую жизнь.

Ключевые слова: гмина, Львовский уезд, административные изменения, территориальные изменения, Польша, межвоенный период.

Zakharchyn N. Administrative Specifics of the Territorial Changes in Rural Areas (Gminas) of Lviv Region in the 20-30's of the 20th century. The article highlights the mechanisms of administrative structure improving as an element of reforming processes in Second Rzeczpospolita (case study of Lviv Povit). In the interwar period (1918-1939) the villages of Lviv region, located nearest to each other, were united into the Lviv Povit (district). The formation and utilization of the territorial-administrative law foundations in Poland brought about corresponding changes in the region: division of the Lviv Povit into smaller administrative units, the accession of the nearby villages to the city, the amalgamation of rural communes into the so-called collective gmina, and others. The changes were launched gradually. At the first stage there were constitutional, legislative, territorial-administrative and status changes, which took place practically in all territories of the revived Rzeczpospolita in the interwar period; then – withdrawal of the nearest to Lviv territories from the Lviv district. The third stage was the unifying stage in the discourse of self-governing reform in Poland. In the course of this reform Lviv district as a whole underwent significant transformations that were not always positive. Thus, as a result of the accession of suburban gminas to Lviv, the production and, therefore, the financial potential of the Lviv Povit has decreased significantly, and the creation of collective Gminas had not significantly improved the situation in the region, since the newly formed rural communities often failed to lead an independent economic life.

Key words: gmina, Lviv district, administrative changes, territorial changes, Poland, interwar period.

УДК 336.02:364.052

О. Лаба

Європейський механізм державного фінансування громадських організацій

Дане дослідження спрямоване на представлення результатів комплексного вивчення практик європейських країн, які були б найбільш застосованими в Україні, зосереджуючись на конкретних питаннях фінансування громадських організацій з боку держави. Дослідження включає порівняльний аналіз моделей і механізмів державного фінансування, представляє основні елементи розробки успішної інституційної основи для фінансування громадських організацій та пропонує рекомендації для розгляду українськими зацікавленими сторонами.

Ключові слова: громадські організації, європейський простір, європейський механізм, європейські моделі розвитку, державне фінансування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Якщо розглядати розвиток громадських організацій та їх зв'язок зі своїми суспільствами, європейський простір не є однобічним. Залежно від їхніх культурних, релігійних традицій, правової та податкової бази, ролі у світі та регіоні тощо, різні держави застосовують доволі різні підходи до визначення поточної та передбачуваної ролі й функції громадських організацій.

З огляду на оцінку, про яку йдеться, питання стосовно того, яким є бачення ролі громадського сектора в розвитку країни, видається важливим і для України. Відповідь на це питання може вплинути на вибір відповідних механізмів фінансування.

Метою статті є демонстрація за допомогою певних прикладів того, яким чином європейські країни підійшли до питання ролі та фінансової життєздатності громадських організацій. Також необхідно проаналізувати, наскільки важливу роль у цьому процесі розвитку бажатиме чи повинна буде відігравати українська держава та відіграватимуть інші сектори й зацікавлені сторони.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Незважаючи на те, що в різних європейських країнах застосовується широкий ряд моделей забезпечення фінансової життєздатності громадських організацій, ми ставимо за завдання знайти спільні чинники, що потребують оцінки. Правова база справляє доволі великий вплив на поширеність певних механізмів (як-от створення податкових стимулів задля сприяння новій філантропії, наприклад, у Німеччині). Культурно-історичні традиції можуть справляти вплив як у позитивному (загальний рівень благодійних пожертвувань і відповідальності фізичних осіб – громадян Нідерландів [3]), так і в негативному напрямі (як-от загальне очікування від держави з боку угорського суспільства надання широкого спектра послуг, так само, як це було за часів соціалізму). Політико-економічна ситуація, що склалася у цих країнах, також впливатиме на діяльність громадських організацій і їхню взаємодію з різними гравцями (у країнах, що є економічно більш потужними, спостерігається зменшення тенденції до порушення прав людини у порівнянні з країнами, що знаходяться в гіршій економічній ситуації) [1].

Фінансування з місцевих джерел зазвичай є привабливим для ширшого спектра громадських організацій, оскільки тут не існує мовних бар'єрів, легше дотримуватися культурних традицій, а на здійснення початкових інвестицій, спрямованих на залучення коштів, як правило, витрачається менше часу. Однак ці джерела можуть бути доволі обмеженими.

Державна підтримка включає всі форми фінансування громадських організацій за рахунок державних коштів як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях. Це включає гранти, контракти та схеми оплати послуг третьою стороною. Слід зазначити, що, працюючи за державними контрактами, громадські організації фактично заробляють кошти, оскільки ці контракти передбачають оплату послуг, наданих громадськими організаціями державі або від її імені. Проте практика державного фінансування у країнах Центральної та Східної Європи свідчить про те, що: а) між грантами та контрактами не існує чіткої відмінності, отже, якщо підтримка громадським організаціям надається фактично через фінансування проекту чи інституційне фінансування, вони-часто отримують цю підтримку за контрактами, а не через гранти; б) навіть якщо контракт передбачає надання платних

© Лаба О., 2018

послуг, майже в кожному випадку громадським організаціям доводиться дотримуватися умов, визначених державою, тобто вони обмежені в утворенні цін, визначенні термінів або інших договірних умов. Отже, незважаючи на те, що, технічно державні контракти (включаючи муніципальні) можуть вважатися засобом заробляння коштів (за рахунок оплати послуг), громадські організації не можуть самостійно визначати умови надання ними послуг для отримання державного контракту та фактично змушені залучати кошти так само, як і для отримання державного гранту.

Що стосується зароблених коштів, то їх існує багато форм, але частіше за все вони – включають плату за товари та послуги, яку громадська організація отримує від своїх споживачів. Крім того, це може включати, наприклад, орендну плату за користування приміщеннями, доходи від інвестицій, ліцензійні збори та багато іншого. Слід зауважити, що джерело цього виду доходів «поводиться» дещо інакше, аніж джерело, з якого громадська організація шукає зовнішньої підтримки (тобто з боку держави, міжнародного донора, компанії чи приватного підприємця). Тут громадська організація, незалежно від виду її основної діяльності, навіть якщо послуга або товар, що продається, мають безпосереднє відношення до її основної діяльності, може одразу запропонувати щось конкретне, що має матеріальну цінність. Отже, «поведінка» цього виду джерела є набагато ближчою до звичайних ринкових механізмів, і для забезпечення його прибутковості й стабільності необхідно застосовувати інші методи адміністрування.

До цієї категорії також належить окреме джерело фінансування, а саме: членські внески, приналежність яких, за попередньою логікою, може видатися сумнівною, адже вони, як правило, не пов'язані з ринковими операціями, спрямованими на отримання прибутку. Проте, з точки зору адміністрування й отримання доходів, членські внески є подібними до інших видів оплати послуг: тут також працює схема «ти мені – я тобі», коли член платить за приєднання до асоціації, що пропонує певні переваги. Звичайно, на практиці у зв'язку з членськими внесками існує багато проблем, але це не змінює основних відносин між громадською організацією та її членами.

З точки зору життєздатності громадських організацій, всі три основні джерела мають свої додану вартість і проблеми. Державна підтримка часто розглядається як стабільне, потужне джерело, особливо якщо модель фінансування визначена законом або підзаконним актом. Тут спостерігаються найбільші бюрократичні тенденції, оскільки в цій сфері для забезпечення прозорості використання державних коштів застосовуються різні вимоги. Найбільші труднощі, як правило, виникають тоді, коли при перерозподілі коштів з ЄС діє державний або напівдержавний механізм із застосуванням подвійних бюрократичних вимог (європейського і національного рівнів). Кошти, як правило, спрямовуються на фінансування основної діяльності, а не інновацій і пілотних проектів з високим ступенем ризику, оскільки очікується, що кошти державного фінансування для цього не призначені.

Питання зароблених коштів є більш складним. Зароблені кошти можуть допомогти громадській організації профінансувати свої адміністративні потреби або потреби розвитку, які відіграють дуже важливу роль у забезпеченні життєздатності громадської організації. В більшості країн на зароблені кошти припадає фактично основна частина доходів громадського сектора. Проте в країнах, в яких механізми державного контролю не функціонують належним чином та/чи існує високий ступінь ухиляння від сплати податків, підприємства громадських організацій можуть незаконно використовуватися певними гравцями як приховані, з метою отримання ними статусу юридичних осіб, звільнених від сплати податків, чого зазвичай побоюються законодавці. З іншого боку , в більшості нових держав-членів ЄС і в старих державах-членах здійснюються відповідні заходи для усунення ризику такої поведінки. Інші форми, як-от членські внески, нараховані відсотки тощо, як правило, являють собою найбільш гнучкі джерела фінансування громадських організацій [2].

В європейських країнах існує три основні механізми фінансування громадських організацій з боку держави. Воно може здійснюватися шляхом надання прямої підтримки з бюджету, тобто за рахунок субсидій чи грантів, укладання контрактів на надання послуг або так званої оплати послуг третьою стороною. Цілі кожної з цих форм фінансування дещо відрізняються одна від одної. Гранти і субсидії, як правило, використовуються задля того, щоб сприяти реалізації державної політики та часто також спрямовані на підтримку організацій, які отримують кошти. У випадку контрактування держава «замовляє» певну послугу, в ідеалі, здійснюючи її закупівлю або за використання іншого конкурсного механізму. У разі оплати послуг третьою стороною держава, по суті, доручає надати послугу зовнішньому постачальнику за визначеною ціною, визначеної якості та на основі інших критеріїв.

Найбільш поширеною формою фінансування діяльності громадських організацій є надання прямої підтримки з бюджету. Двома основними формами фінансової підтримки є субсидії та гранти (також може надаватися в натуральній формі, наприклад, у формі приміщень для надання послуги).

Субсидії призначені для певних громадських організацій і часто надаються як інституційна підтримка. У випадку субсидій конкурси, як правило, не проводяться, а громадська організація, котра їх отримує, може розраховувати на підтримку, як це визначено в законодавстві. Так склалося історично, що в багатьох країнах Європи і СНД субсидії надаються різним товариствам, що представляють соціальні групи, наприклад, Товариству сліпих, Товариству глухих тощо. Слід зазначити, що моделі субсидування віддається менша перевага з точки зору прозорості та контрольованості державного фінансування, оскільки їй бракує відкритої та справедливої конкуренції, а також критеріїв ефективності, за якими здійснюється фінансування, які б забезпечили окупність наданих коштів.

Гранти – це форма підтримки громадських організацій з державного або місцевих бюджетів. На відміну від субсидій, гранти, як правило, передбачають проведення конкурсів на отримання фінансування. Громадські організації зазвичай фінансуються, аби реалізувати конкретний проект відповідно до чітко визначених сфери діяльності, термінів і статей бюджету, тобто їх звітування ґрунтується на тому, чи використані кошти відповідно до запропонованого бюджету. У випадку надання грантів держава виділяє певну суму, що за певних умов надається громадським організаціям як гранти на реалізацію їхніх проектів. Держава визначає цілі, а не засоби. Вона фактично запрошує громадські організації до пропозиції найкращих ідей стосовно того, як досягти цілі. Заявки може подавати велика кількість громадських організацій, та лише декілька з них можуть отримати гранти на реалізацію своїх проектів. Громадські організації структурують свої витрати відповідно до форми заявки на отримання гранту, як правило, відокремлюючи прямі витрати за проектом від непрямих. Громадські організації, які отримують гранти, є підзвітними державі (так само, як у випадку будь-якого іншого донора).

Іншою формою підтримки є закупівля послуг громадської організації або укладання з нею контракту. Відносини, що виникають у цьому випадку, є відносинами не між донором і набувачем допомоги, а між сторонами контракту. Метою цього є надання конкретної державної послуги за допомогою громадської організації. Держава, якій відомо, що саме потрібно робити, та яка, напевно, навіть визначила детальні умови надання послуги (наприклад мінімальні), шукає когось, хто надасть послугу найвищої якості та за мінімальною ціною. Отже, громадським організаціям доводиться змагатися з іншими постачальниками. Таким чином, зважаючи на існування, як правило (що є належною практикою), тендерної процедури, громадські організації повинні подавати пропозиції (а не заявки), а переможець буває лише один. В основі структури вартості пропозиції лежить зазвичай плата за послуги відносно якоїсь умовної одиниці (наприклад, плата за послугу з одержувача або на день), сама ж плата за послуги включає прямі та непрямі витрати.

Іншим способом надання соціальних послуг недержавними постачальниками є так звана оплата послуг третьою стороною [4]. За схемою оплати послуг третьою стороною держава виступає «третьою стороною», яка оплачує вартість послуги, наданої громадською організацією одержувачу цієї послуги – або безпосередньо громадській організації, як це відбувається при оплаті послуг на душу населення, або через одержувача послуги, як це відбувається при оплаті послуг за допомогою ваучерів. Ці суми також виплачуються за надання державної послуги. Проте умови цих контрактів чітко визначені в законодавстві. В цьому випадку держава визначає певний вид послуги (наприклад, медична допомога безпритульним у денному стаціонарі), а також умови надання такої послуги та пов'язані з цим витрати. Таким чином, розмір плати за надання послуг не визначається за результатами домовленості або в пропозиції, а регулюється в законодавчому порядку. У подальшому кожний постачальник, який задовольняється умовами чи критерієм, визначеним у законодавстві, отримує фіксовану винагороду за надання послуги кожному одержувачу. (Якщо громадська організація задовольняє зазначеним умовам, вона також може отримати ліцензію на надання послуги.) За цією схемою непрямі витрати, як правило, не включаються до плати за послугу, замість цього нараховується загальний відсоток накладних витрат, який може бути сплачений організації в повному обсязі або частково.

Механізм оплати послуг за допомогою ваучерів також є одним із методів оплати послуг третьою стороною. Тут основна увага приділяється вибору одержувачів послуг або споживачів. Відповідно до цієї системи потенційні одержувачі послуг отримують ваучери, що надають їм право користуватися певними послугами безкоштовно. Постачальника послуги обирає саме її одержувач. Залучення всіх спеціалістів, що мають ліцензію/дозвіл на надання цих послуг, як правило, підлягає попередньому узгодженню. На основі ваучерів, зібраних кожним постачальником послуги, держава виплачує йому фіксовану суму в рахунок оплати послуг, наданих кожному споживачу.

Висновки. На основі дослідження кращих міжнародних практик, запропоновані нами

висновки є важливими з точки зору розробки інституційної основи для державного фінансування громадських організацій в Україні. На наш погляд, існує потреба у застосуванні підходу «від бачення до механізму», що дозволить прив'язати механізми фінансування, які будуть впроваджені, до бачення та мети процесу розвитку громадських організацій: законодавець повинен визначити функції громадських організацій, а потім розробити відповідні засоби для досягнення результатів. Основним елементом, як правило, є розробка стратегії розвитку громадських організацій, що передбачає їх чітку роль по відношенню до держави. Проте, підготовка самої стратегії не має великого значення з точки зору впливу державних заходів. Так само (якщо не більше) важливою є відповідність стратегії бажаним результатам, а також політики фінансування. Окрім того, повинні бути наявними достатні дані й інформація, аби приймати продумані, засновані на фактах стратегічні рішення в цій сфері. Це є важливим, адже громадський сектор як стратегічний напрям часто не береться до уваги, і базові дані відсутні.

На постійній, систематичній основі необхідно слідкувати за практикою і впливом реалізації стратегії.

Вважаємо, що громадський сектор не може фінансуватися за використання одного основного механізму. Потоки фінансування повинні відображати різні функції, організації та потреби сектора. Стратегії фінансування великих громадських організацій, що надають послуги, та малих організацій територіальних громад можуть відрізнятися одна від одної. Можуть бути ефективними як прямі, так і непрямі засоби надання підтримки.

Потоки фінансування мають надходити з довгострокових, стабільних ресурсів, аби громадські організації мали змогу прогнозувати рівні фінансування та складати плани на довгострокову перспективу.

Механізми фінансування повинні доповнювати один одного, а не конкурувати. Наприклад, організації, через які надаються гранти, або організації-посередники не повинні конкурувати з громадськими організаціями, яким вони мають надавати підтримку.

Незважаючи на те, що певні джерела доходу є менш важливими з точки зору загальних доходів сектора, їх відсутність чи наявність може суттєво змінити умови життєздатності громадських організацій (принцип «чим менше, тим більше»).

Стратегія має бути розроблена на довгострокову перспективу (8-10 років) і передбачати поступовий розвиток різних механізмів на основі один одного (наприклад, впровадження податкових пільг після перевизначення статусу суспільно корисних організацій).

Поведінка платників податку, громадських організацій та органів державної влади в будь-якій країні визначається в основному культурно-історичними традиціями. Однак, продумана податкова політика може ґрунтуватися на можливостях, які відкриваються в середовищі, що постійно змінюється, та створювати стимули, які здатні успішно змінювати поведінку.

Держава повинна здійснювати інвестиції в розширення можливостей громадського сектора. Навіть у найбільш розвинутих країнах громадські організації потребують підтримки, аби робити очікуваний від них збільшений внесок у добробут суспільства.

Держава також повинна забезпечити наявність ресурсів для фінансування поточного розвитку громадського сектора – нових організацій, інновацій, розвитку послуг тощо. Зазвичай вони більш ефективно фінансуються з приватних джерел. Якщо таких джерел бракує, держава може або перебрати цю роль на себе, або надати стимули до виконання цієї ролі приватним гравцям.

На основі вищенаведених висновків, досліджуючи тему європейського механізму державного фінансування громадських організацій, пропонуємо вжити наступні основні кроки в напрямі розробки інституційної основи для державного фінансування громадських організацій в Україні:

- перевизначення статусу суспільно корисних організацій, що може служити основою для створення декількох податкових стимулів.
- створення фонду на підтримку громадянського суспільства з метою розширення можливостей основних громадських організацій і запуску процесів їхнього розвитку на місцях.
- поступове впровадження системи нормативного регулювання фінансування громадських організацій, що надають соціальні послуги, схвалені державою.

Має бути розглянута також можливість спрямування відсотка з обігу на благодійні пожертвування.

Повне звільнення від оподаткування пов'язаної зі статутними цілями економічної діяльності суспільно корисних організацій і часткове звільнення від оподаткування з доходів від їх неосновної економічної діяльності.

Джерела та література

1. Inglehart Ronald F., Christian Welzel. Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/230557603_Modernization_Cultural_Change_and_Democracy_The_Human_Development_Sequence.
2. Інформація надана Європейським центром некомерційного права (ЄЦНП), включаючи проект дослідження «Державне фінансування неурядових організацій в Європі» («Public Financing of Non-governmental Organizations in Europe»). Інформація надана Нільдою Буллен (Nilda Bullain) Катериною Хадзі-Мічевою (Katerina Hadzi-Miceva) з ЄЦНП. Цитати використані з дозволу авторів.
3. Center for Philanthropic Studies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.giving.nl.
4. Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики / С. Рева // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 (18). – С. 7.
5. Шевчук Т. Концептуальна невизначеність громадянського суспільства в Україні: можливості подолання / Шевчук Т. / Розвиток демократії в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 593.

Лаба О. Європейський механізм державного фінансування громадських організацій. Дане дослідження спрямоване на представлення результатів комплексного вивчення практик європейських країн, які були б найбільш застосованими в Україні. Дослідження включає порівняльний аналіз моделей і механізмів державного фінансування, представляє основні елементи розробки успішної інституційної основи для фінансування громадських організацій. На основі дослідження пропонуємо вжити наступні основні кроки в напрямі розробки інституційної основи для державного фінансування громадських організацій в Україні: 1) 1еревизначення статусу суспільно корисних організацій, що може служити основою для створення декількох податкових стимулів; 2) створення фонду на підтримку громадянського суспільства з метою розширення можливостей основних громадських організацій і запуску процесів їхнього розвитку на місцях; 3) поступове впровадження системи нормативного регулювання фінансування громадських організацій, що надають соціальні послуги, схвалені державою; 4) має бути розглянута також можливість спрямування відсотка з обігу на благодійні пожертвування; 4) повне звільнення від оподаткування пов'язаної зі статутними цілями економічної діяльності суспільно корисних організацій і часткове звільнення від оподаткування з доходів від їх неосновної економічної діяльності.

Ключові слова: громадські організації, європейський простір, європейський механізм, європейські моделі розвитку, державне фінансування.

Laba O. European Mechanism for State Funding of Public Organizations. This study highlights the results of a comprehensive study of the European countries practices of funding the public organisations that would become most applicable in Ukraine. The study comments on the comparative analysis of the models and mechanisms of public funding, describes the basic elements of the successful development of the institutional framework for financing the public organisations. The author suggests the following major steps towards developing an institutional framework for public funding of civic organizations in Ukraine: 1) identification (redefining) of the status of socially beneficial organizations, which can serve as the basis for creating certain tax incentives; 2) establishment of a fund for supporting civil society, aimed at expanding the capabilities of major non-governmental organizations, launching and promoting their local development; 3) gradual utalization of the system of normative regulation of financing of those public organizations that provide the social services approved by the state; 4) the possibility of directing the percentage of the financial turnover into charitable donations should also be considered; 5) full exemption from taxation of socially beneficial organizations if their economic activities correspond to the statutory purposes, and partial exemption from taxation of the income from their non-core economic activity.

Key words: public organizations, European space, European mechanism, European models of development, state funding.

УДК 351.746.1(477)

В. Окіпнюк

Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни

У статті досліджено розвиток юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів військової контррозвідки в Україні у воєнний час. Встановлено, що у цей період відбувались зміни у їх відомчій підпорядкованості, повноваженнях та структурі, зумовлені потребами воєнного часу. Основні повноваження органів військової контррозвідки були зосереджені у сферах боротьби з нацистською агентурою, «антирадянськими, ворожими елементами», дезертирством у військах і воєнізованих формуваннях, проведенням перевірки військовослужбовців, які перебували в полоні або оточенні, підтримання належного рівня військової дисципліни, порядку та морально-психологічного клімату у військових колективах. Вказані повноваження радянські органи військової контррозвідки здійснювали репресивними методами, з порушенням загальних принципів права, фундаментальних прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: органи військової контррозвідки, органи «Смерш», воєнний стан, НКО, НКВС, НКДБ.

Постановка наукової проблеми та її значення. У період воєнного часу радянські органи військової контррозвідки відігравали головну роль у забезпеченні контролю за збройними силами та іншими військовими формуваннями радянського режиму. Вивчення юридичних засад функціонування цих структур у період 1939-1945 рр. дасть змогу виявити особливості їх організаційно-структурної побудови, специфіку юридичного статусу та правозастосовної діяльності. Історія радянських органів військової контррозвідки в Україні воєнного часу розглядалась у працях О. І. Божка [1], А. І. Кокуріна [2], М. В. Петрова [3], К. В. Скоркіна [4]. Однак спеціального дослідження юридичного статусу, організаційної структури та діяльності радянських органів військової контррозвідки в Україні в період Другої світової війни не проводилось.

Формулювання мети та завдань статті. Автор метою цього дослідження вважає історико-правовий аналіз еволюції юридичного статусу, організаційної структури та діяльності органів військової контррозвідки в Україні у 1941-1945 рр.

Завданнями статті є: 1) опрацювання правових джерел діяльності органів військової контррозвідки в Україні у період Другої світової війни; 2) співставлення поглядів науковців на обраний предмет дослідження; 3) науково обґрунтоване переосмислення історичних та правових процесів у діяльності радянських органів безпеки та військової контррозвідки у часи Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Згідно з постановою ПБ ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. на базі 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР були створені 3 управління НКО і НКВМФ СРСР відповідно [3, с.109-110].

Юридичний статус 3-го управління НКО СРСР і його місцевих органів закріпило положення, затверджене наркомом оборони СРСР 12 березня 1941 р. і введене в дію наказом НКО СРСР від 12 квітня 1941 р. Формувалась централізована вертикаль управління органами військової контррозвідки. Начальник 3-го управління підпорядковувався наркому оборони СРСР, начальники 3-х відділів військових округів (фронтів) – начальнику 3-го управління та наркому оборони. Окремі напрями діяльності 3-х відділів, зокрема, вербування агентури з числа іноземців, мало відбуватись за погодженням з органами НКДБ. Крім цього, особи заарештовані органами військової контррозвідки перебували в слідчих тюрмах НКДБ [1, с.295].

Для оперативного обслуговування внутрішніх, прикордонних військ і військ ППО НКВС СРСР відповідно до наказу НКВС СРСР від 15 лютого 1941 р. було створено 3-ті відділи НКВС [1, с.294]. Структура та розстановка особового складу 3-го відділу НКВС СРСР була оголошена наказом НКВС СРСР № 00233 від 28 лютого 1941 р. [3, с.24]

Переведення військової контррозвідки у склад військового відомства та НКВС не усунуло органи державної безпеки від контролю за її діяльністю. Для координації функціонування всіх

© Окіпнюк Ю., 2018

структур військової контррозвідки відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. була створена Центральна рада у складі наркомів державної безпеки, внутрішніх справ СРСР і начальників 3-х управлінь НКО і НКВМФ СРСР та ради у військових округах, до складу яких увійшли начальники місцевих органів НКДБ, НКВС і начальники 3-х відділів НКО і НКВМФ. 3 квітня 1941 р. вказані ради скликались під головуванням представників НКДБ.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 19 квітня 1941 р. до штатів 3-х управлінь, відділів і відділень НКО і НКВМФ були введені посади заступників начальників з числа співробітників органів державної безпеки. Вони призначались наказами НКДБ СРСР і перебували в подвійному підпорядкуванні, як відповідних органів НКДБ за територіальним розташуванням, так і начальникам 3-х управлінь, відділів і відділень. Вказана постанова обмежувала також повноваження органів 3-х управлінь, зобов`язуючи їх через заступників начальників, повідомляти органи НКДБ про здійсненні арешти та хід дізнання й слідства у справах. До того ж органам НКДБ було надано право в будь-який час витребувати до свого провадження справи, які були порушені органами 3-х управлінь, перераховувати за собою заарештованих та агентуру, що використовувалась у розробці [1, с.295-296].

Після об`єднання НКВС і НКДБ СРСР на підставі постанови ДКО № 187сс від 17 липня 1941 р. було відновлено Управління ОВ на базі колишнього 3 управління НКО. Відповідно до постанови ДКО № 1120сс від 10 січня 1942 р. та спільного наказу НКВС і НКВМФ СРСР № 0075/008 від 11 січня 1942 р. до Управління ОВ було передано також 3 управління НКВМФ, яке стало 9-м відділом Управління ОВ. Вказані процеси відбувались вже поза межами УРСР, оскільки на момент прийняття цих нормативних актів її територія була окупована нацистами. ОВ КВО та Одеського військового округу були розформовані відповідно до наказу НКВС СРСР № 001306 від 15 вересня 1941 р., а ОВ ХВО, 26 листопада 1941 р. [3, с.109,118-120]

Відновлення діяльності в Україні радянської військової контррозвідки розпочалось після чергових змін в її юридичному статусі та підпорядкованості. Згідно з постановою РНК СРСР№ 415-138сс від 19 квітня 1943 р. в складі НКО й НКВМФ СРСР були створені відповідно ГУКР «Смерш» НКО СРСР і УКР НКВМФ СРСР. Юридичний статус цих управлінь регулювався положеннями затвердженими ДКО СРСР від 21 квітня 1943 р. і 31 травня 1943 р. На фронтах та у військових округах замість ОВ були створені управління контррозвідки «Смерш», а в арміях, корпусах і дивізіях – відділи «Смерш» [3, с.110-111].

Згідно з наказом НКВС СРСР від 15 травня 1943 р. на базі колишнього 6-го відділу Управління ОВ НКВС СРСР був створений ВКР «Смерш» НКВС СРСР, за яким залишалась агентурно-оперативна діяльність у військах НКВС. Станом на 1 квітня 1945 р. у відділі було 94 штатні посади, з яких 16 залишались вакантними [2, с.79, 81].

В УРСР були створені ВКР НКВС «Смерш» і ВКР УНКВС «Смерш» як органи централізованого підпорядкування. Відповідно до директиви НКВС СРСР № 580 від 30 грудня 1943 р. до об`єктів їх агентурно-оперативного обслуговування належали органи міліції, воєнізованої пожежної охорони, управління шосейних доріг і місцевої ППО. Начальникам міськрайорганів НКВС заборонялось втручатись в роботу співробітників «Смерш». Про її результати останні звітували начальнику ВКР «Смерш» УНКВС [5, арк.1-2].

У подальшому перелік об`єктів агентурно-оперативного обслуговування органів «Смерш» НКВС УРСР розширювався. Згідно з директивою ВКР НКВС СРСР «Смерш» № 5/2339 від 9 березня 1945 р. органами «Смерш» було прийнято в агентурно-оперативне обслуговування більше 10 об`єктів Головного управління аеродромного будівництва із загальною кількістю робітників понад 3 тис. осіб. Протягом 1945 р. – Український дорожньо-будівельний трест, завод № 6 (Харків), Харківська та Дніпропетровська контори управління матеріально-технічного постачання НКВС СРСР, Київський і Харківський автодорожні інститути, Львівський дорожньо-механічний і автодорожній технікуми Головного управління шосейних доріг НКВС СРСР, Харківська пожежно-технічна школа № 4, військово-навчальні заклади, військові прокуратури та військові трибунали військ НКВС. Діяльність органів «Смерш» спрямовувалась на викриття «ворожої діяльності антирадянського елементу» особливо серед молоді та студентів, виявлення порушень у сфері навчально-виховної, господарської та службової діяльності в цих закладах і установах [5, арк. 3-15, 18-19, 21-29, 31-33, 35-38, 40-43].

Діяльність органів «Смерш» НКО розпочалась в УРСР з відновленням довоєнних і створенням нових військових округів. ВКР «Смерш» ХВО і КВО були створені наказами ГУКР «Смерш» № 00227/сш від 30 вересня 1943 р. і № 00335/сш від 22 жовтня 1943 р. відповідно. Згідно з наказами ГУКР «Смерш» № 0097/сш від 12 квітня 1944 р. і № 00147/сш від 29 травня 1944 р. сформовані ВКР «Смерш» Одеського військового округу та УКР «Смерш» Львівського військового округу [3, с.118-121].

До повноважень органів «Смерш» НКО належала організація розшуку у військових частинах і установах агентури противника, а також осіб, які співпрацювали або підозрювались у співпраці з нацистами. ВКР НКО «Смерш» ХВО 3 лютого 1944 р. видав директиву № 1288/2, яка містила детальні інструкції щодо активізації розшуку агентури нацистів. Пропонувалось систематично проводити перевірку особового складу та вільнонайманих службовців військових частин і установ ХВО та новоприбулого поповнення, осіб, які були доставлені на фільтраційні пункти, та які підозрювались у шпигунстві, перебували в полоні або тривалий час проживали на окупованій території. Передбачалось встановлення агентурно-оперативного контролю за родичами агентів німецької розвідки, які розшукувались, виявлення осіб з фіктивними або підозрілими документами у містах, великих населених пунктах, на залізничних станціях, розшук агентури противника в місцях можливого десантування з ворожих літаків і т. д. Про результати розшукової роботи органи «Смерш» мали звітувати щомісячно [6, арк.33-38].

При здійсненні арештів осіб, які співпрацювали з окупантами, органи «Смерш» мали керуватись директивною вказівкою НКВС і НКДБ СРСР № 494/94 від 11 жовтня 1943 р. [6, арк.85-86]

ГУКР НКО «Смерш» 11 липня 1944 р. було видано наказ № 00184, яким затверджувалась інструкція з розшуку агентури противника. Однак, незважаючи на це даний напрям у діяльності місцевих органів «Смерш» залишався незадовільним. У директиві ВКР НКО «Смерш» ХВО № 16550/2 від 15 листопада 1944 р. відзначалось, що на території округу найслабше робота з розшуку організована в органах «Смерш» гарнізонів і запасних дивізій. Для виправлення ситуації пропонувалось провести заняття з оперативним складом щодо вивчення інструкції з організації розшуку агентури та фіктивних документів, які використовуються німецькими розвідувальними органами, посилити охорону військових частин і важливих військових об`єктів, агентурне обслуговування військових комендатур, пересильних пунктів, запасних частин, де перебували військовослужбовці, які потребували фільтрації[6, арк.112-113].

Після капітуляції Німеччини робота органів «Смерш» щодо виявлення осіб, які співробітничали з нацистами, спрямовувалась на тотальний контроль за зв`язками агентури колишніх нацистських розвідувальних органів. Вказівкою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 10176/2 від 21 травня 1945 р. місцевим органам «Смерш» пропонувалось у стислі терміни «придбати» так звану сторожову агентуру, яка мала негайно повідомляти про появу німецьких агентів за місцем проживання їх сім`ї або інших близьких зв`язків, та запровадити щодо останніх контроль вхідної та вихідної кореспонденції [6, арк.138].

Органи «Смерш» НКО вели боротьбу з німецькими парашутистами, які закидались у тилові райони. Відповідно до директив НКДБ СРСР № 19 від 14 червня і № 22 від 17 червня 1943 р. затримані територіальними органами державної безпеки ворожі парашутисти після попереднього допиту мали передаватись до найближчого органу «Смерш» [7, арк.11, 20].

Організацію боротьби з агентами-парашутистами в межах ХВО регулювала директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 9486/2 від 26 липня 1944 р. Нею передбачалось формування агентурної мережі органів «Смерш» в системі військ повітряного спостереження, оповіщення та зв`язку з метою виявлення осіб, які надають неправдиву інформацію про маршрути руху літаків противника над територією округу та проведення розслідування на предмет їх «вірогідної приналежності до німецьких розвідорганів».

При появі ворожих літаків в зоні обслуговування органів «Смерш» останні мали вести за ними постійне спостереження та в районах можливого «викидання» агентів-парашутистів організовувати спеціальне патрулювання та засідки силами взводів відділів «Смерш» або військових частин.

Якщо надходила інформація про десантування парашутистів органи «Смерш» повинні були, поставивши до відома керівництво ВКР НКО «Смерш» ХВО, провести негайне оточення та прочісування зазначених районів, організацію загороджувальних постів для затримання підозрілих осіб і ретельної перевірки їх документів. Крім цього, органи військової контррозвідки мали в потенційно небезпечних з точки зору висадки десанту місцевостях заздалегідь формувати агентурну мережу як з військовослужбовців, так і цивільного населення для виявлення осіб, які раніше не проживали в даній місцевості, проводити періодичні прочісування населених пунктів, лісових масивів, балок, зруйнованих будівель, де можливе укриття закинутих агентів-парашутистів противника, а також вимагати від військового командування посилення охорони штабів, складів, мостів, інших важливих об`єктів. Відповідальність за боротьбу з парашутистами покладалась на начальників ВКР «Смерш» гарнізонів, дивізій, бригад, таборів, окремих частин [6, арк.96-97].

Органи «Смерш» здійснювали так звану фільтраційну роботу, тобто перевірку військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні. Наприклад, у період з 23

грудня 1943 р. по 25 січня 1944 р. ВКР НКО «Смерш» ХВО з метою формування за вказівкою Генштабу РСЧА 9-го окремого штурмового стрілецького батальйону було проведено фільтрацію 1400 осіб офіцерського та 200 осіб рядового складу, які перебували в оточенні або полоні, та утримувались у Харківському спецтаборі № 258. Відібрано до складу батальйону 885 офіцерів і 60 рядових. Виявлено та заарештовано 13 агентів розвідувальних органів противника, 2 активних пособника окупаційної влади, а також значну кількість осіб щодо яких існували компрометуючі матеріали. У довідці № 786/3 від 27 січня 1944 р., яка була надіслана керівництвом ВКР НКО «Смерш» ХВО до військової ради ХВО не було наведено переконливих доказів протиправної діяльності вказаних вище осіб, а лише загальна констатація, що вони «викриті агенти противника» [8, арк.1-3].

Наприкінці війни відповідно до вказівки НКО СРСР № 597 від 6 квітня 1945 р. офіцерів РСЧА, які перебували в полоні або оточенні наказувалось направляти в порядку наказу НКО СРСР № 0521-1941 р. для перевірки не до спеціальних таборів НКВС, а до 12-ї запасної стрілецької дивізії, розквартированої на станції Алкіно залізниці ім. Куйбишева [6, арк.136].

Разом з територіальними органами державної безпеки органи військової контррозвідки на підставі вказівки ГУКР НКО «Смерш» від 23 квітня 1944 р. та згідно з директивами ВКР НКО «Смерш» ХВО № 5735/4 від 14 травня 1944 р. і № 5878/4 від 19 травня 1944 р. вели агентурно-оперативну роботу з виявлення серед військовослужбовців учасників ОУН-УПА, в першу чергу серед поповнення, яке призивалось із західних областей УРСР [6, арк.72-76].

Органи «Смерш» протидіяли будь-яким іншим «антирадянським проявам» у військовому середовищі та серед цивільного оточення військових частин і установ. У разі виявлення листівок «антирадянського» змісту або будь-якої іншої «контрреволюційної» літератури проводилась агентурно-оперативна робота з встановлення їх авторів, джерел виготовлення та надходження, а також заходи з попередження подальшого поширення. Відповідно до директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 1077/3 від 23 грудня 1943 р. ця діяльність мала здійснюватись у тісному контакті з УНКДБ і УНКВС та з обов`язковим інформуванням ВКР округу[6, арк.19].

З метою недопущення попадання до військових частин і установ «антирадянської» літератури із закордону з імпортними вантажами, які надсилались союзниками, відповідно до директиви начальника Головного управління тилу РСЧА № 16/1445454 від 17 січня 1944 р. і виданої на її виконання директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 2724/с від 7 березня 1944 р. розкриття закордонних вантажів для їх подальшої відправки у військові частини мало здійснюватись у обов`язковій присутності співробітника «Смерш» [6, арк.57]. На протидію «антирадянській пропаганді» була спрямована також діяльність органів «Смерш» з недопущення прослуховування військовослужбовцями іноземних радіостанцій. Для цього тільки у керівного офіцерського складу частин ХВО в січні 1945 р. органами «Смерш» було вилучено 10 радіоприймачів, продаж яких офіційно заборонявся [8, арк.34].

Сповідування поповненням, особливо із західних областей УРСР, протестантизму розглядалось органами «Смерш» як причетність до іноземних розвідувальних органів та підстава для застосування позасудових репресій. Згідно з директивою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 7984/4 від 27 червня 1944 р. відмова з релігійних міркувань від прийняття присяги або участі у бойових діях мала фіксуватись співробітниками «Смерш» у письмових актах, які разом із заарештованими військовослужбовцями передавались на розгляд Особливої наради [6, арк.20, 82].

Ще одним напрямом діяльності органів «Смерш» була боротьба з дезертирством. Директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 707/4 від 25 листопада 1943 р. визначала однією з причин групового дезертирства масове прибуття до військових частин ХВО поповнення з тимчасово окупованих територій. Місцеві органи «Смерш» орієнтувались на необхідність формування агентурної мережі серед нового поповнення, взяття на облік всіх неблагонадійних осіб з метою виявлення антирадянських настроїв і попередження дезертирства, особливо в середовищі різноманітних земляцтв. Директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 6773/4 від 31 травня 1944 р. для попередження групового дезертирства додатково зобов`язувала органи «Смерш» посилити агентурну роботу в запасних військових частинах, які були укомплектовані особами мобілізованими із західних областей УРСР, що підозрювались у зв`язках з ОУН-УПА, та проводити цю роботу відповідно до вказівок ГУКР НКО «Смерш» з дотриманням суворої конспірації [6, арк.11-17, 80].

Належна увага приділялась також розшуку дезертирів. Згідно з директивною вказівкою ВКР НКО «Смерш» ХВО № 8129/6 від 1 липня 1944 р. органи «Смерш» мали здійснювати цю роботу в контакті з місцевими органами НКВС і періодично звіряти списки дезертирів, які розшукуються, зі списками осіб затриманих органами НКВС. Крім цього, відповідно до директиви ВКР НКО «Смерш» ХВО № 3873/4 від 24 лютого 1945 р. для належної організації розшуку, місцеві органи «Смерш» мали

вчасно, протягом доби, інформувати керівництво ВКР округу про всі виявлені факти дезертирства [6, арк.83, 130].

Не зважаючи на проведені органами військової контррозвідки заходи, дезертирство продовжувалось. З 25 травня по 25 червня 1944 р. в частинах і з`єднаннях ХВО мали місце 95 випадків дезертирства, з яких 17 носили груповий характер. Керівництво ВКР НКО «Смерш» ХВО директивою № 8382/4 від 6 липня 1944 р. вимагало від підлеглих органів ретельного розслідування цих фактів, з`ясування причин дезертирства [6, арк.88-89].

Незадовільний стан боротьби з дезертирством в частинах ХВО мав місце і в 1945 р. про, що наголошувалось у директиві ВКР НКО «Смерш» ХВО № 17366 від 4 вересня 1945 р. Як і в попередніх нормативних актах органам військової контррозвідки пропонувалось: посилити інструктаж агентурної мережі на предмет виявлення серед військовослужбовців дезертирських настроїв, особливо серед призваних із західних областей УРСР, за наявності достатніх даних про підготовку до дезертирства здійснювати арешти та віддання до суду, спільно з військовим командуванням організовувати місцевий розшук дезертирів, ретельно розслідувати випадки групового дезертирства та інформувати про це керівництво ВКР округу [6, арк. 143-144].

Важливою сферою діяльності органів радянської військової контррозвідки було агентурно-оперативне обслуговування так званих маршових підрозділів, які відряджались на лінію фронту. Відповідно до директив ВКР НКО «Смерш» ХВО № 2231/4, № 2232/4 від 26 лютого 1944 р. і № 6559/4 від 26 травня 1944 р. [6, арк. 51-54, 78-79] заборонялось допускати в склад маршових підрозділів осіб, які перебували на оперативному обліку, в активній розробці органів «Смерш» за підозрою у «ворожій діяльності», а також тих, хто не пройшов фільтрацію. Вони мали залишатись у своїх частинах до завершення агентурної розробки та остаточної реалізації справи.

Співробітники «Смерш» після інструктажу з боку начальників органів «Смерш» повинні були супроводжувати маршовий підрозділ і на шляху слідування проводити активну агентурно-оперативну роботу, зустрічатись з агентурою (не рідше 1 разу у 2-3 дні), відбирати агентурні донесення з метою розробки осіб, які викликали оперативний інтерес, а також для попередження надзвичайних подій. Після прибуття на фронт списки агентури за актом передавались начальнику ВКР тієї частини, до якої зараховувалось поповнення.

Органи «Смерш», констатуючи низку негативних явищ під час слідування маршового поповнення на фронт – пияцтво, хуліганство грабежі, крадіжки, продаж обмундирування, дезертирство, «контрреволюційні прояви» – відзначали, що це було пов`язано з неправильним підбором офіцерського та політичного складу для їх супроводження. Керівництво ВКР НКО «Смерш» ХВО у директиві № 1510/4 від 20 січня 1945 р. пропонувало місцевим органам «Смерш» вимагати від командування військових частин виділення для супроводження маршового поповнення тільки перевірених офіцерів і політпрацівників, а у випадку незадоволення вимог повідомляти до ВКР округу для інформування військової ради ХВО [6, арк. 123].

Підвищену увагу органи «Смерш» звертали на агентурно-оперативне обслуговування штабних підрозділів, військових трибуналів і військових прокуратур, об`єктів уразливих на предмет вчинення диверсій (артилерійські склади, бази, заводи, сховища боєприпасів і т.д.) [6, арк.26-27, 48-49, 129].

Органи «Смерш» контролювали стан військової дисципліни, розслідували правопорушення вчинені особовим складом, фіксували факти аморальної та неналежної поведінки військовослужбовців, виявляли різноманітні недоліки в організації служби тощо. Відповідний матеріал передавали до військової прокуратури для подальшого процесуального провадження та до командування округів для вжиття заходів по лінії військового відомства. Наприклад, з січня 1944 р. по січень 1946 р. ВКР НКО «Смерш» ХВО до командуючого військами ХВО та військової ради ХВО було направлено більше 20 різноманітних спецповідомлень і довідок [8, арк. 4-5, 9-17, 22-27, 28-30, 32-33, 37-39, 41-43, 45-47].

Органи «Смерш» агентурно-оперативним шляхом забезпечували проведення військових парадів, державних свят у військових частинах і установах. Для цього складались відповідні плани, які передбачали посилення заходів безпеки, впровадження чергувань оперативних співробітників «Смерш», введення додаткового контролю за «неблагонадійним, антирадянським елементом» т. д. [6, арк. 1-4, 68, 108, 137, 153-154, 161-224]

При проведенні слідства органи «Смерш» допускали суттєві порушення законодавства. Наприклад, директива ВКР НКО «Смерш» ХВО № 1287/5 від 4 лютого 1944 р. констатувала, що органи військової контррозвідки часто здійснюють безпідставні арешти військовослужбовців чим порушують постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., слідство ведеться неякісно, допити свідків і заарештованих проводяться поверхово, факти злочинної діяльності не

встановлюються, суперечності у показах не з`ясовуються, слідчі справи оформлюються неохайно, відбуваються інші порушення процесуального законодавства – несвоєчасне оформлення арештів і провадження допитів, порушення строків ведення слідства і т. д. [6, арк. 28-32]

Висновки. Таким чином, у період Другої світової війни використовувались дві організаційні моделі управління органами військової контррозвідки. Перша з них передбачала їх функціонування у складі НКО, НКВМФ і НКВС, як 3-х відділів і відділів контррозвідки «Смерш» з чітко централізованою відомчою підпорядкованістю. Друга, зберігала організаційну єдність військової та цивільної контррозвідки в рамках єдиної системи органів державної безпеки.

До основних повноважень радянських органів військової контррозвідки належали: виявлення та знешкодження агентури нацистських розвідувальних органів, боротьба з «антирадянськими елементами», дезертирством у збройних силах та інших військових і воєнізованих формуваннях, перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні або в оточенні, здійснення агентурно-оперативного контролю за загальним станом військової дисципліни, морально-психологічного стану військових частин і установ, виконання спеціальних завдань наркома оборони СРСР.

Радянські органи військової контррозвідки під час війни забезпечували, певною мірою, ефективність у боротьбі з агентурою нацистів, сприяли організації оперативних і профілактичних заходів на фронтах, у прифронтовій смузі та в тилових районах. У той же час, їхня діяльність носила репресивний характер, вони здійснювали позасудову розправу, порушували кримінально-процесуальне законодавство та права людини.

Джерела та література

1. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. –С. 281–315.
2. Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917–1960: справочник / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: Изд. МФД, 1997. – 352 с.
3. Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности. 1941-1954: справочник / Н. В. Петров. – Москва: О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. – 1008 с.
4. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941: справочник / под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – Москва: Звенья, 1999. – 504 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 23. Оп. 3 (1950). Спр. 8.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 23. Оп. 3 (1959). Спр. 15.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 18 (СРСР).
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 23. Оп. 3 (1959). Спр. 9.

Окипнюк В. Советские органы военной контрразведки в Украине в период Второй мировой войны. В статье исследовано развитие юридического статуса, организационной структуры и деятельности советских органов военной контрразведки в Украине в военное время. Установлено, что в этот период партийно-советским руководством СССР использовалось две основные организационные модели управления органами советской военной контрразведки. Первая модель предусматривала подчиненность органов военной контрразведки ведомствам, безопасность которых они обеспечивали. Вторая сохраняла целостность гражданской и военной контрразведки в рамках единой системы советских органов государственной безопасности. Основные полномочия органов военной контрразведки были сосредоточены в сферах борьбы с нацистской агентурой, «антисоветскими, враждебными элементами», дезертирством в войсках и военизированных формированиях, проведения проверки военнослужащих, бывших в плену либо в окружении, поддержания должного уровня воинской дисциплины и порядка. Указанные полномочия советские органы военной контрразведки осуществляли с использованием репрессивных методов, нарушая общие принципы права, фундаментальные права и свободы человека и гражданина

Ключевые слова: органы военной контрразведки, органы «Смерш», военное положение, НКО, НКВД, НКГБ.

Okipniuk V. Soviet Military Counterintelligence Agencies in Ukraine during the World War II. The article elucidates the issues of the development of the legal status, organizational structure and activities of the Soviet bodies of military counterintelligence in Ukraine in the wartime. It has been revealed that during

that period there were changes in the departmental subordination, powers and structure. The USSR communist party leadership adhered to two basic organizational models of the military counterintelligence agencies. The first model envisaged the subordination of military counterintelligence bodies to the agencies whose security they provided. The second model maintained the integrity of civilian and military counterintelligence. Changes in the powers and structure of the military counterintelligence bodies were stipulated by the needs of wartime. The main activities of those agencies were focused on the fight against the Nazi agents, «anti-Soviet, hostile elements», revealing the facts of desertion in the troops and paramilitary units, carrying out supervision and verification of servicemen who were in captivity, maintaining proper level of military discipline, order and moral and psychological climate in military units. These powers were exercised by the Soviet bodies of military counterintelligence with violation of the general principles of law, fundamental human and civil rights and freedoms.

Key words: bodies of military counterintelligence, special unit «Smersh», military state, NGOs, NKVD, NKGB.

УДК 343.1 (470)

P. Glamazda

Development of the Jury in the Territory of Ukraine as a Part of the Russian Empire

The problem of reforming of the judicial system since the proclamation of independence by Ukraine has not lost its relevance, as evidenced by the adoption of new legal acts aimed at changing different norms in the field of legal proceedings in Ukraine. However, these laws did not solve the problems of the judicial system in general and the problems of the community participation in the judicial process in particular, although those problems led to the reform. This means that the status of jury should be studied more precisely. In the article the process of development of the institute of the jury in the territory of Ukraine, which at that time was part of the Russian Empire, from the stage of the total prohibition of community participation in the proceedings and ending with judicial reform and its consequences for the institute of the jury, was investigated.

Key words: judicial system, institute of the jury, judicial reform in the Russian Empire, Judicial Statute.

Formulation of scientific problem and its meaning. Within the territory of Ukraine, which was controlled by the Russian Emperor (Naddnipryanschina), for a long period of time community participation in the judicial process through the jury was limited. The courts were subordinated to the local administrations, which did not allow the separation of the judiciary into a separate branch. The trial was characterized by secret investigation, the use of the theory of formal evidence and the closed trial in a court with a clear subject division - an important role played by social class affiliation. However, in the first half of the nineteenth century, with the pan-European revolutionary movements on the background, the Russian Empire began the first attempts to reform the judiciary and determine the role of the jury. There were first attempts to reform the system of state machinery in order to eliminate a number of shortcomings, including in the sphere of justice.

The mentioned problems were dealt with by domestic and foreign scientists, such as Y. Blonskyy, B. V. Vilenskyy, B. R. Stetsiuk, P. F. Shcherbyna and others.

Statement of the purpose and objectives of the article. At those times, drafts of the Judiciary Code, the Statute of the Civil Proceedings, the Statute of Criminal Proceedings, the Statute of Penalties imposed by magistrates, were completed and accompanied by substantive comments [10, p. I-III]. On October 19, 1865, the Regulation «On the Enactment of the Judicial Codes» was approved, which became the main normative act regulating the process of reformation of judicial system.

As a result of judicial reform, a new judicial system was created, which included magistrate, general and specialized courts. Senate was the supreme judicial authority. The jury was not formed as a separate part of the judicial system, but was functioning as a special procedure for review of the case in the district court [2, p. 236-237].

The jury considered cases involving crimes punishable by deprivation or restriction of the rights and

© Glamazda P., 2018

privileges of the social class. Treason and other crimes against the state, as well as the crimes against the laws on print media did not belong to the jurisdiction of the jury. The court consisted of two independent boards: three crown judges, one of whom chaired the meeting and a penal of jury that included 12 main jurymen and two substitute jurymen.

The requirements of the Statute of the criminal proceedings set the qualifications for the selection of the jury: it could be men from 25 to 70 years old, Russian citizens living in the area where the court acted for at least two years and owning not less than one hundred acres of land, real estate that costs from five hundred to two thousand rubles and income from own activities from two hundred to five hundred rubles [4, p. 170].

A juryman who did not appear for trial without a valid reason paid a fine (for the first time from 10 to 100 rubles, for the second time - from 20 to 200 rubles, and for the third time, except for a fine from 30 to 300 rubles – the juryman was deprived of the right to elect and be elected to positions that involve public trust). However, the juryman had the opportunity to prove the importance of the reasons for skipping trial within the two weeks term. In this case, the fine on the latter was not imposed.

Before the court hearing, the persons who were represented on the side of prosecution or defense in the trial had the right to withdraw from the jury. After that, among those jurors who were left the jury of twelve main and two substitute members was chosen by lot. The beginning of the trial with the participation of jurors began with the announcement of the court composition and oath of the members of the board. The jury had to elect a senior officer among their members to organize their meetings.

Independent status of the jury was also manifested in the fact that the jury bench was housed separately from the bench of the crown judges in the courtroom. The jurors used the right to review the traces of the crime and other material evidence, as well as the right to ask questions to the persons questioned through the presiding judge. The jurors also had the right to ask the presiding judge to provide additional clarifications in all or individual circumstances of the case. The jury was prohibited from communicating with other parties except for members of the court. Violation of this rule resulted in the imposition of a fine. They were obliged to keep the secret of the consultative room, and in case of disclosure of the results of the vote, a fine was imposed.

Upon the end of the debate between the parties, the presiding judge turned to the jury with a concluding speech in which he outlined for the jury the most important circumstances of the case and the regulations relating to the crime in question, general legal judgments of evidence in favor of and against the defendant. The presiding judge stressed to the jury the necessity of determining the guilt or innocence of the defendant by internal conviction after discussing all the circumstances of the case in their connections. The presiding judge handed the letter to the senior officer with questions for a verdict, which was to answer the questions posed by the court, after which the jurors approached the consultative room.

Due to the low level of legal consciousness of the jury, the presiding judge had the obligation, after the parties' debates, to clarify the rules on «the strength of evidence» brought for and against the accused, and the regulations on the basis of which the peculiarities of the crime under consideration are determined [3, p. 71].

The jurisdiction of the jury consisted of the following issues: 1) the veracity of the events that became the basis for the prosecution; 2) the guilt or innocence of the defendant. The answer to each question could only consist of a positive «yes» or a negative «no». The court could only impose a punishment in the case of positive answers to the questions put before the jury. The mandatory condition for the adoption of a unanimous decision by the jury did not exist – it was desirable to adopt a unanimous decision, but in the case where the opinions of members of the jury were different, questions were put to the vote. If the votes were divided equally, the issue was to be resolved in favor of the accused. The jurors could also decide on mitigating circumstances, if the defendant was found guilty. After the jury voted, the crown court agreed with its verdict or disagreed. If the crown court came to the conclusion that the jury had found an innocent person guilty, the court had the right to refer the case to a new panel of jurors. The decision of the new panel of the jurors was final in the first instance. A person whose guilt has not been proven had the right to compensation for losses, as well as for publication in the newspaper for the restoration of his honest name [1, p. 35, 39].

Crown judges made an acquittal or conviction based on the verdict of the jury. The sentence of the district court with the participation of jurors was final and not subject to appeal in appellation court. The sentence of the court passed with the participation of jurors was subject to appeal only in the cassation order in the Senate in the criminal-cassation department. The reasons for cassation were the request of the convicted or victim and the protest of the prosecutor. The abolition of the sentence was possible in the event of violation of the important forms and procedures of judicial proceedings, a clear violation of the direct meaning of the law and in the event of misinterpretation in determining the crime, type and extent of punishment, newly discovered circumstances of the case, which confirmed the innocence of the convicted person or the

falsification of the evidence on which the sentence was based.

The sentence that came into force had to be enforced. The only exceptions were the so-called sentences of a social class nature, which included the deprivation of all the rights of the social class or of all special rights and privileges granted by the charters of the emperor, nobles, bureaucrats, clerics, persons who had orders of distinction awarded by the emperor, since they had to be considered additionally by the emperor [4, p. 191].

During the 70’'s and 90’s of the nineteenth century the processes of reforming the judicial system was subjected to counter-reform, which resulted in the establishment of a system of general courts, democracy and the principles of the judicial system and legal proceedings of which were severely restricted. Thus, the competence of the jury was narrowed. By law of June 12, 1884, police officers were admitted to forming composition of the jury, the law of April 28, 1887, had raised the property qualification of jurors twice, and the procedure for bringing them to the oath was not mandatory.

One of the main features of the counter-reform, which began its operation in the state, was the transfer of cases regarding crimes against the order of administration to the jurisdiction of military justice. Thus, the cases of the Narodniks (Populists) of the 1870’s were considered by the Kiev Military District Court, where the Court’s statutes were not applicable, and the defendants were deprived of even the formal rights of the judicial protection that were used by the Narodniks in Russia [13, p. 5, 129].

During the period of counter-reform, a discussion about the future role of the institute of the jury in the territory of the Russian Empire arose. The common denominator in this discussion was only reached when it was admitted that there were a number of factors that negatively affected the activity of the jury. Those factors were both objective and purely subjective. Despite this, they are quite closely interconnected and quite often derive from each other.

First of all, the factors of an objective nature include the role of the concluding speech of the presiding judge, which had both a positive and a negative impact on the functioning of the jury. Thus, a contentious speech helped the jury if the trial tool place for several days, because due to the lack of relevant skills, it was quite difficult for jurors to gather all the characteristics of the case together. In this case, the judge’s judgment on the significance and force of the evidence, the essential features of the offense under consideration helped the jury to create a correct representation of the whole case as a whole and to make a valid and fair verdict [8, p. 59].

According to experts, a positive role was to remind members of the jury of their rights and obligations before the consideration of each case, an explanation of the most important provisions, for example, a verdict in favor of the accused in case of distribution of votes equally, and not against him, despite the fact that, that the prosecutor could vote for the accusation, and so on. [10, p. 335-336].

As a result of judicial insolvency and a low level of professionalism, 5% of cases, according to the statistics of the prosecutor’s office, which resulted in the conviction, were passed for consideration by a court order to another panel of jurors due to the fault of the presiding judge, who had not clearly and comprehensibly explained the jurors in his speech all the above-mentioned provisions [10, p. 419].

At the same time, most lawyers believed that a speech of the presiding judge in its essence is a subjective view of the judge of the circumstances of the case. For example, the prosecutor of the Orlovsky District Court S. S. Khrulov believed that the concept of «impartial and objective summary» of the presiding judge does not exist, because, even unknowingly, he clarifies to the jury the circumstances in the aspect of his own vision of the case [11, p. 127]. Thus, jurors’ errors sometimes arose as a result of judges’ mistakes. M. P. Timofeev noted in this regard that this factor will always take place, as long as the majority of the jury panel does not consist of people more solid in their own views [10, p. 339]. Somewhat more loyal to the speech of the presiding judge was S. K. Gogel, who believed that the expressed personal opinion of an experienced judge is very useful for jurors, but it should be immediately clarified that this is the personal opinion of a judge, and not a court [5, p. 118].

The factors that adversely affected the functioning of the jury were also the abuse by the prosecution and defense of their right to withdraw [10, p. 240-241].

The intellectual inability of jury decision makers to make the right decisions in accordance with the provisions and requirements of the law on certain types of crimes was subject to criticism which can be accepted. Certain categories of criminal cases were too difficult to solve for ordinary citizens who were little acquainted with the specifics of one or another sphere of activity, which, as a result, led to the wrong conclusions.

In connection with the foregoing, the district courts were forced to hand over rather complicated cases to the court of county towns if there were no educated persons in the jury. It turned to the point, when the defense had to file a petition for the transfer of the case to the court in the provincial city. There have also

been cases when the jurors themselves recognized their inability to solve a very difficult for their understanding case and, therefore, asked to be relieved of their duty to perform a jury [10, p. 176].

Most specialists of that time recognized the existence of such intellectual drawbacks, and therefore the comments of lawyers, who saw the reason for the wrong jury verdicts not so much in the actions of the administration, the court or the jurors themselves, as in the law, which placed such a responsible duty on people with low intellectual level, are appropriate [12, p. 103].

Consequently, the functioning of the jury, in connection with the lack of proper material, technical and organizational support, led to the erroneous conclusions regarding the case and moral exhaustion [7, p. 3]. Scientists cite examples when outraged citizens evaded their duty, despite the threat of paying a fine. Moreover, jurors sometimes even tried to bribe the prosecutor or lawyer in order for the latter to take advantage of his right to withdraw the juryman in their favor [11, p. 43-44].

Taking into account all of the above mentioned, the study of the functioning of the jury testifies that the position of the institute of jury within the system of the judiciary of the Russian Empire was strong. Over time, the government expanded the operation of this institute within the territory of the state, opening new district courts in the Ukrainian lands, and expanded its substantive jurisdiction [6, p. 111-112].

Conclusions. Thus, the development of the institute of the jury in the Russian Empire was long-lasting: at first, the authorities banned representatives of the community from participating in judicial proceedings, and subsequently reached the conclusion that it was impossible to establish effective judicial proceedings without a jury, the Russian government made concessions in this matter and instituted the Judiciary statutes The main features of the jury trial in the Russian Empire were: the prohibition of consideration of political crimes; consideration of only grave crimes; the right of a judge to cancel a jury decision, if it is, in the opinion of the latter, erroneous; the decision of the jury was taken by a simple majority of votes; lack of property qualification; the lists of jury were created by the extrajudicial administration.

Sources and Literature

1. Blonskyy Y. A short summary of the Charter of November 20, 1864 on a criminal court for the South-Russian peasants / Y. Blonskyy. – Katerinoslav: in printing house Y. Chaussky, 1866. – 41 p.
2. Butskovsky N. Essays on Judicial Orders in the Bylaws of November 20, 1864 / N. Butskovsky. – Sp.: Typography of Skaryatin, 1874. – 614 p.
3. Vasilenko E. G. The Chairman's closing speech in the jury trial / E. G. Vasilenko. – Sp.: Printhead E. Thiele, 1878. – 146 p.
4. Vilenskyy B. V. Judicial reform and counter-reform in Russia / B. V. Vilenskyy. – Saratov: Privolzhsky publishing house, 1969. – 398 p.
5. Gogel S. K. The jury trial and examination in Russia / S. K. Gogel. – Kovna: Typography of the Provincial Board, 1894. – 119 p.
6. Davydov N. The Criminal Court in Russia / N. Davydov. – M.: Gran, 1918. – 207 p.
7. Likhachev A. Trivialities of the jury / A. Likhachev // Journal of civil and criminal law. – 1890. – Book Ninth. – P. 117.
8. Miklyashevsky B. About the activities of the president of the jury / Trans. N. Martynova. – St. Petersburg: Printing house of the Imperial St. Petersburg. Theaters (Eduard Goppe), 1873. – 70 p.
9. Stetsiuk B. R. Criminality process in the legal system Getman: phd diss. : sp. 12.00.01 / B. R. Stetsiuk. – K., 2009. – 201 p.
10. Timofeev N. P. The jury in Russia. Trial essays / N. P. Timofeev. – M.: Typography A.I. Mamontov and K˚, 1881. – 636 p.
11. Khrulev S. Jury trial. A sketch of the activities of courts and court orders / S. Khrulev. – St. Petersburg: Printing Office of the Governing Senate, 1886. – 231 p.
12. Tsukhanov N. About the shortcomings of our jury trial / N. Tsukhanov// Journal of civil and criminal law. – 1882. – Book Two. – P. 81-109.
13. Shcherbyna P. F. Judicial reform of 1864 on the Right Bank of Ukraine / P. F. Shcherbyna. – Lviv: Vyscha shkola, 1974. – 190 p.

Гламазда П. Розвиток суду присяжних на території України у складі Російської імперії. Проблема реформування судової системи ще з часу проголошення Україною незалежності не втратила своєї актуальності, про що свідчить прийняття нових нормативно-правових актів, які мають на меті змінити норми в сфері судочинства в Україні. Однак такі акти не вирішували тих проблем судової

системи в цілому і проблеми участі народу у судочинстві зокрема, які зумовили їх реформування. У статті досліджено процес розвитку інституту суду присяжних на тій території України, яка свого часу входила до складу Російської імперії, починаючи з етапу повної заборони участі в судочинстві представників народу і закінчуючи судовою реформою і її наслідками для інституту суду присяжних.

Ключові слова: судова система, інститут присяжних, судова реформа в Російській імперії, судовий Статут.

Гламазда П. Развитие суда присяжных на территории Украины в составе Российской империи. Проблема реформирования судебной системы еще со времени провозглашения Украиной независимости не потеряла своей актуальности, о чем свидетельствует принятие новых нормативно-правовых актов, которые имеют целью изменить те или иные нормы в сфере судопроизводства в Украине. Однако такие акты не решали тех проблем судебной системы в целом и проблемы участия народа в судопроизводстве в частности, которые обусловили их реформирования. В статье исследован процесс развития института суда присяжных на той территории Украины, которая в свое время входила в состав Российской империи, начиная с этапа полного запрета участия в судопроизводстве представителей народа и заканчивая судебной реформой и ее последствиями для института суда присяжных.

Ключевые слова: судебная система, институт присяжных, судебная реформа в Российской империи, судебный Устав.

УДК 341.218

Z. Svitlytska, N. Yatsyshyn

Model of Public Communication in the State to Niccolo Machiavelli's «The Prince»

This paper describes the concept of power to control the public communication by Machiavelli's «The Prince». The use of power, but also the minimization of cruelties and the participation of the people, either in the form of police to fight successfully with foreign armies or to support the princely government are major parts of this process. This helps to distil the elements that form the Machiavelli program that has its short-term aim in the formation of a national state with special model of public communication. The system can be modernized in the modern world and can be used as a effective political power. So, in such a way, we study the method of power in the management of social relations as the right way.

Key words: Niccolo Machiavelli, The Prince, public communication, power, strategy, glory, honor, nationalism, ruthlessness, clemency, political philosophy.

Formulation of scientific problem and its meaning. The Prince, written by Niccolo Machiavelli, is one of the first examinations of politics and science from a purely scientific and rational perspective. The idea of the book is how a leader can utilize his will and determination and reap the fruits of the labor; if people are willing to do whatever means necessary to achieve their goal. The Prince is sometimes claimed to be one of the first works of modern philosophy, especially modern political philosophy, in which the effective truth is taken to be more important than any abstract ideal.

However, the descriptions within The Prince have the general theme of accepting that the aims of princes – such as glory and survival – can justify the use of immoral means to achieve those ends.

Therefore, it is important to study the method of power in the management of social relations as a way of establishing an effective state public communication.

Analysis of recent achievements. The issue was researched by such scholars: Mohammed Seid Ali; Harvey C. Mansfield, Jr.; Germinal Van, B.A.; Benoît Godin; Manfred J. Holler and others.

The aim of the article is to study the method of power in the management of social relations as a way of establishing an effective state public communication to Niccolo Machiavelli's «The Prince».

The presentation of the main material and justification of the results of the study. Machiavelli theorizes that the state is only created if the people cooperate and work to maintain it. The state is also one of man's greatest endeavors, and the state takes precedence over everything else. The state should be one's primary focus maintaining the sovereignty of the state one's most vital concern. The state is founded on the

power of its army. Therefore, a strong military is vital to maintaining the state. Machiavelli believes that men respect power, but they will take advantage of kindness. He believes that when given the opportunity one must destroy completely, because if one does not he will certainly be destroyed. The prince should lead the military, and he has to be intelligent. An effective politician can make quick and intelligent choices about the problems that constantly arise before him. He must also have virtue, which means he is strong, confident, talented, as well as smart. A prince cannot be uncertain, because uncertainty is a sign of weakness. Fortune controls half of human's actions and man's will control the other half. Virtue is the best defense for fortune, and virtue must be used in order to keep fortune in check. The prince must take advantage of situations based solely on if it is best for the state. He should choose his decisions based on contemporary and historical examples. A prince cannot consider whether his acts are moral or immoral, and he instead must act in an unbiased manner for the state. It does not matter also how the state achieves its goals, as long as these goals are achieved. Finally, regardless of the personal morality involved, the prince should be praised if he does good for the state and berated if he hurts the state [4].

So, we think that the modern state must be created if the people cooperate and work to maintain it too. The state should be one's primary focus, and maintaining the sovereignty of the state one's most vital concern. But, also community should be one's primary focus in the state.

The state must be founded on the power of its authority, but not only army must be used political strategy. The state power must be intelligent.

An effective politician can make quick and intelligent choices about the problems that constantly arise before him. He must also have virtue, which means he is strong, confident, talented, as well as smart. In the modern state it may be used not only one definite «prince». The effective politician can be president, parliament, chancellor est.

«The Prince» is a special kind of book that describes a specific type of way a political leader who acts toward others and adjust public communication. To begin argument, let's divide argument into 3 main branches. The primary argument about «The Prince» by Machiavelli we are about to dispute is strategy.

In «The Prince» by Machiavelli, Nicolo Di Machivaelli perfectly explains how a ruler should act towards his people. According to the majority and the public opinion in general, Machiavelli is perceived as an evil genius, the generator of tyranny, the man who incites leaders to act ruthlessly toward their people. For Machiavelli, it's extremely important that a leader possesses strength. The only way a political leader will be able to possess strength is to control and manipulate the masses. Under the manipulation of masses, the political leader has power to control emotions of the people. We should never forget that once a human being is guided by his emotions, he does act illogically. Emotions make us react without the process of reasoning because we are only guided about that specific moment once we are in that pain and do not see the big picture. As for a political leader to be able to control people's emotions, is a huge plus in his quest for power. But not necessarily a good thing. In politics, propaganda is an inevitable tool that a strong political leader needs in order to insure and establish his power. In order for a political leader to master people's emotions, he must not show emotions unless he is delivering a speech in which he puts passion, hope, and aggressiveness. Machiavelli personally believed that it was necessary that a state possessed a single ruler whom will dictate and establish the law in order to avoid confusion, rebellion, coup d'etat and a slow advancement of the national interest.

The second argument we are about to develop is the concept of Glory and Honor. Glory is an important thing into politics. Glory and honor are what leaders are classified. In politics, glory and honor usually are referred to the audacity a political leader is about to take to get the job done. If he/she wins, he/she will be a heroe. However, if he/she loses the challenge, he/she would be considered as a loser. The crowd loves pragmatic leaders. A leader whom is not afraid to take decisions that will have major effects and major changes on the political process of a nation, of a country. In Machiavelli's eyes, the concept of Glory and Honor are related to war. For Machiavelli, a political leader demonstrates his true strength and sense of glory and honor once this latter his ready to confront or use coercion. In Politics, to be able to use the technique of glory and honor in order to demonstrate strength is mainly required to use nationalism.

The third and last argument we are about to develop is about ruthlessness and clemency. Nicollo di Machiavelli always advocated for a political leader to be ruthless. Why's that? According to Machiavelli, Ruthlessness is the best way to have control over individuals. Many examples could be well demonstrated with fascist regimes, oligarchic regimes and any type of dictatorial regime in general. If a political leader is ruthless toward the masses and does not hesitate using coercion toward these masses, it is logic that these masses will be very obedient to their ruler. In this way, the masses do not complain and the ruler could definitely exercised his power over the people. Nevertheless, Machiavelli did not say that a political leader should be always ruthless. Machiavelli exactly emphasized on the word «necessary» to explain his concept of

ruthlessness. A political leader should not be systematically ruthless unless it's necessary. Which means that if the people rebel too much in the way that it becomes difficult to reinstate between the ruler and the ruled, therefore, brutality is necessary for the sake of keeping the masses in order. A political leader should also be clement if there is no need to be brutal. The main point of being a political leader according to Machiavelli is that he/she should be more feared than loved because if a political Leader is too loved by his people, he will slacken on major decisions. A political leader should know when to apply his diplomatic ability (clemency) to solve a problem and when to use coercion (ruthlessness including brutality and violence) to remain and maintain Order unshakable.

To conclude, we must say that Machiavelli is quiet misunderstood because most of the politicians and political leaders who tried to follow his theory generally turned to be dictators, tyrants or authoritarian leaders [2].

On Avoiding Contempt and Hatred, a ruler should not employ useless cruelty according to Machiavelli. Accordingly, a ruler should not be arbitrarily cruel who cuts off people's head if they happen to displease him. Machiavelli admitted that if a choice must be made, it is better for a ruler to be feared than loved. Here, he drew a distinction between being feared than hated, and pointed out that he ought to acquire the favor of his people if for no other reason than to avoid conspiracies against his power. As it has been stated above, Machiavelli's choice for the ruler to be feared than loved is attributed to choose the better of the two alternatives which enables him to be self reliant or independent from his subjects. In this regard, the ruler shall be sufficiently strong by himself in all forms so that he will be less dependent from others. On the other hand, if he prefers to be loved, he needs to expect it from others or his subject so that he will be more dependent and vulnerable. Machiavelli's reflection in the previous paragraphs also lies on the fact that the ruler shall draw a clear boundary between his public and private morality. Thus, in his public or political life, he is not expected to appeal to his subjects for love and respect; rather he shall establish strong state apparatus which triggers obedience among the minds of the ruled. While conducting his public duties, according to Machiavelli, the ruler however is not advised to be arbitrarily cruel to his subjects since it will cost him unnecessary hatred in the minds of his subjects. Besides, in his private life, he is recommended to be a good husband and father who respect the women and the property of his citizens. Thus, he should refrain himself from interfering in the private affairs of his citizens as they will hate him for meddling on their personal affairs [5].

In our opinion, the ruler should be sufficiently strong by himself in all forms so that he would be less dependent on others. The ruler shall draw a clear boundary between his public and private morality. In the modern world, the ruler is expected to appeal to community for love and respect; but in this way he can't establish strong state apparatus for rising in the future. The majority wants short results urgently. But it is a wrong way for state prosperity and stability.

Conclusions. N. Machiavelli cannot be interpreted as an enemy of democracy and responsible political leadership since he argues for strong state with strong political leadership which can maintain the security of the state as well as its citizens. In this regard, Machiavelli was a firm believer in republicanism. This fact is reflected in his personal life and literary works. No republic, however, could ever come to existence and survive in a tumultuous environment according to his. Therefore, according to his works, the first step for its creation was, in his thoughts, transforming social disorder into social order using force and deceit for managing public communication if necessary.

So, we think that in the modern society cruelty can be interpreted as a strong political power of intelligent leaders with a strict system of punishment for neglecting the interests of the state, which must be determined by the interests of community.

Sources and Literature

1. Bireley Robert. The Counter-Reformation Prince: Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe, University of North Carolina Press, 1990.
2. Germinal Van B.A. How do you interpret Machiavelli's «The Prince»? Why? Available at: https://www.quora.com/How-do-you-interpret-Machiavellis-The-Prince-Why.
3. Machiavelli Niccolo. The Prince, trans. & intro by G. Bull, Harmondsworth, Penguin, 1988.
4. Machiavelli's The Prince: Themes & Analysis. Available at: https://schoolworkhelper.net/machiavelli's-the-prince-themes-analysis/.

5. Mohammed Seid Ali. Morality and politics with reference to Machiavelli's the Prince // European Scientific Journal. 2015. June.
6. Strauss Leo. «Niccolo Machiavelli» // Strauss Leo, Cropsey Joseph. History of Political Philosophy (3rd ed.), University of Chicago Press, 1987.

Світлицька З., Яцишин Н. Модель суспільної комунікації в країні відповідно до праці Ніколо Макіавеллі «Державець». У статті розглядається концепція влади для контролю за суспільною комунікацією, що лежить в основі праці «Державець» Макіавеллі. Основними складовими цього процесу є використання влади, а також мінімізація жорстокості і участь людей або у формі поліції для успішної боротьби з іноземними арміями, або за допомогою підтримки княжого уряду. Це допомагає відокремити елементи, які складають програму Макіавеллі, яка має свою короткострокову мету в формуванні національної держави зі спеціальною моделлю суспільної комунікації. Ця система може бути модернізована в сучасному світі і використана для здійснення ефективної політичної влади. Так, ми вивчаємо метод влади в управлінні соціальними відносинами як шлях до цього.

Ключові слова: Нікколо Макіавеллі, «Державець», суспільна комунікація, влада, стратегія, слава, честь, націоналізм, нещадність, помилування, політична філософія.

Светлицкая З., Яцишин Н. Модель общественной коммуникации в стране сответствено труду Никколо Макиавелли «Государь». В статье рассматривается концепция власти для контроля за общественной комуникацией, которая лежит в основе труда «Государь» Макиавелли. Основными составляющими этого процесса являются использование власти, а также минимизация жестокости и участие людей или в форме полиции для успешной борьбы с иностранными армиями или поддержки княжеского правительства. Это помогает отделить элементы, составляющие программу Макиавелли, которая имеет свою краткосрочную цель в формировании национального государства со специальной моделью общественной коммуникации. Эта система может быть модернизирована в современном мире и использована для совершения эффективной политической власти. Так, мы изучаем метод власти в управлении социальными отношениями как путь к этому.

Ключевые слова: Никколо Макиавелли, «Государь», общественная коммуникация, власть, стратегия, слава, честь, национализм, беспощадность, помилование, политическая философия.

РОЗДІЛ ІІ

Конституційне, адміністративне, інформаційне та міжнародне право

УДК 341.43 (410)

М. Воєвода, В. Колодяжна

Нормативно-правове регулювання права притулку у Великобританії

У статті розглянуто нормативно-правове регулювання та зміни у законодавстві Великобританії у сфері надання притулку у ХХ столітті. Охарактеризовано законодавче регулювання права притулку в Об'єднаному Королівстві протягом 2000-2016 років. На основі аналізу та порівняння статистичних даних щодо кількості поданих заяв окреслено основні тенденції до поступового збільшення прохачів притулку у цій країні. Зроблено висновок проте, що зміни в англійському законодавстві, яке регулює право притулку, не дали бажаного результату, тому що кількість бажаючих залишитись на проживання в Об'єднаному Королівстві постійно зростає.

Ключові слова: право притулку, правовий режим біженця, псевдо-біженець, Женевська Конвенція, Закон «Про притулок і імміграцію».

Постановка наукової проблеми та її значення. На сьогоднішній день через нестабільну політичну ситуацію, зокрема у країнах Європейського Союзу, проблема біженців набрала глобального характеру. Особливо болючою тема притулку є для Великобританії. Це не дивно, адже високий рівень життя і соціального захисту в країні завжди приваблював іммігрантів. Так, починаючи з 1980-х років, у Об'єднаному Королівстві накопичилась велика кількість заяв на отримання притулку. Для того, щоб прискорити процес їх розгляду, уряд із того моменту і до сьогоднішнього дня регулярно приймає законодавчі акти, які повинні вирішити проблему. Щоразу вони стають все жорсткішими, але так і не допомагають розв'язати питання шукачів притулку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Не зважаючи на те, що право на притулок є одним із найбільш проблемних питань сьогодення, у юридичній науці йому приділяється недостатньо уваги. Здебільшого право притулку розглядалось як частина інституту громадянства, правового статусу іноземця, історії та теорії міжнародного права, змісту суверенітету держави. Проблеми права притулку відображені в працях О. А. Гончаренка, Л. А. Васильєвої, Л. Н. Галенської та А. Л. Чернявського. Саме у їхніх роботах закладено теоретичні підвалини для подальших наукових досліджень правової природи інституту права притулку.

Метою статті є спроба проведення комплексного аналізу інституту права притулку у міжнародному праві і детальний аналіз розвитку законодавства в цій галузі на прикладі Великобританії. Для досягнення поставленої мети при виконанні роботи було визначено такі завдання: проаналізувати міжнародні нормативно-правові акти, котрі регулюють питання надання притулку; простежити розвиток змін у законодавстві Великобританії у сфері надання притулку; окреслити основні тенденції у сфері надання притулку на основі аналізу, порівняння статистичних даних щодо кількості поданих заяв шукачів притулку та їхньої динаміки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Наприкінці ХХ століття кількість заяв на отримання притулку у країнах Західної Європи почала

© Воєвода М., Колодяжна В., 2018

стрімко зростати. Згідно з даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, починаючи з кінця 1980-х років Великобританія, яка раніше не мала справи з великим напливом шукачів притулку, перетворилась на одну з основних приймаючих країн в Європейському Союзі. Різке збільшення кількості клопотань про отримання притулку зумовило виникнення поняття «псевдо-біженців», тобто шукачів притулку, які насправді є прихованими економічними мігрантами. У результаті різниця між особами, які шукають притулку та іншими категоріями іммігрантів стала дещо розмитою: їх часто почали ототожнювати як у суспільній, так і у політичній риториці [1].

Основним документом, котрий визначає критерії та процедуру надання шукачам притулку статусу біженця, є Женевська конвенція 1951 року про статус біженців та Протокол 1967 року до неї. У Конвенції зазначається, що біженцем є особа, яка перебуває за межами країни своєї національної приналежності і не в змозі користуватись захистом цієї країни, або не бажає користуватись таким захистом внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів [2]. Великобританія ратифікувала Конвенцію у 1954 році, однак до підписання «Акту про надання притулку та імміграційні апеляції» від 1993 року (The Asylum and Immigration Appeals Act) положення Конвенції не мали чинності в країні. Адже слід враховувати, що у Великобританії дуалістична правова система. Тобто жодна міжнародна угода, яку від імені держави підписує уряд, не має чинності, поки не буде закріплена у внутрішньому законодавстві відповідним парламентським актом [1].

До 1990-х років проблеми надання притулку регулювались такими законами як Акт «Про іноземців» 1905 року, Імміграційний закон 1971 року та Акт 1987 року «Про відповідальність перевізників». У них практично не згадувалися терміни «біженець» або «шукач притулку», проте по суті ці закони приймались в екстреному порядку як реакція на появу великих потоків біженців [3]. Становище біженців та шукачів притулку на території Об'єднаного Королівства до 1993 року регулювалося імміграційними правилами, які розроблялися і застосовувалися Міністерством внутрішніх справ без погодження з парламентом. Важливим елементом в системі політики в галузі притулку було введення в середині 1980-х років практики підписання візових угод з країнами, які є потенційними постачальниками біженців. У 1985 році така угода була підписана зі Шрі-Ланкою, в 1986 – з Індією, Пакистаном, Нігерією, Ганою, в 1989 – з Туреччиною, в 1990 – з Сомалі [5].

Різке зростання кількості осіб, які шукають притулку на території Великобританії, на межі 1980-1990-х років стало однією з головних політичних проблем. Якщо з 1982 року середня кількість щорічних клопотань про надання притулку в Об'єднаному Королівстві становило близько 4 тис., то в 1989 р. – 11,6 тис. [3]. Зростання заявок від 38,2 тис. в 1990 році до 73,4 тис. у 1991 році свідчить про збільшення обсягу на 71% за рік (Рада з питань біженців 1996 р.) частково через велике зростання кількості громадян Заїру та Анголи, які шукали притулку, а також істотне збільшення біженців із Пакистану та Гани. Зниження заявок відбувалося в 1992 році і тривало до 1993 року. Після цього заявки знову виросли в 1994 році через значне збільшення кількості біженців із Нігерії, які шукали притулку після анулювання результатів президентських виборів в цій країні (Рада з питань біженців 1996 року) [6].

Наплив біженців до Великобританії показав неготовність системи імміграційного контролю регулювати питання їх в'їзду та перебування на території країни. Так, середній строк проходження повного циклу процедур визначення статусу біженця, включаючи апеляції на рішення імміграційних чиновників, становив на початку 1990-х років 18 місяців. Протягом цього часу вся тяжкість прийому і розміщення біженців покладалася на місцеву владу, що викликало невдоволення у платників податків. Все це вказувало консерваторам на необхідність формування повноцінної політики в сфері притулку [3].

У 1990-х роках у Великобританії на додачу до збільшення загальної кількості прохань про притулок та внаслідок недостатнього фінансування виникла проблема накопичення нерозглянутих заяв. Для подолання цієї проблеми були прийняті спроби пришвидшення процесу розгляду заяви. Ще одним заходом у цьому напрямку було положення, згідно з яким особам відмовлялось у наданні притулку на основі принципу «невідповідності», під чим розумілося несвоєчасне подання заяви на отримання притулку або відсутність самого прохача під час розгляду справи [1].

11 січня 1993 року палата громад схвалила білль «Про притулок і імміграційні апеляції» 293 голосами (проти 243 голоси), і 1 липня того ж року він став законом. У ньому вказувалося, що «нічого в цих імміграційних правилах не буде виконуватися в протиріччя з Конвенцією про статус біженців 1951 року». Таким чином, Великобританія після майже 40 років з часу підписання Конвенції законодавчо підтвердила свої міжнародні зобов'язання з цієї проблеми [4].

Закон «Про притулок і імміграційні апеляції» 1993 року був розроблений для того, щоб

вирішити питання великої кількості справ про надання притулку, і запровадити раціональний підхід для прискорення процесу прийняття рішень. Згідно з ним було введено процедуру взяття відбитків пальців, в тому числі у дітей до 16 років. Також скорочено право на житло для безпритульних осіб, які просять притулку, вони більше не отримували автоматично житло від місцевої влади. Особам, які шукають притулку і були перехоплені з «третьої безпечної країни», було відмовлено у в'їзді і наданні притулку в Великобританії. Апеляція на рішення імміграційного офіцера повинна була бути подана протягом 48 годин [6].

Проте закон 1993 року не виконав основного завдання, поставленого консерваторами, — зниження кількості клопотань шляхом скорочення часу на процедури, пов'язані з наданням притулку. Якщо в 1993 році середня тривалість проходження всіх імміграційних процедур становила 4 місяці, то до початку 1995 року вона знову досягла 18 місяців. Вже на початку 1996 року уряд прийняв низку нових заходів адміністративного характеру, а також підготував білль «Про притулок та імміграцію» [3]. Хоча його було офіційно оголошено в промові королеви 15 листопада 1995 року, зміст документу був відомий заздалегідь [6]. У липні 1996 р британський парламент прийняв Закон «Про притулок та імміграцію», який вніс три важливі нововведення в політику в сфері притулку: введення прискореної процедури для осіб, які шукають притулку, які прибувають з певних «безпечних країн»; скасування апеляцій проти повернення до третьої безпечної країни, через яку шукач притулку переміщався на шляху в Об'єднане Королівство; скасування соціального забезпечення для осіб, які подали клопотання про отримання притулку, вже перебуваючи в країні, а також для осіб, які звернулися з апеляціями на рішення, прийняті імміграційною службою [3]. У Законі «Про притулок та імміграцію» 1996 року вводилася кримінальна відповідальність за прийом на роботу будь-якої людини, якщо у неї немає дозволу на роботу або «виду на проживання» в Об'єднаному Королівстві.

Зубожіння біженців та житлова криза в Лондоні були головною причиною розгляду урядом системи надання притулку аж до жовтня 1997 року. У результаті цього в червні 1998 року уряд опублікував «Білу книгу»: сучасний підхід до імміграції та надання притулку. Основні положення «Білої книги» були відтворені в Акті «Про імміграцію та притулок» в лютому 1999 року, який вступив в силу в кінці 1999 року [6] .

Так, Акт 1999 року «Про імміграцію та притулок» (The Immigration and Asylum Act 1999) позбавив допомоги шукачів політичного притулку та ініціював створення Національної служби підтримки політичних іммігрантів (The National Asylum Support Service, NASS). До завдань Національної служби входило надання підтримки і розселення по країні сімей та окремих осіб, котрі потребували політичного притулку. Відповідно до Акту, фактичний вид на проживання отримували всі політичні іммігранти [7]. NASS також доручено укладати контракти з орендодавцями, в державному і приватному секторах, останній у вигляді регіональних консорціумів, щоб забезпечити достатню кількість відповідних приміщень [6].

Наступним кроком стало скорочення можливостей і термінів для подання апеляцій. Так Акт «Про імміграцію та притулок» 1999 року прискорив процес прийняття рішення, зменшивши його до двох місяців для розгляду першої заяви і ще чотирьох місяців для розгляду апеляції. Також зазначено, що люди, які подали заявку на притулок, позбавлялися права на одержання допомоги та безплатне житло. Нагляд за ними перекладався на спеціально створену Національну службу притулку (National Asylum Service). До цього він лежав на місцевих радах [8].

Середня кількість щомісячних заявок прохачів притулку у Великобританії протягом 2000 року залишалося понад 6000 осіб, що була більшою порівняно з додатками першої половини 1999 року. Загальна кількість заявок протягом 2000 року була 80,315 (без урахування утриманців), що на 13 відсотків більше у порівнянні з попереднім роком. Проте в 1999 році кількість заявок збільшилось на 55 відсотків у порівнянні з попереднім роком [6]. Беручи до уваги вище зазначені показники, можна зробити висновок, що темпи зростання насправді знижувалися, а загальний показник застосування вирівнювався.

7 листопада 2002 року королівську санкцію отримав Акт «Про громадянство і притулок» (Nationality Immigration and Asylum Act 2002). Документ представив кардинально новий підхід до контролю за в'їздом в країну, запропонував нові центри з надання житла і переміщення біженців. Ст. 55 дозволяла Відділу національної підтримки політичних біженців при Міністерстві внутрішніх справ відмовляти в наданні притулку бездітним особам, які не подали свої заяви так швидко, наскільки це практично можливо після прибуття в Об'єднане Королівство. Відповідно до цієї статті в січні 2003 року близько 10 тис. біженців не отримали дозволів на притулок у Великобританії [7].

У Великобританії шукачі притулку отримували лише кишенькові гроші, на інші потреби їм надавались ваучери (згідно з Актом «Про імміграцію та притулок» 1999 року). Однак лейбористський

уряд у 2002 році розпочав поступове скасування ваучерів, а все необхідне шукачі притулку повинні були отримувати у центрах розміщення. Також у країні була зроблена спроба відмовити у пільгах тим, хто подав прохання про надання притулку не відразу після прибуття [5].

У Великобританії для шукачів притулку, які не отримали офіційного статусу біженця, але не могли повернутися додому, до 2003 року існував так званий винятковий дозвіл на перебування (Exceptional leave to remain). З квітня 2003 року винятковий дозвіл на перебування був змінений на «гуманітарний захист» (Humanitarian Protection) та «дискреційний дозвіл» (Discretionary leave) [1]. Тоді ж, у 2003 році, в британському законодавстві з'явилася процедура прискореного прийняття рішень з питання про надання або відмову від надання притулку (Fast-track Asylum Procedure). Відповідно до цієї процедури представники імміграційних служб зобов'язувалися прийняти рішення протягом двох тижнів з моменту подачі заяви особою, котра просила притулку; остання весь цей час повинна була перебувати під арештом [7].

Кількість осіб, що шукають притулку у Великобританії, досягла піку в 2003 році, коли було подано 84,130 заяв на отримання притулку. У 2004 році було відмовлено 88% прохачів притулку [9].

У 2004 році уряд Тоні Блера опублікував Закон «Про притулок і імміграцію» (The Asylum and Immigration Act 2004). Новий закон 2004 року вводив змінену систему апеляцій, переміщення і взяття під варту, перелік додаткових порушень імміграційних правил. В цілому він обмежував право на звернення за наданням притулку і вводив електронне спостереження за політичними іммігрантами (у віці 19 років і старшими), обмежуючи свободу їх пересування, зайнятість і місце проживання [7]. У законі вводилася єдина форма подачі апеляцій, яка зберігається і до сьогоднішнього дня. Знищення документів, що засвідчують особу людини, котрій було відмовлено в притулку, стало кримінальним злочином. У законі також обмежувався доступ до юридичної допомоги тим, кому було наказано покинути територію Об’єднаного Королівства [10].

Наступним документом, який посилив правила в'їзду і перебування мігрантів у Великобританії, став черговий Акт 2006 року «Про імміграцію, надання притулку та національність» (The Immigration, Asylum and nationality Act 2006). Акт ввів в дію нову модель надання притулку: посилив контроль за особами, які просять надання їм притулку і за здійсненням різних процедур для громадян різних країн. Біженцям гарантували тимчасовий і довготривалий статус за умови перегляду його через п'ять років. Взяття під арешт і електронне стеження стали нормою для тих, хто не подав своєчасно заяву про надання притулку [7]. З 2006 року Актом «Про імміграцію, надання притулку та національність» (Immigration, Asylum and Nationality Act 2006) встановлено санкції для роботодавців нелегальних трудових мігрантів [1].

У 2007 році кількість заявок на отримання притулку, за винятком утриманців, зменшилася до 23430. Найбільше претендентів було серед таких національностей: афганська, іранська, китайська, іракська і еритрейська. Варто зазначити, що лише 16% від початкових рішень в 2007 році отримали статус біженця (10% у 2006 році), 6800 випадків були в очікуванні в кінці 2007 року. У результаті 6540 з 23430 заяв в 2007 році призвели до надання притулку або гуманітарного захисту або дискреційного дозволу. Статистика свідчить, що 16800 осіб, в тому числі утриманців, отримали відмову в наданні притулку в 2007 році, що на 20% нижче, ніж в 2006 році (20900) [9].

У 2007 році Міністерство внутрішніх справ ввело новий процес розгляду заяв про надання притулку під назвою New Asylum Model (NAM). Кожна заява про надання притулку покладається на конкретного співробітника Прикордонного агентства (відомий як «власник справи»), який буде нести відповідальність за справи, а також за всі рішення, прийняті ним, з моменту подачі заяви і до тих пір, поки особі не буде надано дозвіл на перебування в Великобританії. Прийняття рішень відбувається набагато швидше, ніж це було в минулому (протягом декількох тижнів) [11].

З приходом до влади коаліційного уряду консерваторів і ліберальних демократів у травні 2010 року імміграційна політика стала ще більш жорсткою. Так в лютому 2010 року Великобританія утрималася від участі в Директиві ЄС про порядок надання притулку, яка встановлювала мінімальні стандарти для звернення з проханнями про надання притулку, оскільки ці стандарти могли завдати шкоди британській системі (2003 р) прискореного розгляду заяв про надання притулку [7].

За статистикою, з усієї кількості прохань про надання притулку лише незначний відсоток осіб дійсно отримує статус біженця і відповідні преференції. Так, у Великобританії у 2013 році із 17647 загальної кількості розглянутих заяв лише 6542 заяв були успішні і прохачі отримали притулок чи іншу форму тимчасового захисту [5]. В 2015 році особи, які шукають притулку, становили близько 5,3% іммігрантів у Великобританії. У цьому ж році було подано 32733 заяви на отримання притулку. У 2015 році 35% заявників про надання притулку були громадянами африканських країн, 29% громадянами країн Азії, 26% — країн Близького Сходу, і 7% — з Європи. З тих, хто отримав

позитивне рішення про надання притулку в 2015 році, близько 20% приїхали з Судану, 16% з Сирії, 13% з Ірану, 13% з Еритреї і 4% з Афганістану [4].

Відповідальність за процес надання притулку покладається на державного секретаря Міністерства внутрішніх справ, який є міністром уряду (міністр внутрішніх справ). У рамках Міністерства внутрішніх справ про надання притулку прийняття рішень виділяється відділ під назвою UK Visas and Immigratio (UKVI). Home Office, у свою чергу, несе відповідальність за всі аспекти імміграції та надання притулку: в'їзд в країну, заявки на дозвіл на перебування, контроль за дотриманням імміграційних умов і забезпечення дотримання, включаючи затримання і видалення [10].

Заявки на отримання притулку можна подати до співробітника імміграційної служби в порту в'їзду до Великобританії. В цьому випадку прохачі притулку називаються «прохачами в порту прибуття» (at port applicants) [12]. Також можна звернувся за наданням притулку особисто в найближчому відділенні Управління у справах імміграції та громадянства (Immigration and Nationality Directorate (IND) - Home Office) в Кройдоні одразу після прибуття до Великобританії.

Через кілька днів заявнику буде запропоновано взяти участь у «першій події звітності, так званому «інтерв'ю по суті» або «співбесіда з прохачем притулку», котра проводиться протягом найближчих кількох тижнів. Саме тоді заявник отримує можливість описати власний випадок, детально розповісти, що з ним сталося, і чого саме він боїться у своїй країні[11]. Особа, котра шукає притулку, можете отримати до 2 років в'язниці або буде змушена покинути Великобританію, якщо дає неправдиву інформацію у своєму зверненні [13].

Можливі такі варіанти рішення за заявою про надання притулку: отримання статусу біженця; відмова в статусі біженця, але отримання виняткового права на проживання в країні або виключне право на в'їзд в Великобританію; повна відмова в наданні притулку [12].

Якщо біженцю в наданні політичного притулку відмовлено, то це рішення можна оскаржити. Апеляції подаються на ім'я спеціального судді – special adjudicator або в Управління імміграційних апеляцій – Immigration Appellate Authority. Діяти треба швидко, так як для різних прохачів політичного притулку існують різні обмеження в часі [11].

Висновки. Проблема надання притулку у Великобританії особливо загострилася у 1980-х роках, коли різко зросла кількість заяв, поданих на отримання притулку, і британському уряду довелось реагувати на цей виклик. Об'єднане Королівство є прикладом швидкої, але не завжди якісної, розробки і впровадження великої кількості політичних та адміністративних заходів, адже до 1993 року, а конкретно до підписання «Акту про надання притулку та імміграційні апеляції», у Великобританії не було первинного законодавства щодо надання притулку. Але за короткий період часу у країні була розроблена і втілена на практиці велика кількість політико-правових ініціатив у цьому напрямку. На прикладі Великобританії та її спроб врегулювати потік осіб, які шукають притулку, добре видно наскільки складним для вирішення є це питання у сучасному суспільстві. Навіть часті зміни в законодавстві, які там відбувалися щодо осіб, котрі шукають притулку, не дали бажаного результату, тому що кількість бажаючих залишитись на проживання в Об'єднаному Королівстві постійно зростає.

Джерела та література

1. Зубарев А. Политика Великобритании в сфере предоставления убежища в 1990–1997 гг. / А. Зубарев // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – №3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evolutio.info/content/view/1608/232/

2. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_011

3. Joppke C. Immigration and the nation-state: The United States, Germany and Great Britain / C. Joppke. London : Oxford University press, 1999. – 356 p.

4. ASYLUM STATISTICS // Institite of rase relations. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irr.org.uk/research/statistics/asylum/.

5. Zetter Roger, Griffiths David, Ferretti Silva and Pearl Martyn. An assessment of the impact of asylum policies in Europe 1990-2000 / Roger Zetter, David Griffiths, Silva Ferretti and Martyn Pearl. – 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.temaasyl.se/Documents/Artiklar/hors259.pdf.

6. Андреева Т. Основные направления иммиграционной политики Великобритании и ЕС / Т. Андреева // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №9. – С. 100–113.

7. Immigration and Asylum Act 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/33/contents.

8. Hawkins Oliver. Asylum Statistics / Oliver Hawkins // House of Commons Library. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www. researchbriefings.files.parliament.uk.
9. Asylum and Immigration (Treatment of Claimants, etc.) Bill // Home Office. – 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200304/ldbills/036/2004036.pdf.
10. Brief Guide to Asylum. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.refugeecouncil.org.uk/assets/0002/5610/Asylum_Briefing_2013.pdf.
11. SHORT OVERVIEW OF THE ASYLUM PROCEDURE // Aida Asylum Information Database. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.asylumineurope.org/reports/country/united-kingdom/asylum-procedure/general/short-overview-asylum-procedure.
12. Claim asylum in the UK [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/claim-asylum/eligibility.
13. Immigration // Paterton British Immigration Bureau [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.paterton.co.uk/.

Воевода М., Колодяжная В. Нормативно-правовое регулирование права убежища в Великобритании. В статье прослеживается развитие изменений в законодательстве Великобритании в сфере предоставления убежища в XX веке. Автором описаны основные положения нормативно-правовых актов, которые в этот период регулировали процесс предоставления убежища в Соединенном Королевстве. К таким актам относятся билль «Об убежище и иммиграционные апелляции», который 1 июля 1993года стал законом, а также закон «Об убежище и иммиграции» 1996 года, главное нововведение которого - отмена апелляций против возвращения в третью безопасную страну, через которую искатель убежища перемещался на пути в Великобританию. Впоследствии было принято акт 1999 года «Об иммиграции и убежище», который инициировал создание Национальной службы по поддержке политических иммигрантов. Также дана характеристика законодательному регулированию права убежища в Соединенном Королевстве в течение 2000-2016 годов. Первым в этом периоде был акт 2002 года «О гражданстве и убежище», в котором были предложены новые центры по предоставлению жилья и перемещения беженцев. Закон «Об убежище и иммиграции» (2004 г.) и акт 2006 года «Об иммиграции, предоставлении убежища и национальности» ограничили право на обращение за предоставлением убежища, ввели электронное наблюдение за иммигрантами, ограничивая их свободу передвижения и места жительства. На основе анализа и сравнения статистических данных по количеству поданных заявлений обозначены основные тенденции к постепенному увеличению просителей убежища в этой стране.

Ключевые слова: право убежища, правовой режим беженца, псевдо-беженец, Женевская Конвенция, Закон «Об убежище и иммиграции».

Voievoda M., Kolodiazhna V. British Legislation on Asylum. The article considers the development of changes in UK legislation in the field of asylum in the twentieth century. The author describes the main provisions of the legal acts, which regulate the process of granting asylum in the United Kingdom. Such acts include the bill «On Asylum and Immigration Appeals», which became a law on July 1, 1993, and the «Law on Asylum and Immigration» of 1996, the main innovation of which was the cancellation of appeals against turn to the third safe country through which the asylum seeker traveled to Great Britain. Subsequently, the 1999 Act «On Immigration and Asylum» was adopted, which initiated the creation of the National Service for the Support of Political Immigrants. The study reveals the specifics of the legislative regulation of the right to asylum in the United Kingdom during 2000-2016. The first in this period was the Act of 2002 «On Citizenship and Asylum» in which new centers for housing provision, and refugee movements have been suggested. The Asylum and Immigration Act (2004) and Act of 2006 «On Immigration, Asylum and Nationality» restricted the right of refugees to apply for asylum, introduced electronic monitoring of immigrants, restricting their freedom of movement and residence choice. The key findings of the research, based on the analysis and comparison of statistical data concerning the number of applications submitted, indicate that there is a tendency towards a gradual increase in asylum seekers in this country.

Key words: right to asylum, refugee legal regime, pseudo-refugee, Geneva Convention, Law on Asylum and Immigration.

УДК 341.234(091)

А. Гороть

Ретроспективний аналіз нормативного забезпечення прав меншин у міжнародному праві до створення ООН

Особливу увагу проблема меншин набула в XX столітті. Політичні кризи і озброєні конфлікти виникали саме там, де право, мовних меншин виявлялися обмеженим. Не дивлячись на те, що абсолютна більшість держав характеризуються складними конфесійними, лінгвістичними і етнічними структурами, тобто є поліетнічними, поліконфесійними і багатомовними, багато урядів таких держав заперечують застосування поняття «меншина» до власного населення. В сучасних умовах розробка особливих законодавчих норм для меншин різних типів (мовні, релігійні і етнічних меншини що борються за досягнення вельми різних прав і свобод) дозволяє захистити права більшої кількості груп, оскільки деякі уряди і сьогодні не охоче визнають у себе наявність, наприклад, національних меншин, більш охоче стануть учасниками спеціалізованих конвенцій по захисту прав мовних і релігійних меншин, чим ратифікують універсальну конвенцію з прав меншин. Саме тому аналіз норм, які беруть свій початок з часів середньовіччя щодо захисту прав меншин, дасть змогу зрозуміти особливості відповідних норм сучасного міжнародного права.

Ключові слова: договір, Ліга Націй, меншина, норма міжнародного права, права меншин, самовизначення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія міжнародно-правових гарантій захисту меншин нараховує більше три століття . Факти укладання міжнародних договорів, що зачіпають внутрішню політику однієї з договірних сторін в сфері цивільних прав окремих груп населення, знає історія міжнародних відносин XVII століття проте слід відмітити, що для цього періоду найбільш типовими «меншинами», права яких підлягали міжнародному регулюванню, були релігійні меншини, і договори які стосувалися, права вільного віросповідання (Оснабрюкський і Мюнстерский договори 1648 р., що завершили Тридцятирічну війну, містили статті, що обумовлюють права релігійних меншин (кальвіністів і лютеран) Німеччини).

Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати проблеми прав меншин в міжнародному праві та визначити перспективи щодо подолань таких проблем Світовою Спільнотою на основі аналізу норм міжнародного права.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Першими договорами які містили норми, щодо захисту прав меншин вважаються Оснабрюкський і Мюнстерский договори 1648. Саме Оснабрюкский договір вирішував ряд міжнародно-правових питань, які істотно вплинули на подальший розвиток міжнародного права і на історію європейських держав. Ним вперше була встановлена система політичної рівноваги, сутність якої полягала в тому, що створена договором спільність європейських держав вважалася незмінною і проти держави – порушника договірних положень могла вестися справедлива війна. Крім того Договір визнав рівність віросповідань католиків та протестантів. Пізніше ця норма була закріплена Аугсбургским договором 1555 року. Аугсбургский світ визнав лютеранство офіційною релігією і встановив право імперських станів на вибір віросповідання, відповідно до якого релігія монарха визначала релігію його підданих [1, с. 33].

І Оснабрюкський і Мюнстерский договори складали частини Вестфальського миру, що завершив Тридцятирічну війну (1618-1648), головними дійовими особами в якій були Німеччина, Франція і Швеція. Факт внесення норм, регулюючих положення релігійних меншин Німеччини (лютеран і кальвіністів) в тексти франко-германского (Мюнстерский) і шведсько-німецького (Оснабрюкський) договорів, які в подальшому вплинули на розстановки політичних сил в Європі того часу. Головною метою Вестфальського миру було закріплення політичного режиму, сприяючого роз'єднаності німецьких князівств. Статті про релігійні меншини, які були в даних договорах були інструментом створення цього режиму. Крім того, ці статті, знаходячись в контексті такого жанру дипломатичних документів як «капітуляції» (згодом аж до нового підходу до проблеми меншин в системі ООН статті про меншини найчастіше з'являлися в документах саме цього типу, що, зрозуміло,

© Гороть А., 2018

не могло не позначитися на відношенні до меншин з боку урядів країн які капітулювали), які існували у вигляді зв'язку між ослабленням державного суверенітету і правами меншин

Потрібно відмітити, що Оснабрюкський договір містив статтю, що проголошує свободу віросповідання в Германії: стаття 5 підтверджувала договір в Пассау 1552 року, що надавав лютеранам рівні з католиками права відносно правосуддя і доступу до судових посад, а також свободу віросповідання. Ця ж стаття визнавала дійсним Аугсбургский релігійний світ 1555 року. На додаток до визнання рівних прав католиків і лютеран, релігійна свобода розповсюджувалася і на кальвіністів. Під свободою віросповідання в даному випадку розумілася свобода вибору і відправлення релігійного культу світськими і духовними князями – суверенами князівств; крім того, особиста свобода віросповідання розповсюджувалася ще на одну категорію – імперських лицарів. Рядові піддані у тому випадку, коли їх віра відрізнялася від віри місцевого князя, могли виганяти з князівства, що відповідало закріпленому ще миром Аугсбургским принципу (хто володарює, той встановлює релігію для підданих) [1, с. 74].

Як зазначає М. В. Буроменський, Вестфальський конгрес став першими міжнародними зборами, що не тільки мали на меті по-новому організувати міжнародні відносини, а й прийняли рішення, які радикально вплинули на подальший розвиток міжнародного права. Сформульовані в Мюнстерському й Оснабрюкському трактатах міжнародно-правові принципи стали визначальними на два наступні сторіччя [2, с. 67].

Аналогічні статті відносно католицької меншини в Оттоманській імперії містилися в австро-турецькому і польський-турецькому договорах, підписаних на Карловіцкому конгресі 1699 р. Права православної церкви в Туреччині були гарантовані пізніше статтями Кучук-кайнарджійського мирного договору 1774 р. Розпад Оттоманської імперії і численні версії рішення так званого «східного питання» в урядів Великих держав стали тією сферою міжнародних відносин, в якій в основних рисах складалася практика встановлення міжнародних гарантій для захисту релігійних і національних меншин [3].

Використання захисту меншин для ослаблення супротивника і посилення власних позицій в своїй політиці використовував і кардинал Рішельє, який переслідував французьких протестантів і одночасно створював сильну протестантську коаліцію за межами країни «для захисту відвічних німецьких свобод» [4]

Саме ці документи розглядаються як найбільш ранні історичні прецеденти застосування міжнародних механізмів врегулювання правових проблем, що стоять перед окремими групами населення усередині держави. [. Визнання прав меншин в даних договорах визначається стійкими асоціаціями з ідеєю капітуляції, обмеженням суверенітету, применшенням значення держави, втручанням в її внутрішні справи. Спроби виробити в міжнародному праві таке визначення меншини, яка б виключала ірредентистскі групи з числа бенефіціантів залишаються однією з найбільш істотних перешкод на шляху створення ефективних міжнародних норм, що гарантували права меншин.

Отже, даний етап в розвитку міжнародного права щодо регулювання положення меншин характеризувався тим, що розвиток прав меншин змістовно повторював етапи розвитку індивідуальних прав, почавшись з охорони прав віросповідних меншин і розповсюдившись потім на мовні, расові, національні і етнічні меншини. Також охорона прав меншин, яка існувала спочатку у вигляді двосторонніх угод (окремі пункти мирних договорів і т.д.), згодом трансформувалась у розширення об'єму прав меншин, регульованих нормами міжнародного права.

Наступним вагомим кроком формування система міжнародних колективних гарантій була система, розроблена у рамках Ліги Націй, яка розглядається дослідниками як самостійний і важливий етап в розвитку міжнародного захисту меншин. Питання національного рівноправ'я малих народів стало ключовим в зовнішній політиці великих держав в багатьох регіонах (заклик до об'єднання польських земель в рамках російської державності в маніфесті 15.08.1914 р.; озброєння німцями ірландців, фіннів і фламандців і підтримка ними сепаратистських націоналістичних рухів; озброєння сербів, чехів, поляків, словаків з боку держав Антанти для боротьби під гаслами національної незалежності проти австро-німецького блоку і т.п.) [5].

Використання проблем меншин в пропагандистських кампаніях, на початку XX століття, як і часи середньовіччя була направлена на ослаблення супротивника, а також ставка відігравала певну роль в таємній європейській дипломатії під час війни, і в подальшому призвело до рішень згідно яких виковувалися принципи рішення проблем меншин і політики по відношенню до них, що знайшли згодом віддзеркалення в документах Ліги Націй.

Ще одним джерелом, що вплинуло на складання названих принципів, стали документи деяких міжнародних організацій, спеціально присвячені проблемам меншин. В зв'язку з цим слід згадати

«Проект декларації прав національностей», розроблений міжнародним Бюро національностей Конференції національностей, що збиралася в Парижі в 1915 р. і Лозанні в 1915 р. Відповідно до цього документа європейські національності повинні були мати право утворення федеральної або унітарної держави, а національні меншини – права на місцеву, муніципальну, учбово-культурну і релігійну автономію Аналогічна пропозиція містилася в 4-му пункті програми, запропонованої на першому засіданні Брест - литовській мирній конференції 22.12.1917 р. радянською делегацією. Цей пункт передбачав: «По відношенню до територій, населених декількома національностями, право меншини захищається спеціальними законами, що забезпечують їй національно-культурну самостійність і, за наявності фактичної можливості, адміністративну автономію» [6].

Норми які забезпечували права меншин містилися в «Мінімальній програмі миру», а також «Проекті міжнародного договору про права національних меншин» (1917 р.) які розробила «Центральна організація міцного миру» (Гаага) в 1915 р. Упершій статті «Проекту міжнародного договору про права національних меншин» затверджувалося право «кожної національності, як складової частини договірних держав, розвивати свою національність і мову» [7]. Далі перераховувалися конкретні права меншин в сфері національної культури, релігії, політичних прав (пропорційне представництво в органах влади) і пропонувалося заснувати міжнародні органи - Комісію і Трибунал національностей для контролю за дотриманням умов договору.

Згодом ці та інші норми міжнародного права були враховані Вудро Вільсона в проекті статуту Ліги Націй, на зміст якого вплинула діяльність єврейських національних організацій, що ставлять питання про міжнародні гарантії для захисту прав національних меншин в центр своєї уваги. Відомий «Білль про права» Американського єврейського конгресу, а також численні меморандуми, адресовані урядам США, Англії і Франції, містили вимоги конкретних гарантій захисту прав єврейських меншин в країнах післявоєнної Європи, а також проекти вирішення окремих питань процедури і механізму Ліги націй в цій сфері [8]. Один з таких меморандумів послужив стимулом для створення «Комітету нових держав і захисту меншин», робота якого за участю представників США, Франції, Великобританії і Італії проходила з травня по грудень 1919 р. і завершилася підготовкою першого з так званих «договорів про меншин» – договору з Польщею. Аналогічні договори були підготовлені з Австрією, Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Чехословаччиною , Югославією, Румунією і Грецією.

На першій Асамблеї Ліги Націй 15.12.1920 р. була прийнята рекомендація, що обумовлює як обов'язкову умову прийому в Лігу зобов'язання з боку вхідної в Лігу країни виконувати всі принципи договорів про меншини. Міжнародні конвенції, договори і декларації, що складали основі захисту прав меншин в Лізі Націй, як правило, містили в своїх текстах положення, що визнає її як верховного спостерігача і гаранта виконання відповідними державами своїх міжнародних зобов'язань відносно меншин. Наприклад, договори з Австрією (стаття 69), Болгарією (стаття 57), Польщею (стаття 12), Румунією (стаття 12) і Югославією (стаття 11) містили положення, відповідно до якого зобов'язання цих держав по відношенню до національних меншин оголошувалися зобов'язаннями міжнародного значення і ставилися під гарантію Ліги Націй [7].

Окрім перерахованих документів Рада Ліги Націй в період з 1920 по 1932 роки рекомендувала цілому ряду держав укласти двосторонні і багатосторонні угоди про гарантії прав національних меншин. До цих угод належить двостороння угода між Фінляндією і Швецією про автономію Аландських островів від 27 червня 1921 року Рада Ліга Націй прийняв спеціальну резолюцію про передачу суверенітету над островами Фінляндії [9].

За рекомендацією Ради був підписаний договір про гарантування прав національних меншин між Латвією, Польщею, Фінляндією і Естонією від 17 березня 1922 року, а також була прийнята секретна політична Конвенція між Польщею і Українською республікою (Варшава, 21 квітня 1920 року), Договір між Великобританією, Італією, Румунією, Францією і Японією про приєднання Бессарабії до Румунії від 28 жовтня 1920 року, Договір про Верхню Силезії між Німеччиною і Польщею від 15 травня 1922 року, Брюнський договір між Австрією і Чехословаччиною від 7 червня 1920 року і ін.[6].

Не дивлячись на те, що положення про національні меншини було відсутнє в Статуті Ліги Націй, відповідні положення в договорах передбачали втручання Ради Ліги Націй за ініціативою одним з його членів. Спеціальні договори про національні меншини передбачали, що зобов'язання держав не могли бути переглянуті і змінені без згоди більшості членів Ради Ліга Націй. При цьому всякий член Ради мав право звернути увагу на небезпеку порушення (або порушення) зобов'язання про меншини з боку якої-небудь держави, а Рада мала право робити заходи і віддавати розпорядження «найбільш відповідні і дійсні за даних обставин».[8]

Зобов'язання держав по відношенню до національних меншин були закріплені спеціальними

резолюціями Ради у кожному окремому випадку (лише відносно конвенції Польско-данцигской відповідна резолюція не була прийнята, але її стаття 39 визнавала юрисдикцію Ліга Націй). Деякі двосторонні угоди, хоч і знаходилися під гарантією Ліга Націй, носили одностороній характер. Так договір про Верхню Сілезію, підписаний 15 травня 1922 року Німеччиною і Польщею покладав нові зобов'язання тільки на Німеччину . Односторонніми були і Австро-чехословацький договір від 7 червня 1920 року і Польський-чехословацький договір від 23 квітня 1925 року[10].

Разом з тим Угоди про національні меншини, що знаходилися під гарантією Ліга Націй, містили наступні зобов'язання держав: надання всім жителям країни однакового захисту життя і свободи, незалежно від їх походження, національності, мови, раси і релігії; надання всім жителям країни права на відправлення релігійних культів відповідно до канонів своєї конфесії; надання всім громадянам країни умов рівності перед законом і користування однаковими політичними і цивільними правами, у тому числі і правом надходження на службу, без відмінності раси мови і релігії; створення умов для відсутності обмежень в користуванні своєю мовою в особистих відносинах, в торгівлі, богослужінні, друк публічних зборах; вживання заходів, що полегшують особам, що належать до національних меншин, користуватися своєю рідною мовою – усно або письмово – на суді; надання національним і релігійним меншинам права і свободи влаштовувати за свій рахунок школи, церкви і добродійні установи і управляти і контролювати ведення справ в них; забезпечення права оптації громадян.

Крім того, в тих ситуаціях, де іншомовна меншина представлялася "значною", передбачалося сприяння навчанню дітей з національних меншин на рідній мові в початковій школі (не полягала обов'язковість викладання на державній мові в цих же школах).Крім того у деяких договорах передбачалися додаткові зобов'язання держави перед общинами меншин.

Останньою з подібних декларацій була декларація Іраку від 30.05.1932 р., що покладала на нього зобов'язання, передбачені договорами про меншини. В результаті міжнародна система захисту меншин в системі Ліги Націй юридично розповсюджувалася на групи меншин в 16 державах, (не рахуючи мандатних територій) і охоплювала близько 30 млн. чоловік, що говорять на 36 мовах, що складало в цілому близько 25 % населення цих держав [10]. Система захисту меншин, таким чином, спиралася на 18 міжнародних актів (5 спеціальних договорів про меншини з Польщею, Чехословаччиною, Югославією, Румунією і Грецією; 4 мирних договори із спеціальними розділами про меншини з Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною; 6 декларацій - Албанії, Іраку, Латвії, Литви, Фінляндії і Естонії; Польско-данцигская конвенція, Мемельськая конвенція і Германо-польська конвенція про Верхню Силезії). Всі ці акти містили положення, що визнає Лігу Націй як спостерігач і гарант у виконанні їх умов.

Позитивним моментом діяльності Ліги Націй в сфері захисту меншин є створення спеціальних міжнародних органів по контролю за дотриманням договірних зобов'язань держав-членів, що стосуються захисту меншин. Цілий ряд моментів міжнародно-правового регулювання положення меншин оформилися в документах Ліги і були згодом розвинені і закріплені в сучасних міжнародних актах. До них відносяться національне рівноправ'я громадян держави, користування ними однаковими цивільними і політичними правами без відмінності раси, мови або релігії (принципи запобігання дискримінації); гарантії користування рідною мовою в судах, відсутність державних обмежень незалежно від встановленої офіційної мови відносно вільного користування яким би то не було мовою в приватних або торгових відносинах, в релігії, пресі, публічних виступах. Меншинам нарівні з іншими групами населення гарантувалося однакове право створювати, вести і контролювати за свій рахунок добродійні, релігійні і суспільні установи, школи і інші виховні заклади, з правом користуватися в них своєю рідною мовою і вільно сповідати в них свою релігію. В окремих випадках розглядалися питання адміністративної автономії і самоврядування [8].

Висновки. Отже, захист прав меншин який існував в міжнародному праві з часів Вестфальського миру і була згодом сформована як міжнародна система захисту меншин що утворилася в рамках Ліги Націй мала ряд серйозних недоліків. Головна з них - відсутність в міжнародному праві даного періоду основоположного принципу права народів на самовизначення. Заперечувалося і колективне право національних меншин, оскільки у всіх розглянутих міжнародних актах передбачався захист не групи, а індивідів, зв'язаних національним походженням. Крім того захист меншин розповсюджувався лише на держави-члени Ліги, тобто не носила універсального характеру, також об'єм прав національних меншин був незначний, а самі національні меншини, на які розповсюджувалися договори, були позбавлені прав подачі петицій в Лігу Націй (лише члени Ради Ліги мали таке право, причому подача петиції не зобов'язувала Раду розглядати її в обов'язковому порядку, а мала інформаційний характер). Процедури контролю за дотриманням договірних

зобов'язань носили недосконалий характер: органи Ліги для збору інформації про положення меншин зверталися до урядів, а представники меншин не могли звертатися в ці органи без згоди своїх урядів; національні меншини не мали права виступати стороною при розгляді їх петиції в Раді Ліги.

Разом з тим, не дивлячись на цю недосконалість, система охорони прав меншин даного періоду носила досить прогресивний характер і у багатьох відношеннях залишається неперевершеною. Деякі знайдені в ній рішення проблем меншин заслуговують серйозного вивчення. Система мала і цілий ряд істотних недоліків. Найбільш очевидним і таким, що викликав найбільше число нарікань і заперечень відноситься її неуніверсальний характер, що виключав ухвалення зобов'язань перед власними меншинами з боку держав Антанти, також система захисту прав меншин не будувалася на безумовній забороні дискримінації за національною ознакою . До недоліків системи відносять також ту обставину, що договори містили багато невизначених формулювань з важливих питань. Істотним недоліком механізмів реалізації і процедур захисту прав меншин було позбавлення права подачі петиції самих представників меншин, оскільки, відповідно до положень договорів, вони могли це зробити лише за допомогою кого-небудь з членів Ради. Крім того, саме їх звернення до одного з членів Ради розглядалося як те що носить суто інформаційний характер, що не зобов'язувало Раду Ліги розглядати справу. Сама система збору інформації про порушення прав меншин мала цілий ряд недоліків оскільки, органи Ліги для збору такої інформації зверталися до порушника, тобто до зацікавленого уряду. Представники меншин також не могли бути стороною при розгляді справи в Раді і не мали права звертатися до суду з проханням про винесення консультативного висновку.

Але, не дивлячись на ці недоліки, система охорони Ліги Націй була значним кроком вперед в теорії і практиці захисту цивільних і політичних прав меншин. У ній вперше був використаний принцип обліку політичних бажань населення при визначенні державних кордонів (інститут плебісциту), хоча його застосування і було непослідовним. Контроль міжнародного органу за дотриманням договорів також був новим елементом в гарантуванні прав, меншин в міжнародному праві. До нововведень можна віднести і введення судового елементу в систему захисту меншин, а також закріпленим згодом в багатьох договорах і міжнародних нормах взаємозв'язоку між запобіганням дискримінації і прав меншин.

Також потрібно відмітити, що система охорони меншин в цей період не вичерпувалася діяльністю Ліги Націй – за її межами діяло більше двадцяти двосторонніх договорів, за умовами яких сусідні країни брали на себе взаємні зобов'язання по охороні прав меншин. Саме ці та інші норми в подальшому були враховані Світовим Співтовариством при створенні універсальних норм міжнародного права, щодо захисту прав меншин.

Джерела та література

1. Дмитрієв А. І. Історія міжнародного права / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній. – К. : Видавничий дім «Промені», 2008. – 384 с.
2. Міжнародне право. Навчальний посібник / За загальною редакцією М. В. Буроменського. – Київ : Юрінком Інтер,2006. – 600 с.
3. Занепад турецької військово-феодальної держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekursova.in.ua/1r/in-00037.html.
4. Всесвітня історія: підручник для вузів /за заг. ред. О. М. Романів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bibliograph.com.ua/istoriya.
5. Заярнюк А., Расевич В. Галицьке греко-католицьке духовенство у першій світовій війні: політичні, культурні і соціяльні аспекти / А. Заярнюк, В. Расевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Zaiarniuk_Andrii/Halytske_hreko-katolytske_dukhovenstvo_u_Pershii_ Svitovii_ viini_politychni_kulturni_i_sotsiialni_asp.pdf.
6. Лазарович М. В. Політикаукраїнських урядів періоду визвольних змагань 1917-1921 років щодо національних меншин: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук : спец. – 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. В. Лазарович. – Чернівці, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream//
7. Блатова Н. Т., Мельков Г. М. Международное право в документах. 5-е изд., перер. и доп. / Н. Т. Блатова, Г. М. Мельков. – М. : 2004. – 880 с.
8. Статут Ліги Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatust.htm.
9. Історія Фінляндії [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki.

10. Підготовка, хід та рішення Паризької міжнародної конференції. Становлення Версальської системи (1919-1920-роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://knowledge.allbest.ru/history/3c0a65625b3bd78a4d53b88521216c27_0.html.

Гороть А. Ретроспективный анализ нормативного обеспечения прав меньшинств в международном праве до создания ООН. Защита прав меньшинств, которая существовала в международном праве со времен Вестфальского мира и была впоследствии сформирована как международная система, образовавшаяся в рамках Лиги Наций, имела ряд серьезных недостатков. Главным из них было отсутствие в международном праве данного периода основополагающего принципа права народов на самоопределение. Отрицалось и коллективное право национальных меньшинств, поскольку во всех рассмотренных международных актах предусматривалась защита не группы, а индивидов, связанных национальным происхождением. Кроме того, защита меньшинств распространялась только на государства-члены Лиги. Также объем прав национальных меньшинств был незначительным, а сами национальные меньшинства, на которые распространялись договоры, были лишены права подачи петиций в Лигу Наций. Процедуры контроля за соблюдением договорных обязательств носили несовершенный характер. Вместе с тем, несмотря на это несовершенство, система охраны прав меньшинств данного периода носила достаточно прогрессивный характер и во многих отношениях остается непревзойденной. Некоторые найденные в ней решения проблем защиты меньшинств заслуживают изучения и сегодня.

Ключевые слова: договор, Лига Наций, меньшинство, норма международного права, права меньшинств, самоопределение.

Horot A. Normative-regulatory Support of the Minority Rights in the International Law before Establishment of UN: Retrospactive Analysis. The system of protection of minority rights which existed in the international law since the Westphalian Peace and was subsequently transformed into the international system for the protection of minorities within the League of Nations, had a number of serious shortcomings. The main drawback of the international law of this period is the absence of the fundamental principle of the right of peoples to self-determination. The collective right of national minorities was disregarded, since all international acts concerned not the protection of the group, but only the individuals associated by national origin. In addition, the protection of minorities concerned only the Member-States of the League. The rights of national minorities were insignificant, and the national minorities themselves, which were subjects to the terms of the agreements, were deprived of the right to petition the League of Nations. The procedures for monitoring compliance with contractual obligations were imperfect. However, in spite of this imperfection, the system of protection of minority rights of this period was rather progressive and in many respects remains unsurpassed until now. Some solutios to the minority problems found in it deserve to be studied today.

Key words: treaty, League of Nations, minority, norm of international law, rights of minorities, self-determination.

УДК 342.25(061.1ЄС)

І. Конончук

Бюджетний процес Європейського Союзу

У статті проаналізовано акти первинного й вторинного права, які регулюють бюджетний процес Європейського Союзу (далі – ЄС). Охарактеризовано принципи формування бюджету ЄС. Визначено систему власних ресурсів ЄС як основного елементу дохідної частини бюджету ЄС. Зазначено, що бюджетний процес ЄС включає такі етапи: розробка проекту бюджету ЄС; розгляд проекту бюджету в Раді та Європейському парламенті; схвалення бюджету; виконання бюджету, контролю за дотриманням бюджетного законодавства. Визначено місце й роль інституцій у бюджетному процесі ЄС.

Ключові слова: бюджет, бюджетний процес, принципи бюджетного процесу, бюджетна процедура, фінансовий регламент.

Постановка наукової проблеми та її значення. Бюджет є ключовим фінансовим інструментом і втіленням політик ЄС. Бюджет ЄС відіграє важливу роль у забезпеченні розвитку Союзу, визначає його можливості й пріоритети, забезпечує фінансування діяльності європейської спільноти. Реформування бюджетного процесу пов’язане з прийняттям Лісабонського договору 2007 р. Після набрання чинності договором правові засади бюджетного права містяться в Розділі ІІ «Фінансові положення».

Дослідження правового регулювання бюджетного процесу в ЄС є актуальним для України. Після підписання та ратифікації Угоди про асоціацію Україна прагне стати повноправним членом ЄС, а це вимагає вивчення всіх аспектів функціонування правової системи цього об’єднання, зокрема його бюджетної політики, особливостей бюджетного процесу.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Вивченню окремих аспектів правового регулювання бюджетного процесу ЄС приділяли увагу такі дослідники, як І. Березовська, О. Вишняков, Т. Мазур, М. Микієвич, В. Муравйов, А. Поручник, О. Роксоляк, О. Федорів.

Формулювання мети та завдань дослідження. Мета цієї статті – дослідження особливостей бюджетного процесу ЄС.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Бюджет ЄС включає доходи й видатки, зокрема адміністративні витрати інституцій відповідно до положень Договору про Європейський Союз, що пов’язані з реалізацією загальної зовнішньої політики та політики безпеки, а також поточні видатки на реалізацію статей включених до бюджету ЄС.

Здійснення бюджетного процесу ЄС урегульовано Договором про функціонування ЄС (ДФЄС), Регламентом Європейського парламенту та Ради (ЄС, Євроатом) № 966/2012 від 25 жовтня 2012 р. про фінансову політику, що застосовується до загального бюджету Союзу й припиняє дію Регламенту Ради (ЄС, Євроатом) № 1605/2002 (Фінансовий регламент), Рішенням Ради № 2007/436 (ЄС, Євроатом) від 7 червня 2007 р. про систему власних ресурсів, Регламентом Ради (ЄС, Євроатом) від 2 грудня 2013 р. № 1311/2013, що встановлює багаторічний фінансовий рамковий план ЄС на 2014–2020 рр., міжінституційною угодою між Європейським парламентом, Радою та Європейською комісією про бюджетну дисципліну і належне бюджетне управління від 2 грудня 2013 р.

У ст. 314 ДФЄС визначено порядок ухвалення бюджету ЄС. Європейський парламент і Рада, які діють згідно зі спеціальною законодавчою процедурою, схвалюють щорічний бюджет Союзу. Багаторічний фінансовий рамковий план та бюджет складаються в євро (ст. 320 ДФЄС).

Принципи формування бюджету ЄС зазначені у Фінансовому регламенті. Функціонування бюджетної системи ЄС ґрунтується на принципах:

1) єдності та бюджетної точності, який передбачає, що всі доходи й видатки ЄС відображено в одному документі. Видатки, котрі перевищують санкціоновані асигнування, не дозволені;

2) щорічності, який означає, що бюджет приймається на один рік, його виконання триває з 1 січня до 31 грудня;

© Конончук І ., 2018

3) рівноваги, котрий полягає в збалансованості бюджетних доходів і видатків. ЄС та його інституції не можуть залучати кредитні кошти в межах бюджету;

4) розрахункової грошової одиниці, котрий полягає в тому, що бюджет і всі рахунки подаються в євро;

5) універсальності, який означає, що сукупний дохід має покривати всі видатки ЄС. Неприпустимо використовувати окремі джерела доходу для цільового фінансування наперед визначених витратних статей;

6) деталізації, котрий передбачає, що видатки призначені для конкретної мети й не можуть бути використані для чогось іншого;

7) раціонального управління фінансами, який ґрунтується на принципах економії, продуктивності та ефективності. Принцип економії передбачає, щоб ресурси, використані інституцією під реалізації своєї діяльності, були доступні в належний час, у певній кількості та мали відповідну якість і вигідну ціну. Принцип продуктивності означає найоптимальніше співвідношення між задіяними ресурсами й отриманими результатами. Принцип ефективності передбачає досягнення певних установлених цілей та одержання запланованих результатів;

8) прозорості, котрий спрямований на забезпечення публічності інформації про бюджетні процеси [2].

Бюджет ЄС фінансується за рахунок власних ресурсів. У ст. 311 ДФЄС зазначено процедуру прийняття Радою рішень про власні ресурси. Рада може запровадити нові категорії власних ресурсів чи скасувати будь-які наявні. Ці рішення про систему власних ресурсів ЄС набувають чинності лише після їх схвалення всіма державами-членами відповідно до конституційних правил кожної з них.

Рішенням Ради № 2007/436 (ЄС, Євроатом) від 7 червня 2007 р. визначено джерела власних ресурсів, до яких належать:

1) збори, премії, додаткові або компенсаційні суми, додаткові суми чи внески, мита на підставі Спільного митного тарифу й інші мита, встановлені або які будуть встановлені інституціями ЄС стосовно торгівлі з третіми країнами, митні збори на товари, визначені Договором про заснування ЄОВС, та інші збори, передбачені в межах спільної організації ринку цукру;

2) надходження від застосування єдиної чинної для всіх держав-членів ставки до обсягів ПДВ. Податкова база для такого розрахунку не повинна перевищувати 50 % ВНД для кожної з держав-членів;

3) надходження від застосування відсоткової ставки до обсягу ВНП кожної держави-члена ЄС [3]. Доходи використовуються для фінансування всіх видатків, внесених до бюджету ЄС. Згідно зі ст. 40 Фінансового регламенту, із моменту оголошення про остаточне прийняття бюджету кожна держава-член з 1 січня наступного фінансового року або з моменту проголошення остаточного прийняття бюджету зобов’язана здійснити платежі.

Доходи й видатки бюджету мають бути збалансованими. У ст. 310 ДФЄС зазначено, що видатки бюджету санкціонуються на весь фінансовий рік відповідно до спеціального регламенту, який ухвалюється відповідно до ст. 322 ДФЄС. Задля дотримання бюджетної дисципліни ЄС не ухвалює жодних актів, які можуть мати значні наслідки для бюджету, без гарантій того, що видатки, можуть фінансуватись у межах власних ресурсів і з додержанням багаторічного фінансового рамкового плану.

Політику бюджетних видатків у ЄС підпорядковано таким ідеям: бюджетне фінансування має сприяти вирівнюванню економічного становища держав-членів та подоланню соціальних диспропорцій; оптимально представляти як інтереси найбідніших держав, так і право розвинутих країн на частку фінансових ресурсів бюджету ЄС; у сфері використання коштів має дотримуватися бюджетна дисципліна та забезпечуватись економічна ефективність і публічність [6, с. 334].

Щорічний бюджет ЄС має відповідати багаторічному фінансовому рамковому плану. Регламент Ради (ЄС, Євроатом) від 2 грудня 2013 р. № 1311/2013 встановлює багаторічний фінансовий рамковий план ЄС на 2014-2020 р. [4]. Фінансовий рамковий план має забезпечувати впорядкований розвиток видатків ЄС у межах його власних ресурсів. Він складається на термін не менше ніж п’ять років. Фінансовий рамковий план установлює граничні суми щорічних асигнувань для різних категорій видатків. Комісія щорічно перераховує розміри асигнованих коштів, а також дозволеного відхилення від них унаслідок виникнення непередбачуваних обставин. Після отримання результатів їх проведення вони обговорюються Європейською комісією, Європейським парламентом й Радою, а після їх погодження – не підлягають перегляду до наступного року.

Багаторічний фінансовий рамковий план згідно зі ст. 312 ДФЄС ухвалюють за спеціальною законодавчою процедурою. Рада приймає регламент, котрий затверджує багаторічний фінансовий

рамковий план. Рада діє одноголосно після схвалення Європейського парламенту, який виносить своє рішення більшістю депутатів, котрі входять до його складу. Європейська рада може одноголосно ухвалити рішення, яке надає повноваження Раді діяти кваліфікованою більшістю під час ухвалення такого регламенту.

Із 1988 р. Європейський парламент, Рада та Європейська комісія укладають угоди про бюджетну дисципліну й удосконалення бюджетного процесу, предмет яких – розподіл компетенцій та організація взаємодії інституцій ЄС у бюджетному процесі. 2 грудня 2013 р. прийнято міжінституційну угоду між Європейським парламентом, Радою і Європейською комісією про бюджетну дисципліну й належне бюджетне управління. Мета підписання угоди – необхідність усунути суперечності між учасниками бюджетного процесу, які неодноразово виникали на різних його етапах. Окрім того, такі угоди оптимізують бюджетний процес і служать інструментами середньострокового фінансового планування. Суперечності між Радою і Європейським парламентом під час ухвалення бюджету були пов'язані з розмежуванням бюджетних видатків Союзу на обов'язкові й необов'язкові, а також існуванням в інституцій різного обсягу компетенції відносно обов'язкових і необов'язкових видатків.

Міжінституційна угода між Європейським парламентом, Радою і Європейською комісією від 2 грудня 2013 р. складається з трьох частин: частина перша містить опис багаторічного фінансового рамкового плану та положення щодо його виконання, застосовується протягом строку чинності фінансового плану; частина друга стосується удосконалення співпраці інституцій ЄС під час реалізації бюджетних процедур; третя – містить положення про належне бюджетне управління фондами ЄС [5].

Бюджетний процес ЄС уключає такі етапи: розробка проекту бюджету ЄС; розгляд проекту бюджету в Раді та Європейському парламенті; схвалення бюджету; виконання бюджету, контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Усі інституції ЄС, за винятком Європейського центрального банку, складають кошторис своїх видатків на наступний фінансовий рік та до 1 липня мають надати його Європейській комісії. Попередній проект бюджету повинен містити оцінку доходів і видатків. Згідно зі ст. 43 Фінансового регламенту бюджет ЄС має складатись із загального звіту про доходи і видатки та окремих розділів для кожної інституції про доходи й видатки, за винятком Європейської ради й Ради, що мають один розділ [1; 2].

Європейська комісія подає Європейському парламенту й Раді пропозицію, яка містить проект бюджету, не пізніше ніж 1 вересня року, що передує року виконання бюджету. Протягом процедури розгляду Комісія може вносити зміни до проекту бюджету до моменту скликання узгоджувального комітету.

Рада ухвалює свою позицію щодо проекту бюджету та передає її Європейському парламенту не пізніше ніж 1 жовтня року, що передує року виконання бюджету. Рада інформує Європейський парламент про причини, які спонукали її ухвалити свою позицію.

Протягом сорока двох днів після такої передачі Європейський парламент може схвалити позицію Ради чи не винести жодного рішення – у такому разі бюджет уважається ухваленим або повинен на підставі рішення, ухваленого більшістю його депутатів, схвалити поправки та передати проект бюджету разом із цими поправками Раді і Європейській комісії. Із метою узгодження позицій Ради та Європейського парламенту щодо проекту бюджету може скликатись узгоджувальний комітет із представників цих інституцій (ст. 314 ДФЄС).

Узгоджувальний комітет має своїм завданням протягом двадцяти одного дня після скликання, керуючись позиціями Європейського парламенту і Ради, досягти згоди щодо спільного проекту кваліфікованою більшістю членів Ради чи їхніх представників і більшістю депутатів, які представляють Європейський парламент. Комісія бере участь у роботі узгоджувального комітету й виступає з будь-якими необхідними ініціативами з метою сприяння зближенню позицій Європейського парламенту та Ради. Із моменту досягнення згоди щодо спільного проекту в межах узгоджувального комітету Європарламент і Рада мають чотирнадцять днів для схвалення спільного проекту. Якщо протягом двадцятиодноденного терміну узгоджувальний комітет не дійде згоди щодо спільного проекту, Комісія представляє новий проект бюджету [1].

Відповідно до положень ст. 315 ДФЄС у разі, якщо на початок фінансового року бюджет не був остаточно прийнятий, сума, еквівалентна не більш ніж одній дванадцятій бюджетних асигнувань за попередній фінансовий рік, може витрачатися щомісяця за будь-якою статтею чи іншим розділом бюджету згідно з положеннями фінансового регламенту.

Виконання бюджету інституціями та державами-членами ЄС є невід'ємною складовою частиною бюджетного процесу. Згідно зі ст. 317 ДФЄС головна інституція, на яку покладено

відповідальність за належне виконання бюджету ЄС, – це Європейська комісія. Вона щоквартально надає Європейському парламенту й Раді звіти про виконання бюджету. Щороку Комісія подає до Європейського парламенту та Ради звітність про хід виконання бюджету попереднього фінансового року та звіт щодо активів і пасивів Європейського Союзу. У своїй роботі Комісія керується принципами ефективного фінансового управління й нормами фінансового регламенту, ухваленого відповідно до ст. 322 ДФЄС. Держави-члени співпрацюють із Європейською комісією щодо забезпечення асигнувань за дотриманням принципів належного управління фінансами.

У ст. 58 Фінансового регламенту визначено такі методи виконання бюджету Європейською комісією, як пряме управління бюджетом через свої відділення або виконавчі агентства; спільне управління разом із державами-членами; непряме управління за допомогою делегування завдань із впровадження бюджету [2].

У ЄС діє триступінчаста система контролю за виконанням бюджету, що включає в себе внутрішній контроль інституцій ЄС і зовнішній контроль, здійснюваний Рахунковою палатою, а також політичний контроль, який виконується Європейським парламентом і Радою.

Відповідно до бюджетного законодавства ЄС кожен інститут зобов'язаний впроваджувати процедуру внутрішнього аудиту, що відповідатиме міжнародним стандартам. Такі функції виконують спеціалізовані підрозділи при кожному інституті ЄС. У Комісії, наприклад, це Служба внутрішнього аудиту та внутрішні аудитори, посади яких уведено при кожному генеральному директорові чи голові служби. Внутрішній аудитор здійснює поточний контроль за виконанням бюджету ЄС, оскільки уповноважений проводити незалежні перевірки якості фінансового управління й контролю, надавати уповноваженим розпорядникам і головному бухгалтеру рекомендації щодо покращення умов виконання фінансових операцій (політик, програм, заходів) і дотримання принципу ефективного фінансового управління. У межах внутрішньої регламентації інституту йому надається необмежений доступ до всієї інформації, потрібної для виконання ним своїх функцій, як у структурах самого інституту, так і в державах-членах і третіх країнах [7, с. 191].

Інституцією, яка виконує ревізійну перевірку звітності про виконання бюджету, є Рахункова палата. Вона перевіряє звіти про всі доходи й видатки ЄС та будь-якого органу, установ чи агенції, створеної Союзом. Рахункова палата, згідно зі с. 162 Фінансового регламенту, готує щорічний звіт після закінчення кожного фінансового року. Цей звіт повинен містити оцінку раціональності фінансового управління всіх інституцій та органів ЄС і публікується в «Офіційному віснику ЄС» разом із відповідями інституцій на зауваження Рахункової палати [2].

Ст. 325 ДФЄС регулюються питання боротьби із шахрайством та будь якою іншою протиправною діяльністю, пов'язаною із зазіханням на фінансові інтереси ЄС. Такі протиправні діяння можуть призводити до ненадходження коштів до бюджету ЄС або їх неправомірного використання. Держави-члени координують свою діяльність, спрямовану на захист фінансових інтересів Європейського Союзу проти шахрайства. Із цією метою разом із Комісією вони організують тісне й регулярне співробітництво компетентних органів. У 1999 р. створено Європейське управління з питань запобігання зловживанням та шахрайству, основне завдання якого – захист фінансових інтересів ЄС. Управління щороку подає звіт до Європейського парламенту, Ради, Європейської комісії та Рахункової палати про випадки шахрайства у фінансовій сфері ЄС.

Висновки. Отже, правове регулювання бюджетного процесу ЄС здійснюється відповідно до Договору про функціонування ЄС й актів вторинного законодавства. Бюджет ЄС реалізується за рахунок власних ресурсів. Доходи й видатки бюджету мають бути збалансованими. Щорічний бюджет ЄС повинен відповідати багаторічному фінансовому рамковому плану. Фінансовий рамковий план має забезпечувати впорядкований розвиток видатків ЄС у межах його власних ресурсів. Бюджетний процес ЄС уключає такі етапи, як розробка проекту бюджету ЄС, розгляд проекту бюджету в Раді і Європейському парламенті, схвалення бюджету, виконання бюджету, контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Джерела та література

1. Зібрання актів Європейського права. – Київ : Ред. журн. «Право України», 2013. – Вип. 1 : Європейський Союз / упоряд. К. В. Смирнова ; за заг. ред. В. І. Муравйова. – 2013. – 1052 с.
2. Regulation (EU, Euratom) № 966/2012 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on the financial rules applicable to the general budget of the Union and repealing Council Regulation (EC, Euratom) № 1605/2002. Available at: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32012R0966

3. Council Decision № 2007/436/EC,Euratom: Council Decision of 7 June 2007 on the system of the European Communities' own resources. Available at: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32007D0436.
4. Council Regulation (EU, Euratom) № 1311/2013 of 2 December 2013 laying down the multiannual financial framework for the years 2014-2020. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1311
5. Interinstitutional Agreement of 2 December 2013 between the European Parliament, the Council and the Commission on budgetary discipline, on cooperation in budgetary matters and on sound financial management. Available at: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32013Q1220(01)
6. Росоляк О. Б. Правове регулювання бюджетних правовідносин в Європейському Союзі: окремі аспекти / О. Б. Росоляк // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 4. – С. 334.
7. Федорів О. І. Правові засади здійснення контролю за виконанням бюджету в рамках ЄС / О. І. Федорів // Право і суспільство. – 2014. – № 6.2 (2). – С. 191.

Конончук И. Бюджетный процесс Европейского Союза. В статье проанализированы акты первичного и вторичного права, регулирующих бюджетный процесс Европейского Союза (далее - ЕС). Охарактеризованы принципы формирования бюджета ЕС. Определена система собственных ресурсов ЕС как основного элемента доходной части бюджета ЕС. Отмечено, что бюджетный процесс ЕС включает следующие этапы: разработка проекта бюджета ЕС; рассмотрение проекта бюджета в Раде и Европейском парламенте; принятие бюджета; исполнения бюджета, контроля за соблюдением бюджетного законодательства. Определено место и роль институтов в бюджетном процессе ЕС. правовое регулирование бюджетного процесса ЕС осуществляется в соответствии с Договором о функционировании ЕС и актов вторичного законодательства. Бюджет ЕС реализуется за счет собственных ресурсов. Доходы и расходы бюджета должны быть сбалансированы. Ежегодный бюджет ЕС должен соответствовать многолетнем финансовом рамочном плана. Финансовый рамочный план должен обеспечивать упорядоченное развитие расходов ЕС в рамках его собственных ресурсов. Бюджетный процесс ЕС включает такие этапы, как разработка проекта бюджета ЕС, рассмотрение проекта бюджета в Раде и Европейском парламенте, принятие бюджета, исполнение бюджета, контроля за соблюдением бюджетного законодательства. В ЕС действует трехступенчатая система контроля за исполнением бюджета, что включает в себя внутренний контроль институтов ЕС и внешний контроль, осуществляемый Счетной палатой, а также политический контроль, который выполняется Европейским парламентом и Советом.

Ключевые слова: бюджет, бюджетный процесс, принципы бюджетного процесса, бюджетная процедура, финансовый регламент.

Kononchuk I. Budget Process of the European Union. The article analyzes the Acts of the primary and secondary law, governing the budget process of the European Union (hereinafter - the EU). The author reveals the principles of forming the EU budget, laying emphasis on the system of the EU own resources as the main element of the revenue part of the EU budget. EU budgetary process includes the following steps: drafting the EU budget; consideration of the draft budget by the Council and the European Parliament; budget approval; budget execution, monitoring compliance with budget legislation. The place and role of certain institutions in the EU budget process have been defined. The legal regulation of the EU budget process is carried out in accordance with the EU Treaty on the Functioning of the EU and acts of secondary legislation. The EU budget is realized at the expense of the Union's own resources. Budget revenues and expenditures are to be balanced. The annual EU budget should meet the long-term financial framework plan. The financial framework should ensure the orderly development of EU spending within its own resources. The EU has a three-tier system for monitoring the implementation of the budget, which includes internal control of EU institutions and external control by the Accounting Chamber, as well as political control exercised by the European Parliament and the Council.

Key words: budget, budget process, principles of budget process, budget procedure, financial regulation.

УДК 347.97/.99

В. Кравчук

Роль Концепції судово-правової реформи в Україні 1992 року у становленні конституційних основ правового статусу суддів

Стаття присвячена історико-правовому аналізу Концепції судово-правової реформи в Україні 1992 року та визначенню її ролі для становлення конституційних основ правового статусу суддів. Визначено фактори, що зумовили необхідність проведення судово-правової реформи, а також охарактеризовано умови, в яких здійснювалось становлення конституційних основ правового статусу суддів. Досліджено динаміку окремих елементів правового статусу суддів за Концепцією судово-правової реформи в Україні 1992 року.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус судді, суддя, судова реформа, судова система.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження історії розвитку конституційних основ правового статусу суддів у контексті певного історичного періоду дає змогу проаналізувати та оцінити особливості їх формування, ґенези та сучасного формату. Тому, щоб зрозуміти природу сучасних процесів становлення конституційних основ правового статусу суддів в Україні, варто зазирнути в недавнє минуле судової реформи, аналіз якого продемонструє динаміку інституту конституційних основ правового статусу суддів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питанням правового статусу суддів у ході проведення судово-правових реформ в Україні присвятили свої наукові напрацювання В. Бойко, С. Ківалов, Р. Куйбіда, В. Сердюк, В. Стефанюк, В. Сущенко, О. Хотинська-Нор, В. Шишкін, О. Ющик та інші. Тому сьогодні з'являються можливість і необхідність всебічно дослідити та переосмислити конституційні основи правового статусу суддів, узагальнюючи відповідні наукові напрацювання.

Мета й завдання статті. Метою даної публікації є історико-правовий аналіз Концепції судово-правової реформи в Україні 1992 року, яка, на думку багатьох дослідників історії розвитку судової влади в Україні, поклала початок реформуванню судової системи нашої держави. Переконані, що змістовний аналіз заходів, передбачених Концепцією судово-правової реформи, незалежно від того, чи були вони реалізовані, чи залишились нездійсненими, дозволить виокремити структурні елементи правового статусу суддів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після проголошення незалежності України реформування судової системи в цілому, та статусу суддів, зокрема, потребувало належного наукового забезпечення, а також формування загального бачення та основних підходів до реформування. Для цього 28 квітня 1992 року Постановою Верховної Ради України було схвалено Концепцію судово-правової реформи в Україні [1]. Даний документ, безумовно, відіграв велику роль у подальшому становленні судової влади в цілому, та статусу суддів, зокрема. В цілому, Концепція судово-правової реформи отримала позитивні та схвальні висновки вітчизняних дослідників. Так, на переконання Р. Куйбіди концепція як програмний документ відіграла важливу роль, хоча реальні заходи щодо судової реформи суттєво відрізнялися від передбачуваних [2, с. 18]. В. Бойко стверджує, що у Концепції судово-правової реформ дана оцінка діючій на той час судовій системі, визнано за необхідність привести її, а також усі галузі права у відповідність до соціально-економічних та політичних змін, що відбулись у суспільстві, та визначені основні принципи та напрями судово-правової реформи [3, с. 4-5]. О. Хотинська-Нор на підставі аналізу змісту Концепції судово-правової реформи, дійшла висновку «про те, що це справді був перший, глибоко продуманий, концептуальний документ, в якому використано системний підхід до реформування судової системи держави та наукову методологію» [4, с. 140].

Водночас, Концепція судово-правової реформи, на думку окремих вітчизняних науковців, не була позбавлена недоліків. Так, на думку В. Сущенка, «основними вадами як самої Концепції, так і, в більшій мірі, заходів її практичного втілення, є відсутність чіткої та твердої світоглядної позиції політиків і державотворців, та й правників України щодо розуміння сутності правової системи як такої, що має забезпечувати правовий баланс суспільного і державного життя [5, с. 174]. На нашу думку, словосполучення «світоглядна позиція» є досить абстрактною категорією і не дає чіткого

© Кравчук В., 2018

уявлення про те, яким чином визначати межі такої позиції як чіткої та твердої. Крім того, з огляду на вищевказану «ваду», можна піддавати критиці та визнавати абсолютно невдалими будь-які, навіть самі новаторські реформи. Більш конкретним і таким, що заслуговує на увагу, є зауваження В. Сущенка про те, що «Концепція не має точно означених термінів (хоча б орієнтовних) її втілення в життя і від цього, відсутній критерій її оцінювання з точки зору ефективності, послідовності та своєчасності. Крім того, відсутність термінів, строків дає можливість розтягнути її виконання в часі на роки, що фактично і відбувається в дійсності, коли вже самі положення Концепції застарівають і взагалі не потрібні» [5, с. 175]. У одній з наступних своїх робіт В. Сущенко вказує на ще одну ваду Концепції судово-правової реформи, а саме: «вкрай низький рівень правової і політичної культури не тільки українського суспільства в цілому, а, в першу чергу, політиків і державних службовців усіх рівнів, а також відсутність механізмів їх невідворотньої і негайної (не тільки під час виборів) політичної та професійної відповідальності за результати своєї діяльності» [6, с. 167].

Аналіз тексту Концепції судово-правової реформи свідчить про те, що в ній закладались основи нового правового статусу суддів, що підтверджується наступними положеннями:

1) у Концепції окреслено вимоги, що пред’являлися до суддів. Так, передбачалось, що суддею районного (міського) суду може бути громадянин України, що досяг віку 25 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи за юридичною спеціальністю не менше двох років. Суддями Верховного Суду Республіки Крим, обласних і прирівняних до них, Верховного Суду України і Вищого Арбітражного Суду України можуть бути громадяни України, що досягли відповідно 30 і 35 років, мають вищу юридичну освіту і стаж роботи за спеціальністю відповідно не менше 5 і 10 років. Суддями Конституційного Суду України – громадяни України, які досягли не менше 40-річного віку, мають вищу юридичну освіту та пропрацювали безпосередньо за юридичною спеціальністю не менше 15 років;

2) виходячи з принципу незмінюваності суддів Концепцією запроваджується принципово новий підхід до формування суддівського корпусу. Зокрема, судді районних (міських) і міжрайонних (окружних) судів, обласних судів, Верховного суду республіки Крим, судді обласних арбітражних судів та судді військових судів гарнізонів і округів, судді Верховного Суду та Вищого Арбітражного Суду обираються Верховною Радою України безстроково.

Вперше судді призначаються (обираються) строком на 5 років.

Судді Конституційного Суду обираються Верховною Радою України на 10 років, повторне обрання не допускається;

3) Концепцією закріплювався важливий принцип правового статусу суддів – їх недоторканність, яка поширюється на листування, засоби зв'язку, документи, службові і приватні приміщення. Судді всіх рівнів не можуть бути притягнуті до кримінальної та адміністративної відповідальності і взяті під варту без згоди Верховної Ради України. Кримінальна справа проти судді може бути порушена тільки Генеральним прокурором України за згодою Верховної Ради України, яка одночасно вирішує питання про зупинення повноваження судді;

4) Концепцією також передбачався такий важливий елемент правового статусу суддів як дострокове припинення їх повноважень. Так, суддя достроково позбавляється своїх повноважень внаслідок винесеного відносно нього обвинувального вироку, що набрав законної сили та втрати громадянства України. Крім того, суддя може бути звільнений з посади внаслідок недостатньої кваліфікації лише за висновком кваліфікаційної колегії суддів. Судді також можуть бути достроково звільнені від виконання своїх обов'язків за власним бажанням, внаслідок обрання на іншу посаду за їх згодою та за станом здоров'я, який перешкоджає продовженню роботи;

5) важливим положенням Концепції було і закріплення несумісності суддівської посади з іншими видами діяльності. Так, судді звільняються від виконання невластивих їм функцій та не можуть включатись до різного роду комітетів, комісій по боротьбі із злочинністю. Суддя не може бути депутатом, перебувати в політичній партії, займати будь-які інші посади, здійснювати підприємницьку діяльність. Займатися науковою, викладацькою, літературною та іншою творчою діяльністю судді не забороняється;

6) Концепцією передбачалось прийняття присяги суддями, які обиралися або призначалися вперше;

7) передбачалось запровадження системи органів самоврядування суддів: обласних конференцій та з’їзду суддів України;

8) на окрему увагу заслуговує розділ шостий Концепції, у якому закріплювався соціальний захист суддів. Зокрема, передбачалось, що заробітна плата суддів встановлюється в розмірі, що гарантує їх незалежність, достатньо забезпечує матеріальні умови для належного виконання ними

службових обов'язків, з урахуванням, що вони позбавлені можливості поряд з судовою діяльністю виконувати іншу роботу. Вводиться додаткова оплата праці за вислугу років та за класні чини суддів. Крім того, судді забезпечуються упорядкованим жилим приміщенням у вигляді окремої квартири або будинку не пізніше шести місяців після призначення на посаду, а також у випадку виникнення права на поліпшення житлових умов. Встановлюється, що вони мають право на додаткову жилу площу у вигляді окремої кімнати. Суддям надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 45 календарних днів, а також додаткова оплачувана відпустка в залежності від стажу роботи. Їх життя і здоров'я підлягають обов'язковому державному страхуванню. Суддя має право на відставку при наявності в нього не менше 20-річного стажу роботи або вихід на пенсію по досягненню пенсійного віку із збереженням у цих випадках заробітку судді. Гарантується державний захист не тільки суддів, а й їх сімей;

9) не залишилось поза увагою розробників Концепції і питання раціонального використання кадрів судової системи. Зокрема, наголошувалось, що не буде дискримінації та приниження кваліфікованих кадрів суддів. Бережливе ставлення до цих людей є не тільки моральним обов'язком, а й необхідною умовою поступового переходу до правової держави;

10) у Концепції виокремлювалося три етапи реформи. В контексті нашого дослідження особливу цінність представляють заходи першого етапу, спрямовані на законодавче забезпечення судової реформи, мали забезпечити прийняття законів про судоустрій і статус суддів, про Конституційний Суд України, нових процесуальних кодексів тощо. Також передбачалось, розробити Положення про кваліфікаційні колегії, кваліфікаційну атестацію, кваліфікаційні класи суддів, Положення про конференції суддів, їх відкликання і дострокове звільнення. Крім того, передбачалось розробити нормативні акти з питань оптимального навантаження суддів, їх матеріально-технічне забезпечення і розміщення. До першого етапу віднесено також введення посад суддів по адміністративних справах в районних (міських) судах, створення судових колегій по адміністративних справах у Верховному Суді України, Верховному Суді Республіки Крим, обласних судах і Київському міському суді.

Висновки. З вищевказаного, важко не помітити, що більшість цих положень були закріплені у наступних законодавчих актах, що стосувались статусу суддів, а окремі зберігають свою актуальність і сьогодні.

Завершуючи аналіз положень Концепції судово-правової реформи, варто все ж таки наголосити на її вирішальному значенні для розвитку вітчизняної судової системи та еволюції правого статусу суддів. Даний документ започаткував динамічний розвиток конституційного законодавства про статус суддів.

Джерела та література

1. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2296-12.
2. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: монографія / Р. О. Куйбіда. – К. : Атіка, 2004. – 288 с.
3. Бойко В. Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: навчальний посібник / В. Ф. Бойко. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.
4. Хотинська-Нор О. З. Теорія і практика судової реформи в Україні: монографія / О. З. Хотинська-Нор. – К. : Алерта, 2016. – 428 с.
5. Сущенко В. М. Судово-правова реформа і проблеми реформування кримінальної юстиції України в контексті розбудови правової держави / В. М. Сущенко // Наукові праці. Політичні науки. – 2006. – Випуск 41. – Том 54. – С. 173–177.
6. Сущенко В. М. Судово-правова реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи / В. М. Сущенко // Українське право. – 2008. – № 1. – С. 166–171.

Кравчук В. Роль Концепции судебно-правовой реформы в Украине 1992 года в становлении конституционных основ правового статуса судей. Статья посвящена историко-правовому анализу Концепции судебно-правовой реформы в Украине 1992 г. и определению ее роли для становления конституционных основ правового статуса судей. Определены факторы, обусловившие необходимость проведения судебно-правовой реформы, а также охарактеризованы

условия, в которых осуществлялось становление конституционных основ правового статуса судей. Исследована динамика изменения элементов правового статуса судей по Концепции судебно-правовой реформы в Украине 1992 года. Большинство положений Концепции судебно-правовой реформы в Украине 1992 года были закреплены в последующих законодательных актах, которые касались статуса судей, а отдельные сохраняют свою актуальность и сегодня. Автор отмечает решающее значение Концепции для развития отечественной судебной системы и эволюции правого статуса судей. Данный документ начал динамичное развитие конституционного законодательства о статусе судей.

Ключевые слова: правовой статус, правовой статус судьи, судья, судебная реформа, судебная система.

Kravchuk V. Role of Concept of the Judicial Reform of 1992 in Establishing the Constitutional Basis for the Legal Status of Judges in Ukraine. The article deals with the historical-legal analysis of the concept of judicial reform in Ukraine in 1992 and determining its role in the formation of constitutional basis of legal status of judges. The importance is placed on the factors that have predetermined the necessity of judicial and legal reform. The aricle provides in-depths study of the conditions in which the constitutional foundations of the legal status of judges have developed and the dynamics of certain elements of the legal status of judges under the Concept of judicial reform in Ukraine in 1992. Most of the Concept items of judicial reform of 1992 have been fixed in the subsequent legislation acts concerning the status of judges, and some of them are still valid today. The author emphasizes the crucial importance of the Concept for the development of the national judicial system and the evolution of the legal status of judges. This document launched the dynamic development of the constitutional legislation regarding the status of judges.

Key words: legal status, legal status of judge, judge, judicial reform, judicial system.

УДК 342.84

О. Чернеженко

Основні реформи конституційного устрою Італії

У статті висвітлено основні реформи політичної системи та конституційного устрою Італії, їх риси та основні положення. Досліджено територіальний устрій Італії; механізми для упорядкування міжрівневих урядових стосунків; питання муніципальних та регіональних конференцій. Проаналізовано проблеми регіоналізації. Приділено увагу питанню балансу повноважень, компетенції та відповідальності між центральними органами влади та органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: Італія, реформи, компетенція, регіони, децентралізація, референдум, політичні сили, органи самоврядування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Останніми десятиліттями в Італії відбулися значні трансформації: йдеться про рух від історично більш централізованої держави, визначеної ще за наполеонівськими лініями, до більш децентралізованої із федералізованими рисами, глибоко зануреними у бюрократичну систему та політичну культуру, які все ще залишаються занадто централізованими. Основні реформи у царині політичної системи і конституційного устрою було прийнято чи введено у дію панівною коаліцією односторонньо під електоральним і коаліційним тиском Північної Ліги. Як результат, усі вони позбавлені правової чіткості, містять суперечливі елементи і рідко підкріплені адекватними законодавчими актами для їх реалізації. Такий політико-правовий досвід потребує осмислення задля уникнення прорахунків у контексті сучасної української державності.

© Чернеженко О., 2018

Формулювання мети та завдань статті. Метою цієї роботи вважаємо аналіз реформ політичної системи та конституційного устрою Італії у період 1990-2017 рр. Тому завданнями дослідження є: 1) зясування механізмів міжрівневих урядових стосунків; 2) аналіз проблеми регіоналізації; 3) визначення балансу повноважень, компетенції та відповідальності між центральними органами влади та органами місцевого самоврядування у Італії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Останніми десятиліттями в Італії відбулися значні трансформації: йдеться про рух від історично більш централізованої держави, визначеної ще за наполеонівськими лініями, до більш децентралізованої із федералізованими рисами, глибоко зануреними у бюрократичну систему та політичну культуру, які все ще залишаються занадто централізованими. Основні реформи у царині політичної системи і конституційного устрою було прийнято чи введено у дію панівною коаліцією односторонньо під електоральним і коаліційним тиском Північної Ліги. Як результат, усі вони позбавлені правової чіткості, містять суперечливі елементи і рідко підкріплені адекватними законодавчими актами для їх реалізації.

Центральний державний апарат Італії не зазнав значних реформ у контексті проблем регіоналізації, що в свою чергу призвело до дискусій із регіональними органами управління щодо компетенції, а також до поширення та дублювання бюрократії на всіх рівнях. Гіркий політичний клімат і частий законодавчий параліч означали, що ці невідповідності інституціонального устрою переважно мають регулюватися рішеннями Конституційного Суду, який визначав, як саме слід інтерпретувати закони і як має працювати система. Проте вбачається, що цих судових рішень недостатньо, аби усунути внутрішню слабкість системи, у тому числі брак механізму «розподілу влади» на національному рівні. Формальна взаємодія різних рівнів урядування у країні є занадто слабкою, до того ж центральні інститути влади та їх представники мають фінальне право голосу щодо розподілу компетенцій та ресурсів у регіонах [1].

Територіальний устрій Італії є основою для широкої автономії регіональних і місцевих владних органів. Його становлять громади, провінції та області. Конституція Італійської Республіки 1948 р. мала на меті реформувати надцентралізовану систему влади. Виходячи із цього, вона гарантувала широку регіональну та місцеву автономію. Базова ланка територіального устрою Італійської республіки – комуни.

На сьогодні створено понад 8 тис. комун. Кожна комуна має мера і виборну раду кількістю від 15 до 80 осіб. Комуни об’єднані у 103 провінційні райони. Із 1993 р. кожна провінція обирає власну раду і президента за пропорційною системою, діяльність яких контролює префект, призначений національним урядом. Італійські провінції об’єднані в регіони (області), які обирають раду і президента. П’ять регіонів, області яких межують з іншими країнами, мають спеціальний статус та наділені законодавчими повноваженнями [2, с. 38-39].

Як і в багатьох інших країнах, динаміка децентралізації в Італії багато в чому відповідала «логіці прибічництва». Із 90-х рр. XX ст. національним партіям потрібно було електорально укомплектуватися або сформувати панівну коаліцію з Північною Лігою, потужною автономістською партією, яка дрейфує між радикальними пропозиціями (наприклад, територіальний розпад), щоб підвищити рівень підтримки, та більш стриманими пропозиціями щодо державного устрою (приміром, підвищення ролі регіонів у федеративній державі), що має напрацювати дієву парламентську реформу.

Метою цього постійного тиску повинно було стати подолання пропозиціями стосовно децентралізації загальної інерції законотворення в Італії, так само як і внутрішньопартійних та зовнішньопартійних суперечок і відмінностей. Усе це є невідворотним у країні з очевидними культурними відмінностями та економічною прірвою між Північчю та Півднем. Зрештою, усе ж таки відбулася часткова і непослідовна реформа політичної системи, обтяжена різноманітними преференціями учасників, як у центрально-лівій, так і у центрально-правій коаліціях. На той час як правоцентристська коаліція прийняла реформи під тиском Північної Ліги, на яку свого часу один за одним покладалися усі уряди С. Берлусконі, лівоцентристська коаліція вважала Північну Лігу електоральною загрозою у північних регіонах, якій слід протиставити гідну довіри реформу у сфері децентралізації.

Втім, динаміка децентралізації в Італії не може пояснюватися суто бажанням різних політичних сил підлаштуватися під потужні регіоналістські виклики. Федералізм наразі дедалі частіше сприймається як бажана форма державного устрою для Італії в усьому політичному спектрумі, усіма основними політичними партіями, які вбудовують прагнення федералізму у свої передвиборчі маніфести.

Незважаючи на тиск прибічників та електоральний опортунізм стосовно часу та змісту

законодавчих реформ, вбачається певна тенденція наслідування у діях італійського парламенту: прийняті реформи відчутно модулюються щодо попередніх законодавчих пропозицій. Є також декілька прикладів парламентського консенсусу щодо децентралізації, особливо в аспекті, що стосується поліпшення ефективності чи підзвітності політичної системи. Проте можна сказати, що цей очевидний федералістський консенсус маскує основні внутрішньо- та зовнішньопартійні різноставлення до розуміння, що означає федералізм для держави у контексті політичних розбіжностей, фіскальних можливостей та забезпечення добробуту громадян.

Досить розмитий політичний консенсус в Італії щодо федеральної реформи разом із невідворотним тиском призвели до серії реформ, важливих за змістом і переконливих за масштабом, однак неповних на час їх запровадження, неможливих для реалізації на різних рівнях влади, а іноді взагалі суперечливих за своєю суттю. Результатом таких законодавчих невдач стало те, що точний розподіл компетенцій і ключові питання регіональної автономії в Італії є об'єктом конституційних судових рішень. Адміністративна децентралізація дає змогу регіональним бюрократіям процвітати, на той час як ні розмір, ні обсяг повноважень центрального уряду не зменшуються. Триває заохочення центральної бюрократії керувати на мікрорівні, натомість це мають робити органи місцевого самоврядування [3].

Другий уряд Берлусконі (2001–2006 рр.) після кількох років виснажливих перемовин між Північною Лігою і загальнонаціональними партіями у панівній коаліції зрештою схвалив власну конституційну реформу. Північна Ліга наполягала на створенні Міністерства інституціональної реформи і вимагала, щоб його очолив лідер їх партії Умберто Боссі. Результатом напружених переговорів став амбітний, проте абсолютно непослідовний пакет реформ, який мав заспокоїти різні партії панівної коаліції через суперечливі поступки. З одного боку, цей пакет реформ було схвалено правоцентристськими законодавцями у листопаді 2005 р., а з іншого – не підтримано італійськими виборцями під час референдуму в червні 2006 р.

Ключову вимогу Північної Ліги стосовно регіональної деволюції було реалізовано через занадто скромне підвищення «виключно» регіональних компетенцій (місцева поліція та адміністрування шкіл), однак вона абсолютно не відповідала початковим вимогам партійного керівництва. Центральний уряд натомість повернув собі певні компетенції, такі, наприклад, як залишковий контроль над системою охорони здоров'я, а також контроль над національною транспортною інфраструктурою та енергетичними мережами, плюс виключні повноваження у сферах трудового захисту, комунікацій і професійних кваліфікацій.

Інші положення реформи були спрямовані на те, щоб дати зворотний хід конституційній реформі 2001 р. і доповнити Основний Закон новим пунктом про те, що Сенат може відкликати будь-який місцевий закон, який суперечить «національним інтересам», протягом 30 днів після його оприлюднення. Було вилучено і пункт, що надавав асиметричні компетенції певним звичайним регіонам. Найбільш радикальним аспектом цієї реформи можна вважати спробу перетворити Італію на відверто «федеральну країну» шляхом кардинальних змін у складі та способах обрання парламенту і надання різних компетенцій Палаті та Сенату. Іншою важливою складовою мало стати посилення ролі Прем'єр-міністра, який повинен був нести персональну відповідальність за призначення та звільнення міністрів, а також міг би пропонувати розпуск Палати (що тепер належить до компетенції Президента).

Прем'єр-міністр Італії мав обиратися з урахуванням прямого формального зв'язку з партією, яка перемогла на виборах, щоб уникнути парламентського погоджувального голосування. Усунути Прем'єра із Офісу могла, у свою чергу, тільки панівна більшість, до якої належить та яку представляє він сам: ця більшість через голосування у Палаті могла би висловити Прем'єру недовіру [4].

Проте зазначений пакет реформ не переконав виборців. Лівоцентристська коаліція (яка щойно повернулася в уряд) побудувала свою кампанію на голосуванні проти цього пакету на підтверджувальному референдумі, аргументуючи це абсолютною неузгодженістю і хаотичністю реформи, що соціально роз'єднує. Правоцентристи діяли нерішуче, і тільки Північна Ліга вела активну прореформістську кампанію.

Дії Ліги допомогли зібрати більшість «так» на референдумі у північних регіонах Венето і Ломбардії, але не переважили 61 % у решті регіонів. Ця реформа була особливо непопулярною у центральних регіонах, які підтримують лівоцентристів (ці регіони мають назву «Червоний пояс»), а також у південних регіонах. Незважаючи на те, що кілька схожих конституційних пропозицій після «ні» на референдумі було внесено на розгляд парламенту, їх не було втілено у життя. Це стало ще однією причиною, чому так необхідно було повністю реалізувати конституційну реформу 2001 р., у тому числі її фіскальні положення.

В Італії відсутність інституційних механізмів для регіональної репрезентації у загальнонаціональному процесі прийняття рішень («спільне управління») стала несумісною із сутнісним поліпшенням у сфері «самоврядування». Така відсутність становить основну лакуну в рамках існування та ієрархії інститутів врядування і частково зумовлена тим фактом, що Сенат не функціонує як територіальна палата. Сенатори обираються у мажоритарних округах за закритими списками, тому більшою мірою підзвітні партійним лідерам, ніж своїм прямим виборцям. Законодавчі функції Сенату ідентичні тим, якими наділена Палата: приймати закони, а також висловлювати підтримку/довіру уряду. Отже, Сенат – це потужний вето-гравець і може уповільнювати законодавчий процес та дублювати функції Палати.

Проблему реформування Сенату визнано італійськими законодавцями, вона активно обговорювалася Двопалатною Комісією у 1997–1998 рр. Конституційна реформа 2001р. не внесла жодних змін до складу чи функцій вищої Палати, оскільки це суперечило б інтересам тогочасних сенаторів, і зрештою провідна коаліція не змогла би схвалити конституційні зміни до наступних загальнонаціональних виборів. Конституційна реформа, схвалена лівоцентристами, мала на меті вирішити це питання, однак її результат було анульовано референдумом. Проте питання територіального представництва залишається суперечливим, не тільки через посилення регіональних компетенцій та їх визначеність у вивіреному варіанті Конституції, але і через зростання популярності регіональних лідерів/президентів, які обираються шляхом прямого голосування та яким однак не забезпечено очевидних і простих каналів для участі (надання слова) на загальнонаціональному рівні прийняття політичних рішень.

В Італії є три обмежених механізми для упорядкування міжрівневих урядових стосунків. Поряд із ними є також і деякі неформальні, розроблені субнаціональними лідерами для того, щоб координувати свої переговори із центральним урядом. Ці неформальні механізми зміцнили переговорну позицію субнаціональних лідерів та одночасно чіткіше визначили і формальні переговорні/представницькі механізми. Отже, формальні механізми взаємодії спочатку було визначено у 80-х рр. минулого століття, однак закріплено остаточно у 1997 р. як частину реформ Бассаніні. Найбільш значущий із цих механізмів – Державно-регіональна конференція, що складається із 20 регіональних президентів і є консультативним органом Ради Міністрів. На Конференції завжди головує Міністр регіональних справ, із ним завжди присутні деякі інші урядові посадовці. Цей виключно консультативний орган скликається на вимогу Держави, яка до того ж і визначає порядок денний засідань. Скликання Конференції потрібно тоді, коли необхідна консультація представників регіонів щодо розроблюваного центральним урядом законодавства, яке матиме безпосередній вплив на регіональні органи управління.

Останнім часом Конференція бурхливо обговорювала реформи у сфері охорони здоров'я, скорочення бюджету, а також у сфері фінансування регіонів. Є майже повністю тотожний Конференції орган і для муніципальних органів управління (Конференція держави, міст і населених пунктів), а також Спільна конференція, яка об'єднує муніципальні та регіональні конференції для обговорення ключових законів, що стосуються усіх рівнів врядування на певній територіальній одиниці.

Об'єднана (спільна) конференція була майже непопулярною до останнього часу, проте стала надзвичайно актуальною у контексті нещодавнього обговорення фіскального федералізму. Тут однак слід зазначити, що у багатьох випадках центральний уряд продовжував працювати над реформою, навіть не отримавши формальної згоди представників різних регіональних рівнів управління [5]. Основною інновацією 2000-х рр. у сфері взаємодії між різними рівнями врядування стало створення парламентського комітету з регіональних питань, де регіональні лідери могли брати участь, не маючи однак права голосу, проте цей комітет так особливо і не використовувався.

З огляду на слабкі формальні механізми забезпечення взаємодії між різними рівнями уряду абсолютно не дивно, що місцеві, провінційні та регіональні лідери шукали спосіб об'єднатися у лоббі-групи та просувати свої інтереси. Національна асоціація італійських комун – це історична організація, представлена на всій території країни. Вона усно репрезентує інтереси місцевих органів самоврядування, переважно віч-на-віч із центральним урядом, але також і з регіональними урядами та урядами провінцій. Спілка італійських провінцій має ідентичні функції, проте є менш помітною у публічних дебатах: лідери провінцій не настільки відомі як лідери комун, і цей адміністративний та урядовий рівень, швидше за все, у майбутньому зникне. Конференція регіональних президентів збирає усіх президентів регіонів і має як політичну, так й інституційну функцію. Цей орган робить свій внесок у політичні дискусії шляхом оприлюднення у ЗМІ заяв щодо законодавства, яке впливає на регіональні органи самоврядування. Члени Конференцій також напрацьовують спільні позиції перед

тим, як взяти участь у Державно-регіональній чи Спільній конференціях.

Різниця між прибічниками різних політичних сил особливо відчувається у Конференції регіональних президентів, оскільки президент та віце-президент конференції представляють протилежні коаліції. Цей орган є надзвичайно корисним щодо представництва регіональних інтересів у переговорах із Державою. Конференція підтримала референдум кінця 1990-х рр. щодо розформування національних міністерств, які займалися виключно регіональними компетенціями. Конференція також відіграла надзвичайно продуктивну роль у підтримці конституційної реформи 2001 р. під час кампанії з підготовки референдуму, незважаючи на опозицію правоцентристських національних лідерів.

Окремі правоцентристські регіональні президенти підтримали реформу і були готові заперечити позиціям партій, які вони представляли, інші ж залишалися нерішучими щодо послаблення партійної лінії, однак нічого не зробили, щоб агітувати за негативне голосування на референдумі. Конференція не надала жодної значної підтримки конституційній реформі 2005 р., частково через розходження поглядів регіональних президентів, що належали до лівоцентристів, та правоцентристського уряду. Також було озвучено позицію, що законодавство мало чого робило для просування регіональної автономії і не пропонувало будь-яких фінансових положень щодо цієї автономії, до того ж реформа, запропонована Сенатом, не гарантувала «спільного управління», якого домагалися регіональні президенти.

В останні роки різниця у політичних поглядах і територіях відійшла на другий план, оскільки мери та регіональні президенти об’єднуються проти неймовірного скорочення фінансових трансферів із центру. Вони також напрацьовують спільні позиції, як в офіційних, так і в неофіційних представницьких органах. Тільки регіональним президентам і мерам, які належать до Північної Ліги, заборонено було озвучувати позиції, що суперечать політиці партії, незважаючи на те, що навіть регіональні представники цієї партії неодноразово висловлювали своє невдоволення національною фіскальною політикою [1].

З огляду на теперішню нестабільність партійних систем, а також на неймовірний зовнішній тиск боргу Італії, складно робити впевнені передбачення щодо подальшої динаміки процесу державної децентралізації. Проте цілком можна визначити деякі його ключові риси. Конституційна реформа 2001 р. становитиме основу формування інституцій у найближчому майбутньому, оскільки парламентарії навряд чи погодяться на якусь іншу реформу замість цієї. Безпосереднім викликом буде перехід від нефункціональної та неефективної системи субнаціонального фінансування, що базується на «історичних витратах», до системи фіскального федералізму, де витрати територіальних органів самоврядування будуються довкола раціональної формули «стандартних витрат».

Є і серйозні труднощі у зближенні територіальних органів самоврядування, які значною мірою різняться і фіскальними можливостями, і схемами видатків, а особливо через те, що представники політичних партій та інститутів вбачають мету запровадження реформи фіскального федералізму зовсім по-різному. Для одних реформа спрямована на підвищення внутрішньорегіональної солідарності, для інших – на заохочення багатших і краще керованих регіонів. Нинішнє законодавство із цього питання досить розмите, щоб очевидно підтримати якусь одну із позицій, проте можна з упевненістю говорити, що під час впровадження реформи виникатимуть принципові протистояння.

Висновки. Отже, можна зробити такі висновки: ідея реформи 2001 року так і залишилась незавершеною, ставши продуктом розподілу влади в інтересах регіонального рівня. На початку 1990х років центральна держава була де-легітимізована через десятиліття поганого врядування, проявами якого стали величезний державний борг – один із найбільших серед європейських країн – та колосальний скандал через корупцію в парламенті. В результаті реформи 2001 року склалась заплутана конституційна структура, що спричинила диспропорції на всій території держави. Управління державними інститутами без чіткого національного бачення (Стаття 114 Конституційного закону) та велика кількість конкурентів у стосунках між регіонами й центральним урядом (Стаття 117 Конституційного закону) породили лише хаос і заворушення. Конституція 2001 року надала регіональним урядам повну свободу ініціювати власну політику без урахування інтересів держави: регіони мали можливість відмовитись від національної інфраструктури на своїй території, а центральний уряд не мав права відмовитись від місцевих проектів (за винятком окремих випадків), якщо вони шкодили національним інтересам. Уряд Ренці намагався виправити це в новому Конституційному законі (Стаття 117(3)).

Метою нової конституційної реформи є встановлення нового балансу між політичними гравцями в Італії, що означає, перш за все, нове визначення влади в інтересах держави.

Основними положеннями нової конституційної реформи є:

1. Сенат став Палатою місцевих органів, а його членів обирають з-поміж членів Регіональних рад (74) та мерів (21): членів висуває безпосередньо кожна Регіональна рада.

2. Провінції більше не є рівнем урядування, де органи влади напряму обираються населенням.

3. Юрисдикція держави і регіонів чітко окреслена в Конституції: скасовується дублювання законодавчих функцій.

4. Національні інтереси громадян чітко визначено як основний принцип впроваджуваної реформи.

5. Законодавчі повноваження регіонів обмежено регіональними інтересами. Наприклад, регіон не може ухвалювати рішень щодо інфраструктурних проектів загальнонаціонального значення.

Ситуація в Італії є критичною, і серйозні палкі дебати у ході реформи 2016 року це добре доводять. Перш за все, без цієї реформи в короткостроковій чи середньостроковій перспективі ця територія може стати недостатньо конкурентоспроможною як з точки зору внутрішньої продуктивності, так і в сенсі залучення зовнішніх інвестицій. Велика плутанина на місцевому рівні заважає планувати серйозне інвестування у будь-які види виробничої діяльності. Ця гостра проблема підштовхнула уряд Ренці до реформи. Більше того, немає спільного національного документу, що роз'яснював би, який план розвитку розроблено для різних частин країни. Існує чимало конкретних документів, проте жоден із них не визначає спільного бачення, наприклад, для південного сходу Італії. Іншими словами, відсутня система інтеграції північної та південної частин країни. Як місцеві органи влади можуть формувати свою політику, якщо вони не знають, яким буде загальний план розвитку країни? Реформа, що її запровадив уряд Ренці, не розв'язала цю проблему – реформа не була схвалена на референдумі 4 грудня 2016 року.

Найбільшим ризиком є відсутність національної згуртованості. Якщо спільнота більше не має автентичного спільного ядра солідарності і спільного бачення напрямку, в якому вона має рухатись, то більше немає і причини для існування нації (національної держави). Чи можна вважати Італію нацією, існуванню якої загрожує небезпека? Важко сказати з упевненістю, але всі складові такої кризи наявні. Все ж сподіваємось, що до такого драматичного сценарію не дійде. Набагато вірогідніше, що Італія нездатна протистояти конкуренції на ринках і перебуватиме у стані стійкого спаду, який спостерігається в останні декілька років.

Джерела та література

1. Palermo Francesco, Wilson Alex. The Dynamics of Decentralization in Italy: Towards a Federal Solution? Available at: www.eurac.edu/edap

2. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська , І. Заверуха , Е. Захарченко та ін.; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». – Київ : ТОВ «Софія». – 2012. – С. 38–39.

3. Gold Thomas. The Lega Nord and Contemporary Politics in Italy New York / T. Gold. – N.Y. : Houndmills; England : Palgrave Macmillan, 2003. – 172 p.; Mazzoleni Martino. The Italian regionalization: a story of partisan logics / M. Mazzoleni Available at: https://www.cambridge.org/core/journals/modern-italy/article/italian-regionalisation-a-story-of-partisan-logics/960C42923961D5522438F0333578BEE3.

4. Cammelli M. Una riforma costituzionale che non va / M. Cammelli // Mulino. – 2004. – № 3. – P. 397–414.

5. Bull Martin, Pasquino Gianfranco: A Long Quest in Vain: Institutional Reforms in Italy Bull / M. Bull, G. Pasquino // West European Politics. – 2007. – 30 (4). – P. 670–691.

Чернеженко Е. Основные реформы конституционного строя Италии. Статья освещает основы реформы политической системы и конституционного строя Италии, их черты и основные положения. Исследуется территориальное устройство Италии; механизмы для упорядочения межуровневых правительственных отношений; вопрос муниципальных и региональных конференций. Анализируются проблемы регионализации. Уделено внимание вопросу баланса полномочий, компетенции и ответственности между центральными органами власти и органами местного самоуправления. Сделан вывод о том, что идея реформы 2001 г. так и осталась незавершенной, став продуктом разделения властей в интересах регионального уровня. В начале 1990-х годов центральное государство было де-легитимизировано через десятилетия плохого управления. В результате реформы 2001 г. сложилась запутанная конституционная структура, которая вызвала диспропорции на всей территории государства. Целью новой конституционной реформы является установление нового

баланса между политическими игроками в Италии, что означает, прежде всего, новое определение власти в интересах государства. Без этой реформы в краткосрочной или среднесрочной перспективе эта территория может стать недостаточно конкурентоспособной как с точки зрения внутренней производительности, так и в смысле привлечения внешних инвестиций. Большая путаница на местном уровне мешает планировать серьезное инвестирование в любые виды производственной деятельности.

Ключевые слова: Италия, реформы, компетенция, регионы, децентрализация, референдум, политические силы, органы самоуправления.

Chernezhenko O. Major Reforms of the Constitutional Order in Italy. The article highlights the major reforms of the political system and constitutional order in Italy, their features and guidelines. In the focus of the study are the issues of the territorial structure of Italy, its regionalization; mechanisms for regulation of the interlevel government relations; issues of municipal and regional conferences. The emphasis is laid on the issues concerning balancing powers, competence and responsibilities of the central government and local self-governing bodies. The key findings of the study show, that the idea of the reform in 2001 has not been utilized completely, since it resulted only in the distribution of power in favor of the regional level. In the early 1990s, the central state power was de-legitimized through a decade of weak governance. As a result of the reform of 2001, an intricate constitutional structure was established, having caused disproportions throughout the country. The new constitutional reform is aimed at establishing a new balance between political players in Italy, which means, first of all, a new approach to distribution of powers in favour of the state. Without this reform in the short or medium perspective, this territory may become unsufficiently competitive both in terms of domestic productivity and in terms of attracting foreign investment. Much confusion at the local level prevents serious investments into any kind of economic activity.

Key words: Italy, reforms, competence, regions, decentralization, referendum, political forces, bodies of self-government.

РОЗДІЛ III
Актуальні проблеми цивілістики

УДК 349.41

Т. Коваленко

Особливості принципів земельного права України серед засобів мінімізації юридичних дефектів

У статті проведено аналіз загальних та особливих ознак принципів земельного права України, специфіки їх нормативного закріплення, а також їх ефективності як загально-правового засобу мінімізації колізій, прогалин та інших юридичних дефектів у механізмі правового регулювання земельних відносин в Україні; виявлено фактори, які ускладнюють застосування принципів земельного права як ефективних засобів мінімізації юридичних дефектів у земельній сфері.

Ключові слова: земельне право; земельні правовідносини; земельне законодавство; ефективність правового регулювання; колізії; мінімізація юридичних дефектів; принципи права; прогалини; юридичні дефекти.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасних умовах постійного збільшення кількості нормативних приписів, швидкого оновлення нормативно-правових актів роль правових принципів істотно зростає, зокрема як засобу мінімізації юридичних дефектів у регулюванні земельних відносин. Застосування загальних, конституційних, галузевих принципів права при виникненні юридичних колізій земельно-правових норм та нормативно-правових актів, прогалин, невизначеності правових приписів, інших юридичних дефектів має вирішальне значення для захисту земельних прав та інтересів різних суб'єктів, охорони та раціонального використання земель як основного національного багатства та об'єкта права власності Українського народу.

В земельно-правовій науці України досліджуються як принципи земельного права вцілому, їх система, механізм їх дії, специфіка нормативного закріплення тощо (В. В. Книш, А. М. Мірошниченко, В. В. Носік, В. І. Федорович та інші вчені), так і окремі принципи правового регулювання земельних відносин – принцип пріоритету сільськогосподарського використання земель в земельному праві України (П. Ф. Кулинич); принцип пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі (П. Ф. Кулинич), принцип правової охорони земель (Т. Г. Ковальчук, Т. В. Лісова), принцип свободи договору в земельному праві (В. В. Шевченко), принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єктів нерухомості, які на ній розташовані (М. С. Щербина) та інші принципи. Водночас особливості принципів земельного права України у системі засобів мінімізації юридичних дефектів земельно-правового регулювання потребують більш детального дослідження.

Метою статті є аналіз загальних та особливих ознак принципів земельного права України, специфіки їх нормативного закріплення, а також їх ефективності як загально-правового засобу мінімізації колізій, прогалин та інших юридичних дефектів у механізмі правового регулювання земельних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В українській земельно-правовій науці принципи земельного права визначають як «основоположні засади та головні ідеї, які характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю та відбивають істотні положення права» [1, с. 13], «основоположні засади, вихідні ідеї, незаперечні вимоги, загальновизнані в суспільстві та утверджені в реальному житті й у правосвідомості імперативи, які узагальнено виражені в нормах законів у вигляді універсальних, абстрагованих від конкретних суспільних відносин приписів, положень» [2, с. 21], «свого роду

© Коваленко Т., 2018

стрижень, на якому будується система права і законодавства» [3, с. 34], «вихідні базові засади ..., які надають йому організованого системного характеру і вузловий стрижень законодавства, його змісту» [4, с. 70], «зумовлені загально соціальними та загальними принципами науково обґрунтовані основні засади, вихідні положення, які визначають особливості виникнення, розвитку та функціонування галузі земельного права, є базисом для розвитку науки земельного права, втілюють у собі цінності, що обумовлюють правосвідомість та правову поведінку суб'єктів земельних відносин» [5, с. 8], «виражені в нормах земельного права основні керівні ідеї, вихідні положення, які характеризують зміст цієї галузі права, надають їй цілісності та єдності» [6, с. 163].

Узагальнюючи зазначені вище підходи, можна констатувати, що для принципів земельного права насамперед властиві загальні ознаки правових принципів. Так, вони мають спеціально-юридичний характер. У загальній теорії права зазначається, що спеціально-юридичні принципи виражають особливості правового регулювання, показують його відмінності від інших соціальних регуляторів [7, с. 37].

Для принципів земельного права є характерною універсальність, оскільки вони застосовуються до регулювання усіх земельних відносин, незалежно від суб'єктного складу, категорії земель, видів земельних прав тощо. Вказана ознака правових принципів виявляється також у тому, що вони впливають на весь механізм правового регулювання земельних відносин – підготовку та прийняття нормативно-правових актів; дотримання, виконання, використання та застосування земельно-правових норм; гарантування земельних прав та інтересів; накладення юридичної відповідальності тощо. Така ознака забезпечує органічний зв'язок змісту земельного права із тими закономірностями суспільного життя у сфері охорони та раціонального використання земель, реалізації та гарантування земельних прав, державного і самоврядного регулювання земельних відносин тощо, на яких вказане правове регулювання ґрунтується та на регулювання яких воно спрямовано. У загальнотеоретичній науці А. П. Колодій звертає увагу, що принципи права, як ядро правової матерії, спрямовують, орієнтують функціонування права, усю правову діяльність, визначають напрямки судової та іншої юридичної практики, допомагають зрозуміти необхідність відміни застарілих, удосконалення і прийняття нових норм [8, с. 132].

Ознакою принципів земельного права є їх вища імперативність, загальнообов'язковість, адже дотримання земельно-правових принципів має забезпечуватись всіма суб'єктами земельних правовідносин.

Загальний характер принципі земельного права виявляється у тому, що вони мають неперсоніфікований характер, тобто поширюються на всіх суб'єктів земельних правовідносин незалежно від їх правового становища та мають багаторазове застосування. Суб'єктами, які підпадають під дію принципів земельного права, є всі учасники земельних відносин – фізичні особи незалежно від громадянства та юридичні особи усіх організаційно-правових форм і форм власності, держава Україна, її органи та посадові особи, іноземні держави, територіальні громади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи.

Така ознака, як основоположний характер полягає у тому, що принципи земельного права визначають основні, висхідні, орієнтаційні правила поведінки суб'єктів земельних правовідносин. Вони передують виникненню певного типу правового регулювання у земельній сфері та, враховуючи їх регулятивний характер, впливають на його формування. Принципам земельного права не повинні суперечити «звичайні» земельно-правові норми. Зокрема, А. М. Мірошниченко відзначає, що у разі неврахування принципів права у законодавстві, при колізії принципу права та нормативного акта будь-які принципи права мають пріоритет, що випливає із самої природи принципів права [9, с. 222].

Принципи права є нормативними засадами земельного права, орієнтиром його формування та розвитку, відображають його сутність та призначення в суспільстві, базуються на світовому досвіді регулювання земельних відносин. Конституційний Суд України зазначає, що принципи права є тими правовими явищами, які, по-перше, зумовлюють, визначають зміст не лише правотворчої, але й правозастосовної діяльності держави. По-друге, принципи не спонукають, не роблять можливим, а вимагають від держави їх втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність [10, с. 36].

Земельно-правові принципи є підґрунтям розробки та нормативного закріплення різних моделей поведінки у земельній сфері, першоосновою побудови і розвитку національного земельного права та законодавства. На думку А. М. Колодія, «принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого удосконалення, тому що саме на засадах принципів оцінюють рівень і ефективність реалізації права, його пізнають і поліпшують» [11, с. 5]. Тобто, принципи земельного прав є своєрідними критеріями оцінки як нормативно-правових актів

земельного законодавства (щодо їх відповідності Конституції України, земельним законам тощо), так і актів застосування земельно-правових норм.

Регулятивний характер принципів земельного права проявляється у тому, що вони: а) поряд із земельно-правовими нормами забезпечують нормативний регулятивний вплив на земельні відносини; б) разом із іншими правовими принципами визначають сутність норм земельного права; в) є позитивними зобов'язаннями, що покладається на учасників земельних відносин з метою гармонійного поєднання приватних та публічних інтересів у сфері використання та охорони земель. У земельно-правовій науці В. В. Книш серед ознак принципів земельного права виділяє «вираженість принципів земельного права у формі земельних прав та обов'язків суб'єктів земельних відносин...» [5, с. 9]. Виходячи із природи правових принципів, вказана позиція викликає заперечення, адже закріплення прав та обов'язків є характерною ознакою саме норм земельного права. Принципи права, як зазначає О. Ф. Скакун, не мають конкретики і подробиць – не вказують прав і обов'язків, тобто мають вищий рівень абстрагування від регульованих відносин [12, с. 259].

Водночас між принципами і нормами земельного права існує діалектична єдність – принципи права знаходять зовнішнє закріплення у земельних нормах-принципах та розвиток у інших «загальних» нормах земельного права, а норми права формуються та реалізуються на основі принципів права. Оскільки принципи земельного права нормативно зафіксовані у Земельному кодексі України від 25 жовтня 2001 р. (далі – ЗК України), інших земельних законах, є підстави приписи вказаних нормативно-правових актів визначати як приписи-принципи, а відповідні правові норми – як норми-принципи, що є спеціалізованими нормами в земельному праві України. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку позиція Т. І. Фулей, що зафіксовані в нормативно-правових актах принципи права (принципи-приписи), не втрачаючи своєї засадничої функції, в той же час набувають нової якості – можуть виступати юридичною підставою для вирішення конкретних справ [13, с. 26].

Об'єктивна обумовленість принципів земельного права є показником відповідності їх змісту тим економічним, політичним, ідеологічним процесам, що характерні для сучасного стану розвитку земельних відносин в Україні. На думку В. І. Федоровича, під об'єктивною зумовленістю принципів права треба розуміти відповідність характеру суспільних відносин економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві [6, с. 162]. Необхідність реалізації конституційних імперативів щодо визнання людини основною соціальною цінністю в державі, а землі – основним національним багатством, проголошення побудови в Україні соціальної, демократичної, правової держави, незавершеність земельної реформи, існування мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, інші соціальні, економічні, політичні чинники визначають зміст принципів земельного прав в даний час та на перспективу.

Ознакою принципів земельного прав також є стабільність, оскільки вони мають опосередковувати земельні відносини незалежно від зміни земельного ладу держави, реформування земельних відносин, трансформації характеру і змісту земельного права та законодавства України. Принципи земельного права є статичними елементами системи земельно-правового регулювання, оскільки набагато менше зазнають змін у порівнянні із нормами земельного права. Як зазначає Р. Дворкін, принципи орієнтують рішення в один бік, хоча й не вирішальним чином, і залишаються незмінними [14, с. 65].

Для принципів земельного права є характерною системність, оскільки вони тісно пов'язані як між собою, так із загальноправовими принципами (юридичної рівності, гуманізму, свободи, демократизму, справедливості), які застосовуються для регулювання земельних відносин. Лише у комплексі правові принципи здатні ефективно здійснювати регулюючий вплив на систему земельного права та законодавства, стабілізуючи як правотворення, так і правореалізацію.

Принципи права України характеризуються системністю. Так, в силу взятих Україною міжнародних зобов'язань національні принципи права повинні відповідати загальнолюдським принципам (гуманізму, юридичної рівності, свободи, демократизму, справедливості, законності). В свою чергу, галузеві принципи, зокрема принципи земельного права України, повинні відповідати загальноправовим принципам (верховенства права, законності, рівності перед законом, взаємозв'язку прав і обов'язків, взаємної відповідальності особи і держави, відповідальності за вину). Враховуючи специфіку предмета земельного права України та його методів, виходячи із особливої цінності землі як основного національного багатства та необхідності гарантування доступу до землі людини як основної соціальної цінності, при подоланні земельно-правових прогалин пріоритет матимуть галузеві принципи, загальні засади саме земельного права України. У випадку їх відсутності можливим є застосування конституційних, загальноправових та міжнародних правових принципів.

Для принципів земельного права є характерною формальна визначеність, що забезпечується шляхом їх закріплення у приписах Конституції України, ЗК України та земельних законів. У загальнотеоретичній науці зазначається, що провідна роль принципів забезпечується прямим або непрямим закріпленням їх у нормах права, тобто принципи можуть бути прямо сформульовані в законодавстві або ж випливати з його загального змісту [15, с. 193].

У правничій літературі існують різні підходи щодо розуміння юридичної природи тих правових норм, у яких знаходять зовнішнє вираження правові принципи. З одного боку, вказується, що принципи здебільшого виступають у вигляді норм (норм-принципів) [16, с. 103-104]. Як основоположну норму (норму найзагальнішого, основоположного характеру) визначає принципи земельного права А. М. Мірошниченко [3, с. 34]. За способом закріплення галузевих принципів у земельному законодавстві України В. І. Федорович виділяє два їх різновиди: 1) спеціальні норми-принципи, безпосередньо закріплені у чинному законодавстві; 2) які виведені із змісту земельного законодавства [6, с. 164].

Галузеві принципи земельного законодавства нормативно визначені у ст. 5 ЗК України, а саме: поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва; забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави; невтручання держави у здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом; забезпечення раціонального використання та охорони земель; забезпечення гарантій прав на землю; пріоритету вимог екологічної безпеки.

Крім законодавчо закріплених, в науці земельного права України до галузевих земельно-правових принципів відносять принципи пріоритету екологічного благополуччя навколишнього середовища у процесі використання земель; пріоритету інтересів Українського народу як суб'єкта права власності на землю; цільового і раціонального використання земель; державного контролю за використанням та охороною земель; нормативного встановлення правового режиму земель відповідних категорій; пріоритетності земель сільськогосподарського призначення порівняно з іншими землями; реальності і гарантування прав суб'єктів права на землю; переважного права власності держави на землю; використання земель відповідно до основного цільового призначення тощо [2, с. 24-25; 5, с. 3-18].

На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, «принципи права є тим містком, який саме право дозволяє перекинути від зовнішнього (природного) світу в світ (штучний) панування законів. Це здається унікальним засобом поєднання різних (зазначених) сфер, і оскільки вони не є антагоністичними, це стає не тільки можливим, а й необхідним. Відмова ж від цього поєднання, відкидання принципів права далеко на задній план роблять саме право нежиттєздатним (не дозволяють праву в повному обсязі реалізувати поставлені перед ним завдання)» [17, с. 148-149]. Реалізація принципів земельного права у сфері регулювання земельних відносин може безпосередньо застосовуватись для мінімізації юридичних дефектів у механізмі земельно-правового регулювання шляхом подолання колізій, заповнення прогалин за допомогою аналогії права тощо.

Відображаючи сутність та цінність земельного права, правові принципи мають пріоритет серед загально-правових засобів мінімізації юридичних дефектів у регулюванні земельних відносин в Україні. У цьому зв'язку приєднуємося до позиції А. М. Мірошниченка, на думку якого принципи права в силу самої своєї сутності повинні мати більшу юридичну силу, ніж «звичайні» норми, які матимуть «вужчу» сферу правового регулювання. Тому якщо загальна норма у разі колізії поступається спеціальній, то норма-принцип має безумовну перевагу над усіма іншими нормами, хоча останні матимуть набагато більш спеціальний характер [18, с. 122-123].

Дослідження практики застосування норм земельного законодавства та спеціальної літератури дає підстави говорити, що в сьогоднішніх умовах застосування принципів земельного права як ефективних засобів мінімізації юридичних дефектів у законодавчому забезпеченні реалізації принципу законності у регулюванні земельних відносин ускладнено певними факторами.

По-перше, не всі галузеві принципи земельного права знайшли своє відображення у ст. 5 ЗК України, на що неодноразово зверталася увага в земельно-правовій доктрині [9; 19; 20 та ін.]. Зокрема, закріплення у Конституції України принципу верховенства права, який є одним із основоположних у регулюванні земельних відносин, зумовлює необхідність законодавчого закріплення в земельному законодавстві пріоритету, домінування природних прав людини над правами держави, суспільства та колективів людей, що в теорії права розглядається як основний зміст принципу верховенства права [21, с. 17]. Проте ні в ст. 5 ЗК України, ні в інших приписах

нормативно-правових актів земельного законодавства не знайшли розвиток конституційні норми про право власності на землю Українського народу. Більше того, в ЗК України закріплена презумпція права державної власності на землю.

По-друге, окремі принципи, закріплені у ст. 5 ЗК України, суперечать загальним принципам права, не узгоджуються між собою та із іншими нормами земельного права. Зокрема, В. В. Носік звертає увагу, що у земельному законодавстві, а також у практиці його застосування, не завжди додержується принцип рівності громадян у здійсненні права власності на землю [22, с. 61]. Так, наприклад, у ст. 130 ЗК України закріплюється переважне право купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва громадянами України, які постійно проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж, що не узгоджується з конституційним принципом рівності прав усіх громадян мати вільний доступ до набуття права власності на землю. Аналізуючи практику застосування закріпленого у ст. 5 ЗК України принципу пріоритету вимог екологічної безпеки, П. Ф. Кулинич приходить до висновку, що суть цього принципу в аспекті регулювання земельних відносин полягає у тому, що за наявності колізії між земельно-правовими та еколого-правовими нормами пріоритет належить останнім. Однак розвиток земельного законодавства України після прийняття ЗК України пішов шляхом вирішення правових проблем охорони земель саме нормами земельного законодавства [23, с. 140-147].

По-третє, нормативно зафіксовані у ст. 5 ЗК України окремі принципи земельного права за своєю природою не є принципами права, що ускладнює їх застосування на практиці. Так, на думку А. М. Мірошниченка, передбачений у п. «а» ст. 5 ЗК України принцип «поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва» по суті своїй є принципом побудови земельного законодавства, який дуже важко, якщо взагалі можливо, використати у правозастосовчій, а не правотворчій діяльності [9, с. 221].

По-четверте, в українській земельно-правовій науці звертається увага на проблему виявлення тих принципів права, що насправді регулюють земельні відносини, і відмежування їх від закріплених законодавчо декларативних положень, що названі законом «принципами» [9, с. 220].

Висновки. Отже, застосування загальних, конституційних, галузевих принципів при виникненні юридичних дефектів у механізмі правового регулювання земельних відносин в Україні має вирішальне значення для захисту земельних прав та інтересів різних суб'єктів, охорони та раціонального використання земель як основного національного багатства та об'єкта права власності Українського народу. Відображаючи сутність та цінність земельного права, правові принципи мають пріоритет серед загальноправових засобів мінімізації юридичних колізій у механізмі правового регулювання земельних відносин в Україні. Водночас їх застосування на практиці є ускладненим в результаті наявності юридичних дефектів (декларативності, суперечностей тощо) самих принципів земельного права України.

Джерела та література

1. Каракаш І. І. Принципи земельного права / І. І. Каракаш // Земельне право України : підруч. / за ред. М. В. Шульги. – Х. : Право, 2013. – С. 13–19.
2. Носік В. В. Принципи земельного права України / В. В. Носік // Земельне право України : підруч. / за ред. В. В. Носіка. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. – С. 21–25.
3. Мірошниченко А. М. Земельне право України : підруч. / А. М. Мірошниченко. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 712 с.
4. Титова Н. Новий Земельний кодекс України : позитивні та негативні аспекти / Н. І. Титова // Право України. – 2002. – № 4. – С. 70–76.
5. Книш В. В. Принципи земельного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Книш В. В. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 20 с.
6. Федорович В. І. Закріплення принципів земельного права у земельному законодавстві України / В. І. Федорович // Екологічне законодавство України : стан та перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ; м. Харків, 13–14 груд. 2007 р. – Х. : Право, 2008. – С. 162–166.
7. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества : сущность и принципы / Я. С. Явич. – М. : Юрид. лит., 1978. – 224 с.
8. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01; 12.00.02 / Колодій А. М. ; Національна акад. внутр. справ України. – К., 1998. – 382 с.

9. Мірошниченко А. М. Принципи права як джерела земельного права України / А. М. Мірошниченко // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юрид. науки. – 2009. – Вип. 81. – С. 220–223.
10. Божко В. М. Аналіз дотримання законодавцем принципів, проголошених ним у вітчизняному законодавстві / В. М. Божко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 4. – С. 35–44.
11. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
13. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні принципи) права : деякі теоретичні аспекти / Т. Фулей // Право України. – 2003. – № 7. – С. 24-29.
14. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Р. Дворкін / пер. з англ. А. Фролкін. – К. : Основи, 2000. – 519 с.
15. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
16. Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Т. 1 Основные вопросы общей теории социалистического права / С. С. Алексеев. – Свердловск : Свердл. юрид. ин-т, 1972. – 395 с.
17. Спасибо-Фатєєва І. «Трансцендентна судова мімікрія» або про принципи права, аналогію закону та права у судовій практиці / І. Спасибо-Фатєєва // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4 (35). – С. 137-149.
18. Мірошниченко А. М. Вирішення земельно-правових колізій за принципом «спеціальної норми» / А. М. Мірошниченко // Екологічне законодавство України : стан та перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13-14 груд. 2007 р.) / редкол. : Ю. П. Битяк, М. В. Шульга, І. В. Яковюк. – Х.: Право, 2008. – С. 119-124.
19. Книш В. В. Проблеми законодавчого закріплення принципів земельного права / В. В. Книш // Держава і право. – 2002. – Вип. 16 – С. 287– 291.
20. Кулинич П. Ф. Принцип пріоритету сільськогосподарського використання земель в земельному праві України / П. Ф. Кулинич // Право України. – 2004. – № 8. – С. 45–49.
21. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) / Б. В. Малишев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 14–20.
22. Носік В. В. Проблеми реалізації принципу рівності конституційних прав і свобод у здійсненні права власності на землю в Україні / В. В. Носік // Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД : Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 10-11 вересня 2010 р.) : зб. наук. праць / за заг. ред. А. М. Статівки та ін. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2010. – С. 60–63.
23. Кулинич П. Екологічні імперативи в системі правової охорони сільськогосподарських земель в Україні / П. Кулинич // Право України. – 2011. – № 2. – С. 140–147.

Коваленко Т. Особенности принципов земельного законодательства Украины среди средств минимизации правовых дефектов. В современных условиях, когда количество нормативных актов постоянно увеличивается, а нормативно-правовые положения быстро обновляются, роль правовых принципов существенно усиливается, в частности как одного из способов минимизации правовых дефектов регулирования земельных отношений в Украине. Принципам земельного права присущи общие черты правовых основ: особая правовая природа; универсальность; высший императив; общий, фундаментальный и регуляторный характер; объективная обусловленность; стабильность; системный характер; формальная определенность. Изучение практики применения норм земельного законодательства и специальной литературы позволяет утверждать, что в современных условиях применение принципов земельного права, как эффективного средства минимизации правовых дефектов в регулировании земельных отношений, осложняется определенными факторами. Во-первых, не все отраслевые принципы земельного права отражены в ст. 5 Земельного кодекса Украины. Во-вторых, определенные принципы, закрепленные в ст. 5 Земельного кодекса Украины, противоречат принципам права, несовместимы друг с другом и с другими нормами земельного права. В-третьих, некоторые принципы земельного права, закрепленные в ст. 5 Земельного кодекса Украины, не является законом по своей сути, что затрудняет их применение на практике. В-четвертых, в украинской науке земельного права существует проблема выявления тех принципов права, которые фактически регулируют земельные отношения и отличают их от юридически установленных декларативных положений, и которые называются «принципами» земельного законодательства.

Ключевые слова: земельные отношения, минимизация правовых дефектов, принципы земельного права, Земельный кодекс Украины.

Kovalenko T. Features of Principles of Land Law of Ukraine among Means for Legal Defects Minimization. In today's conditions, when the number of normative regulations is constantly increasing and regulatory acts are rapidly updated, the role of legal principles substantially increases, in particular as one of the means of minimization of legal defects in land relations regulation in Ukraine. Land law principles inherent common features of legal principles: special legal nature; universality; supreme imperative; general binding; general, fundamental and regulatory nature; objective conditionality; stability; systemic character; formal certainty. The study of the practice of applying the norms of land legislation and special literature gives grounds to say that in today's conditions the application of land law principles as effective means of legal defects minimization in the regulation of land relations is complicated by certain factors. First, not all sectoral principles of land law have been reflected in Art. 5 of the Land Code of Ukraine. Secondly, certain principles, enshrined in Art. 5 of the Land Code of Ukraine, contradict the general principles of law, are not consistent with each other and with other norms of land law. Thirdly, some principles of land law, that are fixed in Art. 5 of the Land Code of Ukraine, are not the principles of law by their nature, which complicates their application in practice. Fourthly, in Ukrainian land science there is a problem of identifying those principles of law, that actually regulate land relations, and distinguishing them from legally prescribed declarative provisions, called «principles» of land legislation.

Key words: effectiveness of legal regulation; gaps; land law; land legislation; land relations; legal conflicts; legal defects; minimization of legal defects; principles of law.

УДК 349.6:351.78

І. Коваленко, Н. Райниш

Правове забезпечення екологічної безпеки: національний та міжнародний аспект

У статті узагальнено основні підходи щодо визначення поняття екологічної безпеки, її мету та завдання, а також проаналізовано сучасний стан правового забезпечення екологічної безпеки на національному та міжнародному рівні. Автори зробили висновки про необхідність докорінної зміни ставлення людей до питань охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів; необхідність об'єднання зусиль всіх країн світу для подолання сучасної екологічної кризи; удосконалення існуючої та створення нової нормативно-правової бази для забезпечення екологічної безпеки.

Ключові слова: екологічна безпека, правове регулювання, навколишнє природнє середовище, екологічна обстановка, екологічна небезпека.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із основних понять, яке відображає стан навколишнього природного середовища, тенденції до змін в ньому з врахуванням інтересів суспільства є поняття екологічної безпеки. Кінцевою метою природоохоронної діяльності людини і управління в галузі охорони довкілля є не тільки збереження цілісності природних комплексів і взаємозв'язків у них, але і забезпечення стану екологічної безпеки. Екологічна безпека є важливим інститутом екологічного права України і потребує належного правового регулювання як на національному, так і на міжнародному рівні. Екологічна безпека сприяє попередженню погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Саме тому питання правового регулювання екологічної безпеки є надзвичайно важливим та актуальним.

© Коваленко І., Райниш Н., 2018

Мета дослідження. Дослідити поняття екологічної безпеки та проаналізувати правові заходи забезпечення її вимог.

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отриманих результатів дослідження. Поняття «екологічної безпеки» є досить багатогранним, тому його варто розглядати як з наукового, так і з юридичного поглядів. У правовому розумінні «екологічна безпека» сприяє захисту життя та здоров'я людей та охороні навколишнього природного середовища. З наукового погляду, це питання розглядають як «стан системи людина-природа-техніка, який забезпечує збалансовану взаємодію природних, технічних і соціальних систем, формування природно-культурного середовища, що відповідатиме санітарно-гігієнічним, естетичним та матеріальним потребам мешканців кожного регіону Землі, при збереженні природно-ресурсного та екологічного потенціалу природних систем і здатності біосфери до саморегулювання» [11].

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», екологічна безпека є такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [2]. Відповідно до Конституції України екологічна безпека є складовою національної безпеки України гарантується громадянам України шляхом здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів [1].

Реалізація екологічної безпеки можлива лише тоді, коли в довкіллі формується система, що гармонійно поєднує природні, виробничі та соціальні системи і яка відповідає ряду вимог:

- санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам людини;
- збереженню природно-ресурсного і екологічного потенціалу природних екосистем;
- підтриманню здатності біосфери в цілому до саморегуляції [12].

Структура екологічної безпеки є складною і багатогранною, що включає всі необхідні системи для реалізації своїх завдань, які полягають в наступному:

- вивчення катастроф і явищ природного і антропогенного походження, які зумовлюють погіршення екологічного стану довкілля, з метою їх попередження та виключення;
- оцінка потенційної небезпеки джерел порушення екологічної безпеки;
- порівняння методів попередження або зменшення порушення екологічного стану навколишнього середовища;
- розробка і вдосконалення методології прогнозування та оцінки екологічно небезпечних явищ, з метою їх попередження, а також розробка рекомендації щодо організації господарської діяльності людини [13].

Для комплексного аналізу стану екологічної безпеки, проблем, пов’язаних з нею та пошуків можливих варіантів їх вирішення, ми пропонуємо екологічну безпеку розділити на чотири види:

- особиста екологічна безпека;
- регіональна екологічна безпека;
- екологічна безпека держави;
- світова екологічна безпека.

Екологічна безпека на території України забезпечується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Такі заходи врегульовані законами та підзаконними нормативно-правовими актами і здійснюються уповноваженими на це органами та громадянами. Велику роль серед усіх заходів в сфері забезпечення екологічної безпеки відіграють державно-правові заходи. За своїм змістом вони є неоднорідними, тому їх розділяють на декілька видів залежно від спрямованості дій: організаційно-превентивні, регулятивно-стимулюючі, розпорядчо-виконавчі, охороно-відновлювальні та забезпечувальні. В сукупності вони утворюють своєрідний правовий механізм у цій сфері. З метою ефективного аналізу правового забезпечення екологічної безпеки та нормативно-правових актів, які регулюють відносини в галузі екологічної безпеки, усі вищезазначені заходи варто розглянути окремо один від одного.

Організаційно-превентивні заходи спрямовані на виявлення екологічно небезпечних для навколишнього природного середовища та здоров'я людини територій, зон, об'єктів і видів діяльності, а також здійснення певних заходів для попередження виникнення екологічної небезпеки. До них відносять: 1) обліково-установчі, які спрямовані на виявлення та класифікацію небезпечних територій, об’єктів, джерел; 2) реєстраційні – передбачають реєстрацію екологічно небезпечних об’єктів, їх сертифікацію, ліцензування та паспортизацію [3, 4, 5]; 3) експертно-оціночні, які реалізуються шляхом проведення різноманітних експертиз [2, 6]; 4) інформаційно-прогностичні.

Ще одним важливим заходом у сфері забезпечення екологічної безпеки є проведення громадських (публічних) слухань, які регламентується Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Законом України «Про екологічну експертизу» [7, 6]. Порядок проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії встановлено Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки» від 18 липня 1998 року № 11224 [8], а також Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні» від 25 травня 2011 року №5555 [9].

Загальні збори громадян за місцем проживання можуть стати ефективними при вирішенні проблем екологічної безпеки місцевого рівня. Проведення таких зборів регламентується Постановою Верховної Ради України від 17 грудня 1993 року № 3748-XII «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні». Відповідно до цього Положення рішення зборів є обов'язковими для виконання органами місцевого самоврядування та усіма громадянами, які проживають на певній території, при цьому місцеві ради та їх виконавчі органи повинні сприяти громадським комітетам і радам самоврядування у підготовці та проведенні зборів [10].

Варто також звернути увагу на екологічне страхування, яке здійснюється відповідно до ст. 49 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [2]. Таке страхування може бути добровільним або обов'язковим державним щодо громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів. Проте, на сучасному етапі ще не сформована спеціальна нормативно-правова база, що регламентує екологічне страхування.

Забезпечення виконання вимог галузі екологічної безпеки також певними стимулюючими заходами, які є складовою частиною економічного механізму в галузі охорони навколишнього природного середовища. Ці розпорядчо-виконавчі заходи полягають у реалізації певних функцій у сфері забезпечення екологічної безпеки з боку спеціально уповноважених органів [2]. Екологічне законодавство закріплює можливість судового захисту порушених прав громадян внаслідок недотримання вимог екологічної безпеки. Зокрема, суди розглядають справи щодо захисту права громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, справи про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення вимог і правил екологічної безпеки, а також справи про відмову від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, про джерела забруднення, приховування випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікацію відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення. Крім того, підлягають розгляду в судах справи, що випливають з адміністративних правопорушень та порушуються за злочини проти довкілля.

Ще одним способом захисту, який передбачено в національному екологічному законодавстві є самозахист, при якому засоби протидії повинні бути не заборонені законом та не суперечити моральним вимогам суспільства. Варіанти самозахисту повинні відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим правопорушенням.

На сучасному етапі, у зв’язку з глобалізаційними та інтеграційними процесами варто розглядати не лише національний аспект екологічної безпеки, а і міжнародний. Він передбачає охорону всієї планети Земля і навколоземного космічного простору. У кожної країни є свій правовий статус, який чинний лише на її території, а діяльність міжнародних організації визначається нормами міжнародного права. На жаль, немає єдиного підходу серед країн до екологічних проблем, а тому існує реальна необхідність у розширенні співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища, що потребує спільних зусиль усіх країн світу.

Міжнародне співробітництво в галузі вирішення екологічних проблем ґрунтується на ряді принципів:

- визнання норм міжнародного права;
- суверенітет націй над своїми природними ресурсами;
- наукова обґрунтованість міжнародних норм раціонального природокористування;
- недопустимість нераціонального природокористування;
- недопустимість національного привласнення міжнародного простору;
- недопустимість впливу на довкілля у воєнних цілях, що не сумісно з інтересами людей;
- запобігання забруднення міжнародних просторів тощо.

Найпоширенішою формою міжнародної співпраці в галузі вирішення екологічних проблем є міждержавні угоди і конвенції з питань охорони довкілля і раціонального природокористування або участь країн в діяльності міжнародних природоохоронних організацій. За ініціативою ЮНЕСКО у 1948 році було засновано Міжнародний союз захисту природи і природних ресурсів (МСОП), після чого міжнародна природоохоронна діяльність набула конкретних форм і змісту. Метою МСОП є підготовка і скликання нарад та конференцій природоохоронного характеру, розробка міжнародних конвенцій та рекомендацій в цій галузі. За сприянням цієї організації у 1978 році було підготовлено і випущено Міжнародну Червону книгу.

Ключову функцію в координації міжнародної діяльності в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів (в системі ООН) здійснює ЮНЕП (Міжнародна програма ООН з навколишнього середовища), яка була прийнята на Стокгольмській конференції ООН у 1972 році. Крім того, значного впливу на міжнародні аспекти природоохоронної діяльності надають ФАО (міжнародна продовольча і сільськогосподарська організація), що вивчає питання охорони екосистем суходолу і Світового океану в процесі сільськогосподарської діяльності людини, ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), що вивчає питання загального стану здоров'я людей, боротьби з епідеміями тощо, ВМО (Всесвітня метеорологічна організація), яка досліджує стан навколишнього середовища, зокрема, зміни клімату, загальні кругообіги речовин тощо, і надає відповідну інформацію міжнародним організаціям, МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії), що контролює захист довкілля від іонізуючого випромінювання тощо. За сприяння цих організацій було прийнято ряд Міжнародних угод і конвенцій, які спрямовані на вирішення питань охорони навколишнього середовища. Зокрема, це Конвенція по транскордонному забрудненню повітря (1979 р.)[14], Конвенція ООН по морському праву (1982 р.) [15], Віденська конвенція ООН про охорону озонового шару (1985 р.) [16]. На жаль, ці міжнародні угоди визнані не «всіма країнами світу і вони носять, переважно, рекомендований характер, адже важко правильно встановити відповідальність країн різного економічного розвитку за порушення вимог цих угод.

Вирішення міжнародних проблем екологічної безпеки ускладнюється рядом обставин, що зумовлено різним економічним розвитком країн світу, різним ступенем трансформації природних екосистем в них, зростанням взаємної залежності країн світу тощо. В останні роки взаємозалежність країн світу різко зростає, що зумовлює можливість транскордонних переносів забруднюючих речовин, посилення обміну між країнами, єдність компонентів біосфери. Саме тому вирішити проблему екологічної безпеки самостійно однією країною не можливо, а необхідний системний та комплексний підхід усіх держав.

Наступним фактором, який уповільнює міжнародний процес вирішення екологічних проблем, є різка різниця економічного розвитку різних країн світу, що зумовлює різний їх вплив на екологічний стан довкілля. Крім того, розвинуті країни не готові відмовитись від економічного росту, а країни які розвиваються намагаються їх наздогнати, що посилює негативний вплив на природу. Так, розвинуті країни починали свій економічний розвиток в періоди достатньої кількості природних ресурсів, яких сьогодні є недостатньо для країн, що розвиваються. Різниця в економічному розвитку в поєднанні з політичними і релігійними поглядами різних груп людей, різко загострює проблему міжнародного тероризму, що може стати причиною надзвичайних, в тому числі і екологічних, ситуацій. Вирішення цих проблем можливе лише на міжнародному рівні.

Підходи до вирішення проблем збереження і відтворення природного середовища в різних країнах є принципово різними, що ускладнює прийняття єдиної програми дій. Так, в розвинутих країнах практично не залишилось реліктових екосистем і основним напрямком реалізації природоохоронної діяльності є стабілізація стану довкілля технічними та управлінськими рішеннями. В країнах Південної Америки, Африки та інших, на частку реліктових природних екосистем припадає до 40% територій країн, і тому основним напрямком збереження природи в них є створення заповідних територій тощо.

Не менш важливою є також демографічна проблема, яка настільки загострює всі інші глобальні проблеми людства, що без кардинального її вирішення практично неможливо стабілізувати екологічний стан довкілля.

Висновки. У наш час різко зростає міжнародна загроза екологічній безпеці, а отже і загроза національній безпеці України. Проблеми навколишнього середовища, як правило, впливають на життя країни як вирішальний фактор або як складова національного добробуту й потенційних можливостей держави. Саме тому національна й міжнародна безпека неможлива без урахування екологічного фактору. З точки зору глобального підходу до питання безпеки, будь-який аспект, що загрожує виживанню планети і її природі, мусить розглядатися як загроза безпеці. Проаналізувавши

актуальні екологічні проблеми на національному та міжнародному рівнях, які уповільнюють, а подекуди навіть унеможливлюють процес вирішення екологічних проблем та забезпечення екологічної безпеки, можна зробити наступні висновки: 1) необхідність докорінної зміни ставлення людей до питань охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів; 2) об'єднання зусиль всіх країн світу для подолання сучасної екологічної кризи; 3) удосконалення існуючої та створення нової нормативно-правової бази для забезпечення екологічної безпеки.

Джерела та література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України в редакції від 18.12.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12.
3. Про захист прав споживачів: Закон України в редакції від 10.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.
4. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України в редакції від 28.09.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/222-19.
5. Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об’єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення: Постанова КМ України від 10 серпня 1992 р. № 459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/459-92-%D0%BF.
6. Про екологічну експертизу: Закон України в редакції від 18.12.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/45/95-%D0%B2%D1%80.
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України в редакції від 02.08.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80.
8.Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки від 18 липня 1998 р. № 1122: Постанова КМ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1122-98-%D0%BF.
9. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні від 25 травня 2011 р. № 5555: постанова КМ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/555-2011-%D0%BF.
10.Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: постанова ВР України від 17.12.1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3748-12.
11. Крамная О. В. Соотношение понятий «экологическая культура» и «экологическая безопасность» / О. В. Крамная // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 73. – С. 158161].
12. Академічний курс «Екологічне право України» : підручник; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2015. – 720.
13. Балюк Г. І. Екологічне право України: (Загальна і Особлива частини) : навч. посібник / Г. І. Балюк. – К. : Юрінком Інтер, 2016. – 192 с.
14. Про транскордонне забруднення повітря на великі відстані: Конвенція від 16.03.1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_223.
15. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року: Закон України від 03.06.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/728-14.
16. Віденська конвенція ООН про охорону озонового шару від від 22.03.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/9.

Коваленко И. Райныш Н. Правовое обеспечение экологической безопасности: национальный и международный аспект. В статье обобщены основные подходы к определению понятия экологической безопасности, ее цели и задачи, а также проанализировано современное состояние правового обеспечения экологической безопасности на национальном и международном уровне. Сделан вывод о том, что национальная и международная безопасность невозможна без учета экологического фактора. С точки зрения глобального подхода к вопросу безопасности, любой аспект, который угрожает выживанию планеты и ее природы, должен рассматриваться как угроза

безопасности. Проанализировав актуальные экологические проблемы на национальном и международном уровнях, которые замедляют, а иногда даже делают невозможным процесс решения экологических проблем и обеспечения экологической безопасности, можно сделать следующие выводы: 1) необходимо коренное изменение отношения людей к вопросам охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов; 2) должно произойти объединение усилий всех стран мира для преодоления современного экологического кризиса; 3) обеспечение экологической безопасности требует совершенствования существующей и создания новой нормативно-правовой базы.

Ключевые слова: экологическая безопасность, правовое регулирование, окружающая естественная среда, экологическая обстановка, экологическая опасность.

Kovalenko I. Rainysh N. Legal Protection of Ecological Safety: National and International Aspects. The article summarizes and comments on the main approaches to the definition of the concept of ecological safety, its goals and tasks, and reveals the current state of legal provision of environmental safety at the national and international levels. The in-depth analysis of the issue provides the grounds to draw a conclusion that national and international security is impossible without taking into account the environmental factor. In terms of a global approach to security, any aspect that threatens the survival of the planet and its nature must be considered as a safety threat. The emphasis is laid on the hotly debated environmental problems at the national and international levels that slow down, and sometimes even make the process of solving environmental problems and ensuring environmental safety impossible. The burning issues to be solved urgently are: 1) radical change in the attitude of people towards environmental issues and the rational use of natural resources; 2) uniting the efforts of all countries to overcome the current environmental crisis in the world; 3) improving the existing and creating a new regulatory framework for environmental safety.

Key words: ecological safety, legal regulation, the environment, ecological situation, ecological danger.

УДК 347.1

Н. Чубоха

Договірна свобода як засада договірного права України

Стаття присвячена договірній свободі у цивільному праві як основоположній засаді договірного права. Розглянуто зміст зазначеної засади, її співвідношення з іншими принципами цивільного права, зокрема, диспозитивністю. Розкрито значення договірної свободи у розвитку договірного регулювання цивільних відносин. Розширення сфери договірного регулювання цивільних відносин вдосконалить правове регулювання, заповнить наявні у ньому прогалини, позитивно впливатиме на розвиток і приватного права, і відповідних правовідносин.

Ключові слова: принципи цивільного права, диспозитивність, свобода договору, договірне регулювання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Фундаментом цивільного права є його принципи, які розкривають і конкретизують сутність на соціальне призначення цієї галузі права. Особливе місце серед них посідає договірна свобода як основна засада і цивільного, і договірного права як його підгалузі.

У науці цивільного права відсутній єдиний підхід до з’ясування сутності принципів договірного права та їх системи. Їх розглядають як суб’єктивні права та обов’язки; сферу правосвідомості, правової ідеології та науки; ототожнюють з нормами права тощо. Актуальним на сьогодні є проведення нових наукових досліджень з метою вироблення єдиних підходів до з’ясування сутності свободи договору, його змісту у реалізації договірних відносин.. Договірна свобода є продовженням та відображенням диспозитивності у регулюванні цивільних правовідносин та

© Чубоха Н ., 2018

вектором розвитку договірного саморегулювання цивільних правовідносин, вона є засобом удосконалення та заповнення прогалин у правовому регулюванні.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дослідженнями зазначеної теми займалися українські та зарубіжні вчені, зокрема, С. М. Бервено, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, А. С. Довгерт, А. М. Колодій, Н. С. Кузнєцова, А. В. Луць, В. В. Луць, О. О. Мережко, С. О. Погрібний, З. В. Ромовська А. М. Статівка, Я. М. Шевченко та ін.

Мета й завдання статті. Метою статті є визначення змісту договірної свободи як основної засади цивільного та договірного права, її зміст та форми реалізації, співвідношення з іншими принципами, зокрема, диспозитивністю у цивільному праві.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Загальною засадою цивільного законодавства відповідно до п. 3 ст. 3 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК) [1], як і договірного права, є принцип свободи договору. Оскільки свобода договору стосується лише сфери договірних відносин, то на думку проф. С. М. Бервено, відповідно ця правова засада має бути визнана принципом лише договірного права, незважаючи на те, що в ЦК він проголошений загально-цивілістичним принципом [2, с. 118]. І. О. Покровський називав принцип свободи договору головною засадою цивільного права, одним із наріжних каменів всього сучасного цивільного устрою [3, с. 9]. Доповненням зазначеного принципу є юридична рівність сторін, свобода ведення переговорів, регулювання відносин переважно диспозитивними нормами, розширення сфери застосування договорів та їх різновидів, збільшення об'єктів цивільного права.

«У галузі цивільного права, – писав С. В. Пахман, – величезну роль відіграє принцип приватної автономії», тобто право визначати свої відносини з іншою особою Воно проявляється у кожному розпорядженні особи, незалежно від того, чи є воно одностороннім чи двостороннім, і визнається ніби сурогатом закону [4, с.181]. На думку З. В. Ромовської, договір – це також мірило свободи і обов’язку, щоправда лише для двох. Ця остання обставина не може заперечити правотворчої суті договору, а отже, і його нормативного правового характеру, хоча і з обмеженою сферою дії [5, с. 72]. Адже договір – це домовленість сторін про взаємні права та обов’язки з метою досягнення відповідного правового результату.

Наукова доктрина має різноманітні підходи щодо розкриття свободи договору як загальної засади цивільного, так і договірного права. Так, на думку Ф. І. Гавзе, свобода договору полягає у наступному: 1) договір – це вільне погодження волі суб’єктів; 2) об’єктом договору може бути будь-який предмет або дія; 3) умови договору цілком визначаються волею сторін; 4) форма укладення договору цілком залежить від розсуду сторін; 5) розірвання договору може відбуватися на вимогу однієї зі сторін; 6) наслідки невиконання договору, якщо вони зумовлені у самому договорі, не можуть змінюватися судовими органами; 7) відповідальність за невиконання договору має бути суто цивільною [6, с. 289].

На думку О. О. Мережко, юридичний зміст принципу свободи зводиться до: а) свободи суб’єктів на свій розсуд укладати договір; б) свободи сторін договору визначати його зміст шляхом взаємної згоди; в) обов’язку сторін при укладенні договору враховувати суспільні та державні інтереси, які виражені, передусім, у нормах публічного права; г) обов’язковості добросовісного виконання договору [7, с. 169].

Під принципом договірної свободи, на думку А. М. Статівки, необхідно розуміти укладення договору будь-якого змісту з метою реалізації суб’єктами своїх індивідуальних інтересів [8, с. 136-143]. Крім можливості вибору контрагента та визначення змісту договору, на думку А. В. Луць, свобода договору включає також: а) вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини; б) свободу договору у виборі сторонами форм договору; в) право сторін укладати як договори, передбачені законом, так і договори, які законом не передбачені, але йому не суперечать; г) право сторін за своєю угодою змінювати, розривати або подовжувати дію укладеного ними договору; ґ) право визначати способи забезпечення договірних зобов’язань; д) право встановлювати форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов’язань тощо. Зазначені аспекти договірної свободи закріплені іншими положеннями цивільного законодавства, але в узагальненому вигляді мають розкривати зміст поняття свободи договору [9, с. 47].

Поняття свободи договору, на думку В. П. Мозоліна, яке розкривається як право громадян і юридичних осіб вільно встановлювати свої права і обов’язки на основі договору і у визначенні будь-яких умов договору, що не суперечать законодавству, досить тісно пов’язане поняття диспозитивних норм, широко застосовуваних у цивільному законодавстві [10, с. 29]. Адже нормативно закріплена диспозитивність є водночас елементом реалізації принципу свободи договору, його передумова. Під свободою договору розуміють право фізичних та юридичних осіб вільно встановлювати свої права та

обов'язки на основі договору й у визначенні будь-яких умов договору, тобто у виборі контрагента, а також тієї або іншої «моделі», форми договірних зв'язків, що не суперечать законодавству [11, с. 40].

Проте будь-яка свобода повинна мати свої межі і саме ст. 6 ЦК визначила рамки договірної свободи, координацію інтересів сторін договору, саморегулювання приватних відносин вільних суб'єктів цивільного обороту. Вона дозволила сторонам укладати не передбачений законом договір, або ж укладаючи традиційний, по-іншому визначати його предмет. При цьому межами свободи змісту договору і надалі залишаються загальні заборони, моральні заборони, вимоги справедливості та розумності.

Динаміка договірних відносин зумовила потребу розмежування та визначення співвідношення законодавчого і договірного регулювання цивільних відносин, яке дає відповідь на питання договірної свободи та визначає зміст індивідуального диспозитивно-договірного регулювання цивільних відносин. Межа законодавчого регулювання має бути чітко визначеною і такою, яка б не підмінялася іншими нормативно-правовими актами, а також тією межею, за яку держава не може переступати у врегулюванні цивільних відносин. Адже диспозитивність цивільного права містить загальний дозвіл, який доповнюється, а то і конкретизується, відносною диспозитивністю, а також і договірною свободою. А тому відсутність заборон означає дозвільну систему координат, в яких діють суб'єкти договірних відносин. Поряд з цим варто також враховувати основний принцип законодавчого регулювання цивільних відносин – свобода особистої ініціативи учасників, але за умови, що вона не суперечить суспільним інтересам, адже, відповідно до ст. 12 ЦК, особа здійснює свої права вільно, на власний розсуд. Саме межа законодавчого регулювання цивільних відносин зумовлює проблему співвідношення імперативних та диспозитивних норм у регулюванні зазначених відносин.

На сьогодні співвідношення імперативних та диспозитивних засад у врегулюванні цивільних відносин кардинально змінилося на користь диспозитивних норм. Саме диспозитивні норми забезпечують особам можливість діяти на власний розсуд, тобто особа «може», «має право» діяти так чи інакше. Проте, аналізуючи норми чинного закону, варто зазначити, що ми маємо абсолютну диспозитивність у врегулюванні відносин, коли особа повністю вільно, на власний розсуд вчиняє певні дії для реалізації свого інтересу, наприклад, укладаючи договір вільно, за своїм бажанням. Але і у цьому випадку особа не є абсолютно вільною та безконтрольною з боку держави, адже вона повинна дотримуватись загальних заборон, які передбачені ст. 13 ЦК, зокрема: не порушувати права інших осіб, не заподіювати шкоди іншим особам, не порушувати моральні засади суспільства тощо. Тобто у даному випадку межі свободи її поведінки все-таки обмежені рамками загальних заборон, визначених законом, а це уже відносна диспозитивність. А тому, крім абсолютної диспозитивності, як загально-дозвільного принципу у регулюванні цивільних відносин, цивільне законодавство містить норми відносної диспозитивності, як принцип конкретики цивільних правовідносин, де є вказівки, обмеження або відносне визначення варіантів поведінки особи нормами цивільного закону та можливість обрати один із варіантів поведінки за бажанням суб'єктів цивільних правовідносин. Наприклад, згідно ч. 1 ст. 205 ЦК, правочин може вчинятися усно або в письмовій формі. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлено законом. Наявною є можливість сторін обрати на власний розсуд один з варіантів поведінки, передбачених законом, так звана «коригована» свобода суб'єктів цивільних правовідносин.

Диспозитивність у регулюванні цивільних відносин трактується як можливість певної поведінки учасника цивільних відносин «у межах, наданих договором або актами цивільного законодавства». Саме ч. 3 ст. 6 ЦК дозволяє сторонам диспозитивно врегулювати свої відносини на власний розсуд та відступити від положень актів цивільного законодавства. Проте застосування положення «якщо інше не встановлено..» є імперативом, яким визначено межі свободи суб'єктів цивільних правовідносин. Так ст. 627 ЦК, як продовження ст. 6 ЦК, зазначає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента і визначенні умов договору з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Імперативні норми необхідні саме для забезпечення єдності у трактуванні положень норм права, гарантуванні рівних можливостей у здійсненні і захисті цивільних прав та інтересів всіма учасниками цивільного обороту. Але й імперативні засади у цивільному праві містять у собі окремі ознаки диспозитивності. Особа, маючи права, наділена можливістю діяти певним чином. Наприклад, укладаючи договір, який може бути не найкращим, надає можливість створити для себе власне право, бути розумнішим навіть за закон. Адже договірне право – це правила поведінки, які обов'язкові лише для учасників договору, а положення ст. 6 ЦК дозволяють особі створювати, вдосконалювати ті правила поведінки, які передбачені законом саме через договір, це простір для розвитку приватної

ініціативи сторін, засіб вдосконалення правового регулювання. Так, наприклад, сторони можуть укласти договір, який не відомий нашому законодавству, або ж, укладаючи передбачений законом договір, по-своєму визначити його предмет, інші умови за волею та бажанням його сторін. Саме таке індивідуальне договірне регулювання цивільних відносин здатне забезпечити належність, повноту і досконалість законодавчого регулювання, а також визначити напрямки вдосконалення чинного законодавства, у тому числі і ЦК. С. О. Погрібний, досліджуючи принципи договірного права, зазначає про прямий взаємозв'язок реалізації автономії волі та індивідуального регулювання цивільних відносин як головного прояву принципу свободи договору. Саморегулювання цивільних відносин є особистим правом учасників таких відносин, яке здійснюється ними, за загальним правилом, на власний розсуд, незалежно від наявності імперативного регулювання цих відносин, окрім випадків, коли учасники цивільних відносин не можуть на власний розсуд його врегулювати [12, с. 248].

Власна воля, свій інтерес та укладення договору, який відповідатиме засадам цивільного законодавства, які є лише рамками приватної свободи особи, відображені у договорі, який набуває обов'язкової сили щонайменше для двох суб'єктів, поєднуючи у собі їхні свободу та обов'язки. Адже автономія волі передбачає її незалежність від зовнішніх чинників, тобто стан свободи суб'єктів цивільних правовідносин. Основними етапами свободи договору є свобода сторін на вступ у цивільні відносини, на визначення змісту договору, право на зміну та розірвання договору. Така свобода сторін договору не абсолютна, а обмежена рамками чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на моральних засадах.

Таким чином, договірна свобода суб'єктів цивільного права, визначена ст.ст. 3, 6, 626 ЦК, дозволяє сторонам відступити від положень актів цивільного законодавства, які не мають імперативного характеру, та врегулювати свої відносини на власний розсуд, реалізуючи при цьому принцип диспозитивності у цивільному праві. Така диспозитивність і свобода договору виявляється також у наданні права сторонам врегулювати свої відносини за власним розсудом і у тому випадку, якщо у цивільному законодавстві відсутні відповідні норми. У такому договорі сторони самостійно можуть визначити його зміст, використовуючи положення, які не суперечать чинному законодавству, реалізуючи принцип приватного права «дозволено все, що не заборонено законом». Проте сторони не можуть відступити від обов'язкових положень, якщо це випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Крім цього, сторони можуть укладати не тільки договори, які передбачені актами цивільного законодавства, а й договори, які містять елементи різних договорів, наприклад, змішаний договір, що визначений у ч. 2 ст. 628 ЦК та закріплюючи свободу їх поведінки від виникнення і до припинення таких відносин. Саме це і є проявом диспозитивно-договірного саморегулювання цивільних відносин.

Отже, свобода суб'єктів договірних відносин починається з етапу визначення суб'єктом вступати чи ні у певні договірні відносини, вибору виду договору або ж творення нової моделі невідомого ще виду договору, обрання контрагента, визначення змісту договору за взаємною узгодженою зустрічною волею суб'єктів договірних відносин, як взаємних прав та обов'язків, а також інших положень щодо умов здійснення договору, його зміни та припинення. Здатність бути суб'єктом договірних правовідносин ґрунтується на диспозитивності норм цивільного права, яка визначає правосуб'єктність учасників договірних відносин, їхні свободу та можливості щодо участі у певних цивільних відносинах. Диспозитивність передує власне свободі суб'єктів зазначених відносин, які з моменту вияву бажання на вступ у відносини реалізують її, а пізніше і саму свободу договору. Отже, спочатку диспозитивність норм (як загальний цивільний дозвіл), потім свобода суб'єктів у виборі тих моделей поведінки, які не заборонені законом (відносна диспозитивність), а пізніше – фактична індивідуально визначена та погоджена сторонами диспозитивність – це та договірна свобода, яка конкретизована у діях сторін майбутнього зобов'язання та закріплена у створеному ними договорі.

Суб'єкти договірних відносин самостійно, на власний розсуд визначають усі істотні умови майбутніх договірних відносин, тим самим узгоджуючи між собою усі деталі майбутнього зобов'язання, способи його реалізації та правовий результат. На думку М. Ф. Казанцева, договір є засобом координаційного правового регулювання та полягає у встановленні правил поведінки на основі консенсусу його сторін. У загальному вигляді договірне правове регулювання, як правило має три стадії: 1) стадію укладання (формування) договору; 2) стадію виникнення і дії (розвитку) договірних правовідносин; 3) стадію реалізації договірних прав та обов'язків [13, с. 24].

Завдяки договору вільні люди самі творять право для себе. Свобода, воля сторін, врахування та погодження інтересів суб'єктів цивільних правовідносин і є фундаментом диспозитивно-договірних правовідносин, де стержнем є договірна свобода, приватна ініціатива суб'єктів, яка

дозволяє сторонам самим створювати для себе право, враховуючи ті особливості, які законодавець об'єктивно не спроможний знати та врахувати. Такі засади приватного права є основою договірного права, а договірна практика, на думку З. В. Ромовської, є одним із елементів правової культури [5, с. 73].

Висновки. Договірне регулювання, як результат договірної свободи суб'єктів та їх нормотворчості, найбільш повно, об'єктивно та з урахуванням інтересів приватних осіб і суспільства покликане забезпечити оптимальне правове регулювання цивільних відносин. Саме договірна свобода відкриває простір для розвитку, виявлення та реалізації приватної ініціативи суб'єктів цивільних правовідносин, що сприятиме розвитку сучасних договірних відносин. Розширення сфери договірного регулювання цивільних відносин вдосконалить правове регулювання, заповнить наявні у ньому прогалини, позитивно впливатиме на розвиток і приватного права, і відповідних правовідносин.

Джерела та література

1. Цивільний кодекс України. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
2. Бервено С. М. Проблеми договірного права України : монографія / С. М. Бервено. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
3. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с.
4. Пахман С. В. О значении договора в области гражданского права / С. В. Пахман // Антологія української юридичної демки. Т.6. Цивільне право / за ред. Ю. С. Шемчушенка. – К., 2003. – С. 181.
5. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс. Підручник / З. В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
6. Гавзе Ф. И. Договор по Гражданскому кодексу / Ф. И. Гавзе // Еженедельник сов. юстиции. –1923. – № 13. – 350 с. // цит. за працею Денисов С. А. Некоторые общие вопросы о порядке заключения договора // Актуальные вопросы гражданского права / Под ред. М. И. Брагинского; Исследовательский центр частого права; Российская школа частного права. – М. : Статут, 1998. – С. 231.
7. Мережко А. А. Договор в частном праве / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2003. – 176 с.
8. Стативка А. Н. Договоры в агропромышленном комплексе Украины в условиях рынка / А. Н. Стативка. – Харьков : Право, 1997. – 237 с.
9. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві / А. В. Луць. – К. : Школа, 2004. – 160 с.
10. Мозолин В. П. Комментарий к Гражданскому кодексу Росссийской Федерации. Часть первая // под. ред. Т. Е. Абовой и А. Ю. Кабалкина. – М.: Юрайт-Издат, 2003. – 848 с.
11. Гражданское право: учебник в 2 т. Т.1. / Отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е узд., перераб.и доп. – М.: БЕК, 2002. – 856 с.
12. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. О. Погрібний. – К., 2009. – 292 с.
13. Казанцев М. Ф. Концепция гражданско-правового договорного регулирования: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид.наук: 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / М. Ф. Казанцев. – Екатеринбург, 2008. – 28 с.

Чубоха Н. Договорная свобода как принцип договорного права Украины. Статья посвящена договорной свободе в гражданском праве как основополагающему принципу договорного права. Рассмотрено содержание указанного принципа, его соотношение с другими принципами гражданского права, в частности, диспозитивностью. Раскрыто значение договорной свободы в развитии договорного регулирования гражданских отношений. Договорное регулирование как результат договорной свободы субъектов и их нормотворчества наиболее полно, объективно и с учетом интересов частных лиц и общества призвано обеспечить оптимальное правовое регулирование гражданских отношений. Именно договорная свобода открывает простор для развития, выявления и реализации частной инициативы субъектов гражданских правоотношений, способствует развитию современных договорных отношений. Расширение сферы договорного регулирования гражданских

отношений усовершенствует правовое регулирование, заполнит имеющиеся в нем пробелы, будет положительно влиять на развитие частного права и соответствующих правоотношений.

Ключевые слова: принципы гражданского права, диспозитивность, свобода договора, договорное регулирование.

Chubokha N. Freedom of Contract as a Basic Principle of Contract Law in Ukraine. The article is devoted to the issue of Freedom of contract as a judicial concept in civil law which is considered in the article as the fundamental principle of contractual law. The author reveals the content of the above mentioned principle, its relationship with other principles of civil law, namely, the principle of discretion, laying emphasis on the importance of freedom of contract in the development of contractual regulation of civil relations. Contractual regulation, based on the contractual freedom of subjects, is intended to ensure optimal legal regulation of civil relations and is enabled to do it most fully, objectively, taking into account the interests of individuals and society. It is freedom of contract that opens up perspective for the development, identification and realization of private initiatives of subjects of civil legal relations which promote the development of modern contractual relations. Expansion of the sphere of contractual regulation of civil relations will improve legal regulation, fill in the gaps in it, will have a positive effect on the development of both private law and relevant legal relations.

Key words: principles of civil law, discretion, freedom of contract, contractual regulation.

УДК 349.235

І. Якушев

Робочий час як норма праці

Стаття присвячена аналізу категорії робочого часу у трудовому праві. Розкрито особливості робочого часу як тривалості виконання роботи і як режиму роботи. Розглянуто особливість тривалості робочого часу як норми виконання трудових обов’язків і як норми оплати праці. Виділено основні ознаки ненормованого робочого дня. Автор вважає за необхідне виробити єдині критерії для нормування тривалості робочого часу, протягом якого працівник зобов’язаний виконувати роботу, і за яку йому буде виплачуватися заробітна плата. Ненормований робочий день може застосовуватися лише до працівників, які виконують трудові обов’язки протягом встановленої для них норми робочого часу.

Ключові слова: робочий час, норма робочого часу, режим робочого часу.

Постановка наукової проблеми та її значення. Виконання працівником роботи за трудовим договором завжди має певну тривалість у часі, яку в трудовому праві називають робочим часом. Проте, категорія робочого часу є значно ширшим і багатограннішим явищем, яке вживається не лише для визначення періоду виконання працівником роботи.

Трудове законодавство і наукові дослідження з проблем робочого часу ґрунтуються переважно на засадах радянського періоду розвитку виробничих відносин, для якого характерним було застосування праці на великих підприємствах, в установах і організаціях з детально регламентованими правилами виконання трудових обов’язків безпосередньо на них.

Розуміння і значення робочого часу як правової категорії трудового права в сучасних умовах суттєво змінилося. Це зумовлено багатьма обставинами, найголовнішими серед яких, на нашу думку, є поява інноваційних форм зайнятості, використання інформаційних технологій та обробки даних, можливість виконання роботи дистанційно. Проте, найважливішим чинником, який суттєво вплинув на юридичне значення робочого часу, стали ринкові відносини. Адже саме в ринкових відносинах роботодавець зацікавлений у отриманні прибутку, створеного працею кожного працівника, а не у

© Якушев І., 2018

тривалості виконання роботи. Результат праці стає визначальним фактором найму працівника для виконання певної роботи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання про сутність робочого часу у трудовому праві було предметом дослідження багатьох вчених як радянської доби, так і в Україні після проголошення незалежності. Значний внесок у науку трудового права з питань правового регулювання робочого часу зробили М. Г. Алєксандров, Л. Я. Гінцбург, Ю. П. Дмитренко, В. В. Жернаков, Л. Я. Островський, А. Ю. Пашерстник, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, О. І. Процевський, О. М. Ярошенко та інші.

Мета й завдання статті. Метою статті є обґрунтування сутності робочого часу в сучасних умовах. Для досягнення цієї мети ставиться завдання з'ясувати значення робочого часу як правової категорії, окреслити основні ознаки робочого часу як норми праці і як режиму роботи працівника, визначити особливості застосування режиму ненормованого робочого часу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відсутність у трудовому законодавстві легального визначення робочого часу зумовило дискусії серед науковців щодо його сутності та значення у трудовому праві. В радянський період значний вплив на поняття робочого часу мало законодавче закріплення обов'язку працівника виконувати роботу з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові. Оскільки останній закріплювався у правилах внутрішнього трудового розпорядку, фактично робочим часом більшість вчених вважало виконання працівником роботи на підприємствах, в установах і організаціях, у яких затверджувалися і на які поширювали свою дію ці правила.

Наприклад, відомий радянський вчений А. Ю. Пашерстник зазначав, що робочий час – це час, протягом якого працівник за законом зобов'язаний виконувати доручену йому роботу на підприємстві, в установі, господарстві [1, с. 54]. Дещо іншу позицію займав професор М. Г. Алєксандров, вказуючи, що робочий час – це час, протягом якого робітник чи службовець згідно внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати доручену йому роботу [2, с. 288]. Спільним для обох визначень є тлумачення робочого часу через призму нормативного закріплення періодів виконання працівником роботи.

Робочий час у юридичному значенні, на думку професора Л. Я. Гінцбурга, є часом, який віддає працівник підприємству (установі) з моменту, коли розпорядження адміністрації, яка здійснює керівництво процесом праці, стає для нього обов'язковим, до моменту, коли він знову вільний діяти за власним розсудом [3, с. 159].

Для сучасних визначеннях робочого часу також немає єдиного підходу. Одні автори робочим часом вважають час, протягом якого працівник згідно із законодавством, колективним і трудовим договором, з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи – роботодавця [4, с. 259]. Інші зазначають, що робочий час – це відрізок календарного часу, протягом якого працівник відповідно до чинного законодавства, колективного договору, правил внутрішнього трудового розпорядку і графіка роботи повинен перебувати у визначеному йому місці й виконувати свої функціональні обов'язки, обумовлені трудовим договором. [5, с. 168]. Треті вказують, що робочий час – це встановлений законом, колективним договором чи угодою сторін період, протягом якого працівники зобов'язані виконувати роботу, обумовлену трудовим договором [6, с. 269].

Отже, в українській науці трудового права робочий час пов'язують з обов'язком працівника виконувати роботу (трудові або функціональні обов'язки), обумовлену трудовим договором. Спільним у наведених визначеннях робочого часу є також нормативне або договірне встановлення його тривалості. Така ж позиція відображена і в проекті Трудового кодексу України, у статті 132 якого зазначено, «робочий час – це час, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку і умов трудового договору повинен виконувати трудові обов'язки» [7].

Аналізуючи наукові погляди щодо робочого часу в радянській науці трудового права, ряд вчених прийшли до висновку, що доктринальне визначення робочого часу здійснювалося переважно у трьох значеннях:

1) робочий час як елемент трудових правовідносин – це час, протягом якого робітник чи службовець згідно внутрішнього трудового розпорядку повинен знаходитися у місці виконання роботи і виконувати трудову функцію;

2) робочий час як міра праці – це встановлена законом норма робочого часу, яку повинен виконувати кожний робітник і службовець;

3) робочий час як фактично відпрацьований час, протягом якого працівник фактично знаходився на робочому місці в розпорядженні адміністрації.

У зв'язку з цим, в навчальній літературі трудового права містилося, як правило, наступне визначення робочого часу – це відрізок календарного часу, протягом якого працівник відповідно до закону, колективного і трудового договору, правил внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свої трудові обов'язки [8, с. 423].

Сучасні українські вчені також зазначають, що у трудовому законодавстві поняття робочого часу вживається у декількох значеннях: 1) як норма тривалості робочого часу працівників; 2) як час, протягом якого працівник згідно з розпорядком робочого дня, графіком змінності повинен перебувати на своєму або іншому вказаному йому робочому місці й виконувати трудові обв'язки; 3) як фактично відпрацьований робочий час, який підлягає обліку в табелі обліку робочого часу та в інших документах [9, с. 450].

Погоджуючись з науковими поглядами поважних вчених, вважаємо за необхідне зауважити, що категорія робочого часу сьогодні не обмежується зазначеними вище значеннями.

Аналіз норм чинного КЗпП України показує, що категорія робочого часу вживається для визначення режиму роботи (ст.ст. 13, 32, 57, 60, 61), тривалості роботи (ст.ст. 13, 32, 50, 51, 53, 54, 56, 62), норми роботи (міри праці) (ст.ст. 50, 61, 65, 85, 88, 90, 92, 193), як гарантія праці (ст.ст. 50, 51, 63, 64, 119, 172, 175, 187, 247), пільга для окремих категорій працівників (ст.ст.51, 56, 82, 106, 107, 108, 119, 172, 179, 183, 204, 209), норма тривалості часу відпочинку (ст.ст. 52, 57, 59, 66), елемент соціального захисту працівників (ст.ст. 53, 54, 55, 56, 63, 176, 183), як міра оплати праці (ст.ст. 90, 106, 107, 108), категорія охорони праці (ст. 168) та як умова застосування покарання і захисту трудових прав (ст.ст. 235, 265) [10].

Наведене, на нашу думку, дозволяє виділити дві складові категорії робочого часу у трудовому законодавстві: тривалість роботи, яка є нормою праці, нормою оплати праці, гарантією тривалості часу відпочинку тощо, і режим роботи, який характеризується часом початку і закінчення щоденної роботи, тривалістю і періодичністю перерв, тривалістю і чергуванням змін. Для характеристики тривалості роботи і режиму робочого часу використовується певний період – робочий день, робоча зміна, робочий тиждень. Для визначення тривалості роботи вживається також термін робочий рік.

У відносинах оплати праці переважно вживається норма, виражена в годині або місяці. Зокрема, ст. 97 КЗпП закріплює, що оплата праці працівників на підприємствах, в установах і організаціях здійснюється за погодинною, відрядною або іншими системами оплати праці. Закон України «Про оплату праці» у визначенні мінімальної заробітної плати вказує, що це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці. Мінімальна заробітна плата встановлюється одночасно в місячному та погодинному розмірах (ч. 1 і 2 ст. 3). Розмір заробітної плати працівника за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати (ч. 1 ст. 31) [11].

При цьому чинний КЗпП не вживає терміну робоча година і робочий місяць. Відсутні ці терміни і в проекті Трудового кодексу України. Зважаючи на важливість цих термінів та з метою уникнення неоднозначного тлумачення понять робочої години і робочого місяця, вважаємо доцільним законодавчо закріпити ці поняття у новому Трудовому кодексі України.

Норма тривалості робочого часу, яку повинен виконувати працівник за певний період, визначається видом робочого часу. КЗпП України передбачає три види робочого часу: нормальний (ст. 50), скорочений (ст. 51) і неповний (ст. 56). Дотримання тривалості робочого часу досягається через режим робочого часу, який передбачається у колективному договорі, правилах внутрішнього трудового розпорядку і трудовому договорі.

Як зазначалося вище, режим робочого часу характеризується часом початку і закінчення щоденної роботи, тривалістю і періодичністю перерв, тривалістю і чергуванням змін. У КЗпП України ні поняття режиму робочого часу, ні його видів не закріплено. У трудовому праві режим робочого часу визначають, що це: порядок розподілу норми робочого часу протягом відповідного календарного періоду [6, с. 278]; розподілення часу роботи в межах доби чи іншого календарного періоду [4, с. 263]; закріплений, як правило, локальними нормативними актами та обов'язковий для працівників окремого підприємства порядок розподілу норми робочого часу в межах різних календарних періодів [5, с. 276]. Як свідчить наведене, визначення режиму робочого часу в загальному співпадають. Що стосується видів режиму робочого часу, такої одностайності немає. Одні вчені виділяють однозмінний, багатозмінний, особливий, гнучкий режими робочого часу, з вахтовим методом роботи, ненормованого робочого дня [5, с. 276-277]. Інші вказують, що це п'ятиденний робочий тиждень, шестиденний робочий тиждень, режим ненормованого робочого дня, режим роботи з розподілом робочого часу на частини (роздроблений робочий день), гнучкий графік роботи, вахтовий метод [4, с. 264- 269]. Треті, залежно від сфери застосування режими робочого часу

поділяють на загальні та спеціальні. До загальних режимів робочого часу відносять: п'ятиденний робочий тиждень, шестиденний робочий тиждень, сумований облік робочого часу. До спеціальних – ненормований робочий день, перервний робочий час, гнучкий графік роботи, вахтовий метод організації роботи [6, с. 279-285]. При цьому, погляди вчених на окремі види режиму робочого часу співпадають.

Незважаючи на детальну правову регламентацію режимів робочого часу (за винятком ненормованого робочого дня), на практиці іноді досить складно визначити тривалість робочого часу, затраченого працівником для виконання певних видів робіт. В.Д. Авескулов до такої категорії працюючих відносить працівників інтелектуального спрямування, оскільки саме їх працю у більшості випадків неможливо «підрахувати»: скільки часу потрібно судді для написання обвинувального вироку, викладачеві – підготовки лекції для студентів, юристу – підготовки тексту договору тощо [12, с. 6]? На думку вченого, до таких працівників застосовується режим ненормованого робочого часу. Такий висновок вважаємо недостатньо обґрунтованим.

Згідно Рекомендацій щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці ненормований робочий день – це особливий режим робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. На працівників з ненормованим робочим днем поширюється встановлений на підприємстві, в установі, організації режим робочого часу. У разі потреби ця категорія працівників виконує роботу понад нормальну тривалість робочого часу (ця робота не вважається надурочною). Власник або уповноважений ним орган не має права систематично залучати працівників, які працюють за таким режимом, до роботи понад встановлену тривалість робочого часу [13]. Крім того, Пленум Верховного Суду України у п. 25 постанови «Про практику розгляду судами трудових спорів» вказав, що для працівника з ненормованим робочим днем час знаходження на роботі понад встановлену його загальну тривалість вважається робочим [14].

Наведене дозволяє виділити основні ознаки ненормованого робочого дня: по-перше, неможливість нормування часу трудового процесу; по-друге, працівник виконує норму робочого часу на підприємстві, в установі, організації; по-третє, працівник залучається до роботи понад встановлену тривалість робочого часу; по-четверте, відмова працівника від роботи за межами норми робочого часу буде вважатися порушенням трудової дисципліни.

Висновки. На основі проведеного дослідження варто зазначити, що робочий час у трудовому праві переважно розглядається як проміжок часу, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов’язки, і як норма праці, яку працівник повинен виконати за конкретний календарний період. При погодинній оплаті праці тривалість робочого часу, протягом якого працівник виконував роботу, є нормою для нарахування заробітної плати. Оскільки законодавство закріплює норму робочого часу для виконання роботи у днях, тижнях і роках, а норму для оплати праці – у годинах і місяцях, вважаємо за необхідне виробити єдині критерії для нормування тривалості робочого часу, протягом якого працівник зобов’язаний виконувати роботу, і за яку йому буде виплачуватися заробітна плата.

Виконання норми робочого часу здійснюється працівником відповідно до встановленого для нього режиму робочого часу, яким передбачено порядок розподілу норми робочого часу протягом визначеного календарного періоду. Найбільш дискусійним в науці трудового права і недостатньо врегульованим трудовим законодавством є режим ненормованого робочого дня, як особливий режим робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. На основі аналізу Рекомендацій щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці та судової практики визначено ознаки режиму ненормованого робочого дня, які вказують на недостатньо обґрунтоване застосування зазначеного режиму до окремих категорій працівників. У зв’язку з цим, вважаємо, що ненормований робочий день може застосовуватися лише до працівників, які виконують трудові обов’язки протягом встановленої для них норми робочого часу. Для виконання термінової роботи (наприклад, підготувати бухгалтерський звіт, підготувати позовну заяву тощо) такі працівники можуть залучатися до роботи понад встановлену тривалість робочого часу. Особливістю такої роботи є необхідність її виконати до певного часу, зумовленого об’єктивними обставинами (закінчення строків подання звіту, позовної давності тощо), а не суб’єктивними (досвід, вміння, навички працівника тощо). Якщо ж робота не підлягає точному облікові в часі, нормування повинно встановлюватися обсягом виконаної роботи, а не часом її виконання. Такий висновок вимагає наукового дослідження співвідношення режиму ненормованого робочого дня і надурочних робіт для нормативного визначення застосування кожного з цих режимів.

Джерела та література

1. Пашерстник А. Е. Регулирование рабочего времени в свете последних законодательных актов / А. Е. Пашерстник // Советское государство и право. – 1941. – № 2. – С. 52–57.
2. Александров Н. Г. Трудовое правоотношение / Н. Г. Александров – М. : Юридическое Издательство Министерства Юстиции СССР, 1948. – 336 с.
3. Гинцбург Л. Я. Проблемы рабочего времени в СССР / Л. Я. Гинцбург. – М. : Юридическая литература, 1968. – 184 с.
4. Трудове право : підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін.; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2012. – 496 с.
5. Дмитренко Ю. П. Трудове право України: підручник / Ю. П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
6. Трудове право України : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін.; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – 5-те вид., переробл. та доповн. – К. : Ін Юре, 2014. – 548 с.
7. Проект Трудового кодексу: текст до другого читання від 24.07.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
8. Лушников А. М., Лушникова М. В. Курс трудового права: учебник. В 2 т. Том 2 «Коллективное трудовое право. Индивидуальное трудовое право. Процессуальное трудовое право» / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. – М. : Статут, 2009. – 1151 с.
9. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: [підручник] / С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2011. – 800 с.
10. Кодекс Законів про працю України: Кодекс від 10 грудня 1971 р. (з наступними змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
11. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР в редакції від 01.01.2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80/print1484085873809860.
12. Авескулов В. Д. Правове регулювання ненормованого робочого часу / В. Д. Авескулов // Форум права: електрон. наук. фах. вид. – Харків, 2016. – № 4. – С. 5–10.
13. Рекомендації щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці: затверджено наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 10 жовтня 1997 року № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN518.html.
14. Про практику розгляду судами трудових спорів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 року № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92.

Якушев И. Рабочее время как норма труда. Статья посвящена анализу категории рабочего времени в трудовом праве. Определено, что в украинской науке трудового права рабочее время рассматривают как обязанность работника выполнять работу (трудовые или функциональные обязанности), обусловленную трудовым договором. Анализ норм Кодекса законов о труде показал, что категория рабочего времени используется для определения режима работы, продолжительности работы, нормы работы (меры труда), как гарантия труда, льгота для отдельных категорий работников, норма продолжительности времени отдыха, элемент социальной защиты работников, как мера оплаты труда, категория охраны труда и как условие применения мер ответственности и защиты трудовых прав. Это дало основания выделить две составляющие категории рабочего времени в трудовом законодательстве: продолжительность и режим работы, и раскрыть их особенности. На основании анализа правовых норм сделан вывод о несоответствии периодов времени, которые используются для определения нормы труда и для определения нормы оплаты труда. Обосновывается необходимость на законодательном уровне установить одинаковые периоды для норм труда и его оплаты. Предложено предусмотреть в законодательстве, что ненормированный рабочий день может применяться только к работникам, выполняющим трудовые обязанности в течение установленной для них нормы рабочего времени.

Ключевые слова: рабочее время, норма рабочего времени, режим рабочего времени.

Yakushev I. Working Time as an Aspect of Labour Standards. The article is devoted to the analysis of the category of working time in Labor law. The Ukrainian science in the field of labor law defines working time as an obligation of an employee to perform certain work or functional duties, stipulated by an employment contract. The analysis of the norms of the Labor Code of Ukraine shows that the category of working time is used to determine the regime of work, duration of work, norms of work (measures of labor). It involves also a guarantee of labor, privileges for certain categories of workers, the duration of rest time standards, an element of social protection of workers, such as the amount of wages, the category of occupational safety and the legal provision for punishment and the protection of labor rights. This definition gives grounds to distinguish two components of the working time category in labor legislation – duration and mode of work. The article highlights the peculiar features of both components. The key findings of the study and analysis of legal norms allows to argue that there exists discrepancy between the time periods used to determine the standards of work and those to determine the rate of payment. The conclusions justify the need to establish at the legislative level identical periods for labor standards and their payment. The author proposes to stipulate in the legislation the provision that an irregular working day can be allowed only to the employees, who fully comply with their labor duties during the working time set for them.

Key words: working time, standard of working time, working time mode.

УДК [343.533+347.78]:044 (477)

O. Starchuk, O. Yatsyniak

Some Issues of Intellectual Piracy's Modern Legal Comprehension

The article deals with the theoretical and legal aspects of the concept of intellectual piracy in accordance with the national legislation of Ukraine, international standards in this area and the legal doctrine on intellectual property rights. The notion of intellectual piracy as a form of copyright infringement has been defined; its types is characterized; conclusions and concrete proposals that will ensure keeping within property rights of subjects' copyright and related rights have been formulated.

Key words: intellectual piracy, counterfeiting, falsification, subjects of copyright, related rights, property rights, violation of rights.

Formulation of scientific problem and its meaning. In conditions of economic development of the state, inobservance non-property and property subjects' rights of copyright and related rights not only damage their reputation, but also affects the socio-economic development of the state as a result of economic and moral and political failures.

Intellectual piracy as a form of copyright infringement is the stealing of the results of intellectual activity through the illegal use of the exclusive property rights of the authors' intellectual activity results.

In fact, intellectual piracy is deprived of authors' right to remuneration as one of the property rights of copyright and related rights subjects.

Therefore, it is important to develop conceptual approaches to the definition of the concept of intellectual piracy and to clarify its essence, and it will promote the protection of the rights and interests of the copyright and related rights subjects.

This problem predetermines the urgency and necessity of a comprehensive research as it is the fundamental in the development of copyright and related rights and the protection of property rights subjects.

The purpose of the article is a study of the theoretical and legal aspects of the legislative and theoretical definition of the concept of intellectual piracy and its essence and the development of proposals to overcome this negative phenomenon in the intellectual property right.

To achieve this goal it is necessary to solve the following *targets*:

– to define the concept and essence of intellectual piracy according to international standards, national legislation and legal doctrine;

– to outline the classification criteria of intellectual piracy division and find out its types;

© Starchuk O., Yatsyniak O., 2018

– to formulate conclusions and concrete proposals as for overcoming intellectual piracy of intellectual property right.

Analysis of research and publications. The problem of legal regulation of protecting intellectual property rights against intellectual piracy is the subject of research in the materials of native and foreign specialists in the field of private and public law: B. S. Antimonov, V. A. Vasil'eva, E. P. Gavrilov, V. A. Dostortseva, O. S. Joffe, T. S. Kivalova, V. M. Kossak, M. Ya. Kirillova, A. Koval, T. E. Krisan', V. V. Luts', D. Lyptsyk, M. M. Maleina, M. Melnikova, O. A. Pidoprygora, O. O. Pidoprygora, O. M. Pitsan, O. V. Ryshkova, O. D. Sviatotsky, A. P. Sergeyev, V. I. Serebrovsky, R. O. Stefanchuk, O. I. Kharitonova, Ye. O. Kharitonov, Ye. A. Fleishyts, G.F. Shershenevych, R. B. Shishka, A. O. Shtefan, V. Chebotarev and others.

The presentation of the main material and justification of the results of the study. What is the intellectual piracy and how is this concept defined by international and domestic law and legal doctrine in the field of intellectual property. International legal regulation fighting for intellectual piracy is carried out on the basis of the recommendations of the Council of Europe in this area, namely: Recommendations on anti-piracy measures in the field of copyright and related rights 1988; Recommendations on measures against sound and audiovisual piracy of 1995, Recommendations on measures for the protection of copyright and related rights and the fight against piracy, in particular in the field of the digital environment of 2001, etc.

In the WIPO Model Provisional Project, «piracy» is an act where copies of materials are made on a commercial scale without the permission of the owners the copyright or related rights to the work or its performance, to the protected phonogram or to the broadcasting organization, depending on the particular circumstances. The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) describes the infringing goods as «any goods which are copies made without the consent of the right holder or person duly authorized by the right holder in the country of production and which are made directly or indirectly from an article where the making of that copy would have constituted an infringement of a copyright or a related right under the law of the country of importation».

According to national legislation in the field of intellectual activity, namely the Law of Ukraine «On Amendments to the Law of Ukraine On Copyright and Related Rights» 2001 [1] piracy in the field of copyright – publication, reproduction, that are imported into the customs territory of Ukraine, exported from the customs territory of Ukraine and the distribution of counterfeit copies (including computer programs and databases), phonograms, videograms, broadcasting programs.

This definition V.D. Gulkevich denies and emphasizes that the legislator's attempt to define the concept of «piracy» within the limits of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» is unsuccessful, he stresses according to international legal acts this phenomenon means the violation subjects' of property rights of copyright and related rights, the circulation of counterfeit copies of works, performances, phonograms, videograms and broadcast programs. It was confirmed by the provisions of jurisprudence in which the actions of persons who illegally reproduced and distributed copyright objects were not classified as piracy [2, p. 115].

In addition, it should be noted that the disadvantage of legal definition of the concept of «piracy» is that the legislator defines it through the category of «counterfeit» although in Art.1.,Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» establishes the notion «counterfeit copies of the work», and in «b» of Part 1 Art. 50 – «piracy» [1].

In the legal doctrine there isn't a single conceptual approach to the relation between the concepts of «piracy» and «counterfeiting». The term «piracy» in English means the violation of intellectual property rights. In the Great Explanatory Dictionary of Modern Ukrainian, counterfeiting is the illegal distribution or reproduction of a work without the author's permission [3, p. 568].

According to this law, a counterfeit specimen of a work is a work reproduced, published or distributed with a violation of copyright and related rights, including a copy protected works in Ukraine, phonograms and videograms that are imported into the customs territory of Ukraine without author's contract or another subject of copyright or related rights, in particular from countries in which these works, phonograms, videograms have never been protected or ceased to be protected [1].

On the one hand, scientists who identify the categories above propose, with a view to unifying the terms «piracy activities» and «counterfeit activities», to use the term «illegal activity», and it will be related to the manufacture and distribution of products in violation of the exclusive property rights of copyright and related rights subjects.

O. Kochyna, points out the identity of the concepts above, and observes that counterfeiting is an illegally manufactured product, reproduced or distributed, and piracy is the direct publication, reproduction, distribution of such counterfeit specimens [4, p. 20].

O. Shtefan, denies the identification of the concepts of «piracy» and «counterfeit» and points out that piracy is a broader concept, than counterfeit activity as to the production of copyright objects that it is an element of piracy [5, p. 7].

Counterfeiting activity, the author stresses that it is an illegal act, and consists in reproduction of the published work, phonogram, audiovisual work, computer program and other objects by means of illegal use of the name, company name or the mark of the legitimate manufacturer, the owner of the license, etc.

The concepts «piracy» and «counterfeit» relate to each other as a general and unitary concept, and it points out that one of the elements of piracy is counterfeit activity concerning the manufacture of copyright and related rights.

In the scientific literature most scientists as to the definition of the concept of «piracy» appeal to the consequences of making actions for the commercial effect of copies of works without the permission of the person who owns copyright or related rights.

Thus, M. D. Ginzburg, L. M. Dunaevsky, I. O. Trebuliev define piracy as actions aimed at the illegal use of objects of intellectual property right belonging to other persons intentionally committed by a person who understands the illegal nature of these actions, in order to obtain material benefits [6].

S. Shcherba notes that piracy is a large-scale violation of copyright and related rights committed on the purpose to get income [71, p. 66].

M. Melnikova defines piracy as a way of existence at the expense of the creativity of others [8, p. 72].

Y. V. Truntsevsky observes that the concept of «piracy in the audiovisual sphere» is a set of criminal encroachment that harms the law protected by the economic interests of citizens, society and the state as a result of the illegal use of objects of copyright and related rights committed to commercial purposes in large sizes [9, p. 117].

For the first time, the concept of «intellectual piracy» was proposed in 2004 by O.G. Morozov in his dissertation «Crimes in the field of copyright and related rights: social dangers and rules of qualification». The author points out that the phenomenon associated with the illegal use of objects of copyright and related rights for commercial purposes should be marked by the term «intellectual piracy» in order to distinguish it from other forms of copyright infringement [10, p. 21].

O. Yara observes intellectual piracy as an act that manifests itself in the intentional actions of an individual in the way of reproduction, distribution, replication, acquisition, storage, transportation, sale and other illegal use of objects of copyright and related rights in order to get profit [11, p. 102].

Thus in the legal doctrine, intellectual piracy is predominantly defined as an unlawful conduct that infringes on the author's property rights with respect to the use of the work. Such a conceptual approach to the definition of «intellectual piracy» is evidence that, firstly, the unlawful nature of piracy activity is taken into account; secondly, commercial profit as a result of infringement of property rights of subjects of copyright and related rights.

On the basis of the analysis of the legislation and the conceptual provisions of the legal doctrine in the field of intellectual activity, we'll identify the features of intellectual piracy.

One of the features of intellectual piracy is the illegal use of copyright and related rights without the permission of the subjects of these rights and without payment of remuneration to them.

The above-mentioned feature concerning objects of related rights N. P. Baadji defines more accurately [12, p. 338], he points out that the feature of intellectual piracy is not only the lack of permission to use published works or phonograms, but also their reproduction in any way for public distribution.

Reproduction of published works or phonograms in any way for public distribution without permission as a feature of piracy is reflected in the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS).

Yu. V. Logvynov highlights the following features of intellectual piracy: 1) the combination of hierarchical and linear principles of construction (coordination of united organized groups); 2) engaging in piracy as a profession that gives one or the main source of profit; 3) coordination of «pirate» activities at the local, regional, interregional, national and international levels; 4) shadow turnover compared to the budget of the social sector; 5) use about 20-25% of profits from intellectual piracy for bribery of officials (first of all, control and law enforcement agencies); 6) excess profits (up to 400-500%); 7) possession of a developed system of corrupt connections in law enforcement agencies that provide a high degree of invulnerability of prosecution; 8) use of the lobby in the legislative, executive and judicial authorities to «promote» beneficial decisions; 9) intensive pirate money laundering through the international system of banks and other credit organizations [13, p. 68–69].

Analyzing the essence and features of intellectual piracy, one can define this concept of objective and subjective importance. On the objective legal standard, intellectual piracy is the illegal production and putting into circulation of counterfeit copies of works, phonograms, videograms, broadcasting programs; and subjective meaning is the violation of the property rights of the subjects of copyright and related rights by using their published works without permission for the purpose of commercial gain.

Intellectual piracy in the area of infringement of copyright and related rights is the subject of certain classification and is carried out in the following way: illicit reproduction, replication, distribution, acquisition, storage, transportation, sale, performance of phonograms, videograms and broadcasting programs; illegal public display, public performance, phonograms, videograms, broadcasting programs; falsification of performances, phonograms, videograms, broadcast programs; illegal actions related to disks for laser reading systems with records of subjects of copyright and related rights that may be combined with illegal reproduction; illegal actions related to unauthorized recording, video capture for public display, public performance, etc.; illegal activities related to computer piracy; displaying pirate products in public places, as well as through a cable network.

Piracy's varieties with the exception of publishing and reproducing, the legislator recognizes the import of counterfeit copies of objects of copyright and related rights and (or) their export to the customs territory of Ukraine.

Except indicated, piracy actions in accordance with the WIPO Model Provisions Project are: making of packaging or packaging; export, import and transportation; offer for sale, lease, loan, or any other form of distribution; sale, lease, loan or any other form of distribution; possession on the purpose of carrying out the acts specified above with respect to pirate copies, if such actions are committed on a commercial scale and without the permission of a person who owns copyright and related rights to literary or artistic works, their performance, phonograms or broadcasting organizations, Depending on specific cases.

In the scientific jurisprudence you could find different approaches to the classification of pirates. Thus, V.V. Belov, G.V. Vitaliev, G. M. Denisov divided piracy in the field of copyright into:

1) «clean» piracy, that connected with the semi-legal disclosure of copyright objects;

2) piracy connected the forgery of copyright objects;

3) piracy that manifests in the illegal reproduction of copies of copyright objects [14, p. 119].

I. S. Volkov combines intellectual piracy with the objects of copyright and distinguishes the following types of intellectual piracy: video piracy, piracy in the field of interactive rights, audio piracy, telepracy [15, p. 118].

E. I. Khodakivsky, V. P. Yakobchuk, I. L. Litvinchuk distinguish the following kinds of piracy: audio piracy; video piracy (CAMRip, TeleSync, TeleCine, TV-rip, WorkPrint, DVD-Screener, DVD-rip), piracy of literary works – illegal distribution of copyrights; piracy of computer games, software piracy [16, p. 134–136].

Unfortunately, the modern legal doctrine has not succeeded in developing of the unified approach to criteria defining division of intellectual piracy. Despite the scientists' intention to propose intellectual piracy classification, one can state that their views do not have significant changes, although they offer different criteria for its division, but all goes to the identical list of types of illegal pirate actions.

Summary. Having analyzed the legal and doctrinal definition of the intellectual piracy concept we propose to mean illegal actions concerning the use of published literary works, computer programs and databases, performances, phonograms (videograms), broadcast programs, as well as import and (or) export to the customs territory of Ukraine their copies or renting them.

Intellectual piracy features are: the illegal nature of piracy; illegal use of published literary works, computer programs and databases, phonograms (videograms), broadcasting programs and their reproduction by any means for public distribution without the permission of the subjects of these rights; commercial benefit as a result of infringement of property rights of subjects of copyright and related rights.

Sources and Literature

1. Про авторське право і суміжні права: в редакції Закону України № 2627-ІІ від 11 липня 2001 р. із змінами та доповн. // Відом. Верх. Ради. – 2001. – № 43. – Ст. 214.

2. Гулкевич В. Д. Кримінально-правова охорона авторського права і суміжних прав : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Гулкевич В. Д. – Л., 2008. – 218 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1739 с.

4. Кочина О. Поняття та види інтелектуального піратства в Україні / О. Кочина // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 6. – С. 19–22.
5. Штефан О. Дещо до питання про порушення у сфері авторського права / О. Штефан // Теорія і практика інтелектуальної власності. – № 6. – 2009. – С. 3–13.
6. Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з інтелектуальної власності. Основні терміни: понад 2000 термінів / [М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, Л. М. Дунаєвський та ін.]; за заг. ред. А. А. Рудніка. – Харків, 1999. – 560 с.
7. Щерба С. Проблемы уголовно-правовой охраны авторских и смежных прав в государствах – участниках СНГ / С. Щерба // Интеллектуальная собственность. – 2001. – № 6 – С. 66–71.
8. Мельников М. Піратство як злочин у галузі авторського права та суміжних прав: погляд на проблему / М. Мельников // Право України. – 2003. – №4. – С. 72–75.
9. Трунцевский Ю. В. Защита авторского права и смежных прав в аудиовизуальной сфере (уголовно-правовой и криминологический аспекты) : дис. … д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю. В. Трунцевский. – М. : Академия налоговой полиции ФСНП России, 2003. – 514 с.
10. Морозов А. Г. Преступления в сфере авторских и смежных прав : общественная опасность и правила квалификации : дис… канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 // А. Г. Морозов. – Н. Новгород, 2004. – 221 с.
11. Яра О. Інтелектуальне піратство як один із різновидів кримінально караного діяння у сфері порушення авторського права і суміжних прав / О. Яра // Публічне право. – 2014. – № 1 (13). – С. 99–105.
12. Бааджи Н. П. Піратство як порушення авторських та суміжних прав / Н. П. Бааджи // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 59. – С. 336–341.
13. Логвинов Ю. В. Борьба с интеллектуальным пиратством (криминологический и уголовно-правовой аспекты) : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 // Ю. В. Логвинов. – М. : Московская юридическая академія, 2002. – 154 с.
14. Белов В. В. Интеллектуальная собственность. Законодательство и практика применения: учеб. пос. / В. В. Белов, Г. В. Виталиев, Г. М. Денисов. – М. : Юристъ, 2002. − 288 с.
15. Волков И. С. Защита авторских прав по законодательству Российской Федерации : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 // И. С. Волков. – М., 2001. – 192 с.
16. Ходаківський Є. І. Інтелектуальна власність: економіко-правові аспекти : навч. посібник / Є. І. Ходаківський, В. П. Якобчук, І. Л. Литвинчук. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 276 с.

Старчук О., Яциняк О. Деякі питання сучасного праворозуміння інтелектуального піратства. Інтелектуальне піратство як форма порушення авторських прав є крадіжкою результатів інтелектуальної діяльності шляхом незаконного використання виключних майнових прав авторів результатів інтелектуальної діяльності. Фактично, інтелектуальне піратство позбавляє авторів права на винагороду як одного з майнових прав суб’єктів авторського права та суміжних прав. У статті досліджено теоретико-правові аспекти поняття інтелектуального піратства відповідно до національного законодавства України, міжнародних стандартів у цій сфері та правової доктрини з права інтелектуальної власності. Визначено поняття інтелектуального піратства як форми порушення авторських прав; охарактеризовано його види; сформульовано висновки й конкретні пропозиції відповідно до яких забезпечуватиметься дотримання майнових прав суб’єктів авторського права та суміжних прав. У науковій літературі, переважно, інтелектуальне піратство визначається як протиправна поведінка, яка посягає на майнові права автора щодо використання твору. Такий концептуальний підхід до визначення поняття «інтелектуальне піратство» є свідченням того, що по-перше, враховується протиправний характер піратської діяльності; до-друге, комерційна вигода внаслідок порушення майнових прав суб’єктів авторського права та суміжних прав. Сучасна правова доктрина так і не спромоглася виробити єдиного підходу до визначення критеріїв поділу інтелектуального піратства. Запропоновано під інтелектуальним піратством розуміти виготовлення, продаж і будь-яке інше комерційне поширення незаконних екземплярів (книг і взагалі друкарських матеріалів, дисків, касет і т. д.) літературних, художніх, аудіовізуальних, музичних творів або їх виконань, комп’ютерних програм і бази даних, а також надання в прокат їх примірників із порушенням майнових прав авторів.

Ключові слова: інтелектуальне піратство, контрафакт, підробка, майнові права, порушення прав, суб'єкти авторського права, суміжні права.

Старчук О., Яциняк О. Некоторые вопросы современного правопонимания интеллектуального пиратства. Интеллектуальное пиратство как форма нарушения авторских прав является кражей результатов интеллектуальной деятельности путем незаконного использования исключительных имущественных прав авторов результатов интеллектуальной деятельности. Фактически, интеллектуальное пиратство лишает авторов права на вознаграждение как одного из имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав. В статье исследованы теоретико-правовые аспекты понятия интеллектуального пиратства в соответствии с национальным законодательством Украины, международными стандартами в этой сфере и правовой доктриной права интеллектуальной собственности. Определено понятие интеллектуального пиратства как формы нарушения авторских прав; охарактеризованы его виды; сформулированы выводы и конкретные предложения в соответствии с которыми будет обеспечиваться соблюдение имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав. В научной литературе преимущественно интеллектуальное пиратство определяется как противоправное поведение, которое посягает на имущественные права автора по использованию произведения. Такой концептуальный подход к определению понятия «интеллектуальное пиратство» является свидетельством того, что, во-первых, учитывается противоправный характер пиратской деятельности; во-вторых, коммерческая выгода вследствие нарушения имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав. Современная правовая доктрина так и не смогла выработать единого подхода к определению критериев разделения интеллектуального пиратства. Предложено под интеллектуальным пиратством понимать изготовление, продажу и любое другое коммерческое распространение незаконных экземпляров (книг и вообще печатных материалов, дисков, кассет и т. д.) литературных, художественных, аудиовизуальных, музыкальных произведений или их исполнений, компьютерных программ и баз данных, а также предоставление в прокат их экземпляров с нарушением имущественных прав авторов.

Ключевые слова: интеллектуальное пиратство, контрафакт, подделка, имущественные права, нарушение прав, субъекты авторского права, смежные права.

РОЗДІЛ IV

Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика

УДК 343.131.5+340.132.6+34.037

З. Загиней, Т. Санжаровська

Проблема зворотної дії у часі кримінального процесуального закону у частині поліпшення правового становища осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні

У статті досліджено проблему можливості зворотної дії у часі кримінального закону у частині поліпшення правового становища осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Розглянуто положення Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII, якими КПК України доповнено пунктом 10 частини 1 статті 303, відповідно до якого підозрюваний, його захисник чи законний представник мають право оскаржувати повідомлення слідчого, прокурора про підозру. Визнано, що положення пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 цього Закону є дискримінаційними. Зроблено висновок, що кримінальний процесуальний закон, який встановлює процесуальні права особи, яка бере участь у кримінальному провадженні, збільшує їх обсяг або іншим чином поліпшує правове становище особи, має зворотну дію у часі. Запропоновано відповідні зміни у статтю 5 КПК України.

Ключові слова: кримінальний процесуальний закон, зворотна дія закону у часі, підозрюваний, його захисник чи законний представник, оскарження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3) [1]. У статті 58 Основного Закону держави закріплює принцип незворотності дії закону у часі («lex ad praetorian non valet») та винятку з нього («lex retro agit in mitius»). У ній передбачено, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [1]. Формою реалізації ч. 1 ст. 58 Конституції України є положення частини 1 статті 5 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України), яка регулює дію норм кримінального процесуального закону в часі та згідно з якою процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається відповідно до положень цього Кодексу, чинних на момент початку виконання дії або прийняття такого рішення [2]. Питання про застосування принципу незворотності дії кримінального процесуального закону та винятків з нього загострилася у правозастосуванні після прийняття та набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII (Закон № 2147-VIII) [3]. Окремі положення цього закону поліпшують правове становище

© Загиней З., Санжаровська Т., 2018

підозрюваного, його захисника чи законного представника у кримінальному провадженні, що вимагає вирішення питання про те, чи має зворотну дію у часі новий кримінальний процесуальний закон.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання про принцип незворотності у часі кримінальних процесуальних законів та винятків із нього належать до доктринально досліджених. Його вирішенням займалися, зокрема, такі науковці, як О. Баулін, Б. Галкін, Є. Діденко, Ю. Грошевий, Н. Карпов, І. Фойницький. Проте в їхніх наукових працях не розглядається сучасна проблема чинності та дії кримінальних процесуальних законів, що потребує самостійного наукового дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні питання про зворотну дію кримінального процесуального закону у частині, коли новий закон поліпшує правове становище осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як було зазначено вище, Законом № 2147-VIII було внесено ряд змін у кримінальне процесуальне законодавство України. Зокрема, відповідно до цього закону ч. 1 ст. 303 КПК України було доповнено пунктом 10, відповідно до якого повідомлення слідчого, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом – може бути оскаржене підозрюваним, його захисником чи законним представником. Водночас згідно з п. 4 § 2 Прикінцеві положення розділу 4 цього Закону відповідна норма не має зворотної дії в часі та застосовується виключно до справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР) після введення в дію цих змін.

Згідно зі ст. 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [1]. Водночас питання про зворотну дію кримінальних процесуальних норм у КПК України не визначено. У теорії кримінального процесуального права існують діаметрально протилежні думки відносно того, чи мають кримінальні процесуальні закони зворотну дію у часі. Такі думки коливаються від тих, що повністю заперечують зворот- ну силу такого закону, до тих, що беззастережно визнають її [4, с. 46]. Зумовлено це тим, що проблема дії кримінально-процесуального закону в часі не постає у тому аспекті, в якому вона є традиційною стосовно матеріального кримінального закону [5, с. 48].

Питання щодо можливості зворотної дії нового кримінального процесуального закону вирішувалася і в практиці Верховного Суду України (ВСУ). Так, у постанові цього суду від 20.04.2017 р. № 5-213кз(15)15 обґрунтовано, що на відміну від кримінального (матеріального) закону про відповідальність, чинний кримінальний процесуальний закон не має зворотної дії навіть у тих випадках, коли його правила є більш сприятливі для учасників кримінального провадження. Однак така правова позиція ВСУ стосується виключно тих випадків, коли у кримінальному провадженні прийнято остаточне процесуальне рішення (вирок суду) [6]. Таке рішення ґрунтується на практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Так, ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція), потрібно тлумачити в контексті преамбули Конвенції, яка, зокрема, проголошує верховенство права як складову частину спільної спадщини Договірних держав. Одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, згідно з яким у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів. Принцип юридичної визначеності вимагає поваги до принципу res judicata, тобто поваги до остаточного рішення суду. Згідно з цим принципом жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою – домогтися повторного розгляду та ухвалення нового рішення у справі. Повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків рішень, а не задля нового розгляду справи (справи «Брумареску проти Румунії», «Пономарьов проти України», «Христов проти України») [6]. Згідно з тлумаченням статті 6 Конвенції у її кримінальному аспекті не підпадають під дію цієї статті провадження, що стосуються відновлення справи, оскільки особа, вирок щодо якої став остаточним і яка подає клопотання про поновлення справи щодо неї, не є «обвинуваченою у вчиненні кримінального злочину» у розумінні статті 6 Конвенції (справа «Франц Фішер проти Австрії) [7].

Як було зазначено вище, норми Конституції України сформульовані таким чином, що з першого погляду можна зробити висновок, що зворотна дія у часі законів та інших нормативно-

правових актів має місце лише у тому випадку, коли вони скасовують або пом'якшують відповідальність особи і не поширюється на нормативно-правові акти, спрямовані, на поліпшення правового становища особи в цілому. На таку «недалекоглядність» законодавця вже зверталася увага науковцями та практиками. Зокрема, на цій проблемі наголосив в окремій думці до Рішення Конституційного Суду України №3-рп/2001 від 05.04.2001 р. суддя Конституційного Суду України М. І. Козюбра, зазначивши, що виходячи із призначення принципу незворотності дії закону в часі, в конституціях багатьох країн світу застосовують гнучкіші, порівняно з Конституцією України, текстуальні його формулювання, відповідно до яких зворотна дія в часі законів та інших нормативно-правових актів має місце не тільки у разі пом'якшення або скасування ними відповідальності особи, а допускається, за умови спеціального застереження в законі чи іншому нормативно-правовому акті, також у випадках, коли ці акти спрямовані на поліпшення правового становища фізичних і юридичних осіб: сприяють здійсненню прав і свобод, звільняють від обов'язків [8, с. 19]. Розширений виняток з принципу незворотності дії законів у часі міститься у галузевому законодавстві України. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 5 Кримінального кодексу України закон про кримінальну відповідальність, що скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, має зворотну дію у часі [9]. Науковці, які займалися дослідженням проблем принципу незворотності закону у часі та винятків з нього, пропонували «нову текстуальну конструкцію принципу незворотності з розширеною сферою дії його винятку, що поширюється не тільки на нормативно-правові акти про пом'якшення чи скасування юридичної відповідальності особи, але й на інші, які будь-яким чином покращують її правове становище» [10, с. 8].

Проте такі зміни конституційних норм, можливо, справа майбутнього. Однак як бути на сьогодні, коли у зв'язку зі зміною КПК України доводиться вирішувати питання про зворотну дію у часі нового кримінального процесуального закону, відповідно до якого поліпшується правове становище осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, зокрема підозрюваних, їх захисників чи законних представників?

Проаналізувавши положення нового пункту 10 частини 1 статті 303 КПК України, відповідно до якого повідомлення слідчого, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом – може бути оскаржене підозрюваним, його захисником чи законним представником, а також положення пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону № 2147-VIII, який визначає принцип незастосування зворотної дії у часі відповідної норми та поширення її лише на ті кримінальні процесуальні відносини, які виникли відносно справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в ЄРДР після введення в дію цих змін, можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, відповідні зміни стосуються поліпшення правового становища підозрюваного, його захисника чи законного представника, оскільки наділяють таких осіб додатковим процесуальним правом. По-друге, процесуальне право оскаржувати повідомлення слідчого, прокурора про підозру (пункт 10 частини 1 статті 303 КПК України) може бути реалізоване лише до моменту прийняття остаточного рішення у кримінальному провадженні. По-третє, рішення законодавця про незастосування зворотної дії у часі відповідної норми (пункт 10 частини 1 статті 303 КПК України) стосується виключно формальних аспектів, оскільки встановлює конкретний час, з якого, на думку законодавця, поширюється дія відповідної процесуальної норми – внесення відомостей про кримінальне правопорушення в ЄРДР після введення в дію цих змін.

Згідно з нормами міжнародного права всі люди мають рівні права (статті 1 Загальної декларації прав людини) [11]. Стаття 24 Конституції України гарантує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1]. Тому, на нашу думку, підозрювані, їх захисники чи законні представники повинні мати однакові процесуальні права у кримінальному провадженні незалежно від будь-яких формальних обмежень. У випадку, якщо у законах чи інших нормативно-правових актах закріплено випадки, за яких особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету,

способи досягнення якої є належними та необхідними, визнається дискримінацією згідно з Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. № 5207-VI [12]. Відповідні ж норми законів або інших нормативно-правових актів – дискримінаційними.

Саме такою, дискримінаційною, на нашу думку, є норма, вміщена у пункті 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону України № 2147-VIII. Адже, як вбачається, згідно з її положеннями особа, щодо якої відомості про вчинене нею кримінальне правопорушення внесено в ЄРДР після введення в дію цих змін, не має права оскаржувати повідомлення слідчого, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом. Таким чином, законодавець обмежує процесуальні права таких осіб за формальними ознаками – внесенням відомостей в ЄРДР про вчинене нею кримінальне правопорушення до дати, визначеної у Законі № 2147-VIII.

Окрім того, на нашу думку, норма, вміщена у пункті 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону України № 2147-VIII, обмежує право особи на доступ до правосуддя, яке є складовою права на справедливий суд у його кримінальному аспекті, що гарантується у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13]. ЄСПЛ у своїх рішеннях вказав, що обмеження прав і свобод, які гарантуються Конвенцією, мають бути «пропорційні легітимній меті, яка переслідується цими обмеженнями», а також, що між засобами, що обираються, легітимною метою та встановленням відповідних обмежень має існувати розумне про- порційне співвідношення», оскільки «в основі всієї Конвенції лежить пошук справедливого балансу між загальними інтересами суспільства і вимогами щодо захисту основних прав індивіда». Європейський суд не тільки контролює здійснення органами державної влади країн, що підписали Конвенцію, своїх повноважень на предмет розумності, обережності та чесності, а й вимагає, щоб рішення цих державних органів ґрунтувалися «на належному сприйнятті відповідних фактів», а державне втручання було розумно необхідне для досягнення переслідуваної легітимної мети [14, с. 561].

Враховуючи викладене вище, вважаємо, що обмеження прав підозрюваних, його захисників чи законних представників, що має місце на підставі пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону № 2147-VIII, порушує право людини на доступ до правосуддя, яке гарантується у статті 6 Конвенції.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, питання про зворотну дію нового кримінального процесуального закону слід вирішувати з урахуванням різних факторів, які зумовлені як відсутністю вказівки у КПК України на можливість винятку з принципу незворотності дії закону у часі у кримінальних процесуальних відносинах, так і доцільністю врахування положень міжнародних договорів, Конституції України, практики ЄСПЛ.

Системне тлумачення положень пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону № 2147-VIII, який визначає принцип незастосування зворотної дії у часі норми, вміщеної у пункті 10 частини 1 статті 303 КПК України та поширення її лише на ті кримінальні процесуальні відносини, які виникли відносно справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення, внесені в ЄРДР після введення в дію цих змін, а також положень пункту 10 частини 1 статті 303 КПК України, яким цей Кодекс було доповнено Законом № 2147-VIII, дозволяє зробити наступні висновки:

1) положеннями пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону № 2147-VIII істотно обмежуються права підозрюваних, їх захисників чи законних представників за формальною ознакою: відповідні особи, якщо відомості в ЄРДР про вчинене ними кримінальне правопорушення внесені до набрання чинності Законом № 2147-VIII (до 16.03.2018 р.), мають менший обсяг процесуальних прав порівняно з підозрюваними, їх захисниками чи законними представниками, відносно яких відомості про вчинені ними кримінальні правопорушення внесені в ЄРДР після набрання чинності Законом № 2147-VIII (після 16.03.2018 р.);

2) положення пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону № 2147-VIII можна визнати дискримінаційними, оскільки ними надаються переваги одній категорії підозрюваних, їх захисників чи законних представників, знову ж таки за формальною ознакою, про яку йшлося вище;

3) положення пункту 4 § 2 Прикінцевих положень розділу 4 Закону № 2147-VIII обмежується право людини на доступ до правосуддя, що має сутнісний характер, оскільки стосується прав людини.

Ураховуючи викладене вище, доходимо висновку, що положення КПК України, відповідно до якого повідомлення слідчого, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про

підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом – може бути оскаржене підозрюваним, його захисником чи законним представником (пункт 10 частини 1 статті 303 КПК України), що були включені у КПК України згідно з Законом № 2147-VIII, мають зворотну дію у часі, тобто поширюються й на кримінальні процесуальні відносини, які виникли відносно справ, по яким відомості про кримінальне правопорушення внесені в ЄРДР до моменту введення в дію цих змін. Саме таке вирішення відповідного питання ґрунтується на застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та які є частиною національного законодавства, а також на рішеннях ЄСПЛ, які визнаються джерелом права в Україні.

Водночас потребує вдосконалення стаття 58 Конституції України з розширенням сфери дії його винятку з принципу незворотності закону у часі («lex retro agit in mitius»), що поширюється не тільки на нормативно-правові акти про пом'якшення чи скасування юридичної відповідальності особи, але й на інші, які будь-яким чином покращують її правове становище.

Окрім того, доцільно розвинути пропозицію, яка була сформульована О. Бауліним [15, с. 6–7] та доповнити статтю 5 КПК України частинами 2 та 3 такого змісту:

«2. Закон, який встановлює процесуальні права особи, яка бере участь у кримінальному провадженні, збільшує їх обсяг або іншим чином поліпшує правове становище особи, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на процесуальні відносини, які склалися у провадженні до набрання чинності таким законом.

3. Закон, який скасовує процесуальні права особи, яка бере участь у кримінальному провадженні, зменшує їх обсяг чи обмежує їх використання додатковими умовами, або іншим чином погіршує правове становище особи, зворотної сили не має, тобто не поширюється на процесуальні відносини, які склалися у провадженні до набрання чинності таким законом».

Наукові результати, отримані нами під час написання цієї статті, можуть бути використані у ході подальших досліджень проблеми зворотної дії в часі кримінального процесуального закону («lex retro agit in mitius»).

Джерела та література

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147-19.
4. Кримінальний процес України: підруч. / За ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – 496 с.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. В 2-х томах. Т. 1 / М. С. Строгович. – Москва: Наука, 1968. – 470 с.
6. Постанова Верховного Суду України від 20.04.2017 р. № 5-213кз(15)15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http:scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/fbf72ad95a97e64bc22581230027c2a2/%24FILE/5-213%25D0%25BA%25D0%25B7(15)15.doc+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.
7. Франц Фішер проти Австрії: постанова Європейського суду з прав людини від 26.04.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/fisher-protiv-avstrii-postanovlenie-evropejskogo-suda.
8. Окрема думка судді Конституційного Суду України М.І. Козюбри до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки) // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №3. – С. 18–20.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

10. Абрамович Р. М. Принцип незворотності дії закону в часі: еволюція, стан та перспективи вдосконалення його застосування в Україні: дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Абрамович Р. М. – Київ, 2015. – 171 с.
11. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ ООН від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
12. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5207-17.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
14. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы суд. практики, относящейся к Европ. конвенции о защите прав человека и основных свобод: Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / М. Де Сальвиа. – Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.
15. Баулін О. Зворотна дія кримінального процесуального закону як гарантія прав людини у кримінальному провадженні / Баулін О. // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2016. – № 4. – С. 1–9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/12-2016/baulin.pdf.

Загиней З., Санжаровская Т. Проблема обратного действия во времени уголоного процессуального закона в части улучшения правового положения лиц, участвующих в уголовном производстве. В статье исследована проблема возможности обратного действия во времени уголовного процессуального закона в части улучшения правового положения лиц, участвующих в уголовном производстве. Рассмотрены положения Закона Украины «О внесении изменений в Хозяйственный процессуальный кодекс Украины, Гражданский процессуальный кодекс Украины, Кодекс административного судопроизводства Украины и другие законодательные акты» от 03.10.2017 г. № 2147-VIII, которым часть 1 статьи 303 УПК Украины была дополнена пунктом 10, согласно которому подозреваемый, его защитник или законный представитель вправе обжаловать сообщение следователя, прокурора о подозрении. Признано, что положения пункта 4 § 2 Заключительных положений раздела 4 указанного Закона являются дискриминационными и нарушающими право человека на доступ к правосудию. Сделан вывод, что уголовный процессуальный закон, который предусматривает процессуальные права лица, участвующего в уголовном производстве, увеличивает их объем или иным образом улучшает правовое положение лица, должен иметь обратное действие во времени. Предложены соответствующие изменения в статью 5 УПК Украины.

Ключевые слова: уголовный процессуальный закон, обратное действие закона во времени, подозреваемый, его защитник или законный представитель, обжалование.

Zahynei Z., Sanzharovska T. Retroactive Effect of the Criminal Procedure Law in Terms of Improving the Legal Status of Persons Involved in Criminal Proceedings. The article highlights the issue of retroactive effect in time possibility of the Criminal Procedure Law in terms of improving the legal status of persons taking part in criminal proceedings. The emphasis is laid on the provisions of the Ukrainian legislature «On the Amendments to the Economic Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Legal Procedure of Ukraine and other legislative acts» dated October 3, 2017, No. 2147-VIII, by which the CPC of Ukraine is supplemented by clause 10 in Part 1 of Article 303, in terms of which the suspect, his lawyer or legal representative are given the right to appeal the notice of suspicion issued by the investigator or prosecutor. It is recognized that the provisions of clause 4 of paragraph 2 of the Final Provisions Section 4 of this Law are discriminatory and violate the human right to access to justice. Any criminal procedural law, which establishes the procedural rights of a person involved in criminal proceedings, increases their volume or otherwise improves the legal status of a person, has a retroactive effect in time. The authors offer amendments to Article 5 of the CPC of Ukraine.

Key words: criminal procedural law, reverse effect of the law in time, the suspect, his lawyer or legal representative, appeal.

УДК 343.237

О. Кваша, Я. Резнік

Змова у структурі співучасті у злочині

У статті обґрунтовано, що змова – це іманентна властивість та структурний елемент співучасті. Структура співучасті у злочині – це система рольових, функціональних і суб'єктивних зв'язків між співучасниками, які вступили у змову і взаємодіють з метою досягнення єдиного злочинного результату й реалізації власних цілей у межах групових. Змова може бути попередньою, коли відбувається між співучасниками до початку виконання об'єктивної сторони злочину. Інший вид змови, не попередню, запропоновано умовно називати ситуативною. Ситуативна змова при співучасті має місце, коли діяльність одного виконавця приєднується до діяльності іншого (інших) виконавця вже в процесі вчинення злочину, але до його закінчення.

Ключові слова: змова, співучасть, структура співучасті, попередня змова, ситуативна змова.

Постановка наукової проблеми та її значення. Злочинна змова є найнебезпечнішою формою вчинення злочину як в Україні, так і у світі. Відповідальність за спільну злочинну діяльність (групову та організовану) регулюється насамперед у нормах інституту співучасті у злочині. Змова переважно розглядається як ключова ознака цього інституту. Водночас поняття змови зустрічається у нормах Особливої частини КК України. Попередня змова – це критерій поділу співучасті на форми: група осіб як співучасть без попередньої змови, та інші форми співучасті, у яких має бути попередня змова − група осіб за попередньою змовою, організована група та злочинна організація (згідно ст. 28 КК України). Вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою як кваліфікуюча ознака передбачена у понад 90 складів злочинів Особливої частини КК України. Проте немає єдності серед вчених у вирішенні питання щодо значення (статусу) змови у структурі співучасті.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Значний внесок у дослідження цієї проблеми здійснили такі вітчизняні вчені як П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, В. І. Борисов, Л. П. Брич, В. О. Глушков, Д. М. Горбачов, В. К. Грищук, Н. О. Гуторова, О. О. Дудоров, Г. П. Жаровська, О. М. Костенко, О. М. Литвак, М. І. Мельник, В. А. Мисливий, П. П. Михайленко, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, М. І. Панов, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, А. Н. Трайнін, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, Д. М. Харко, С. Д. Шапченко, М. Д. Шаргородський, Н. М. Ярмиш, С. С. Яценко та інші. У працях цих вчених багато уваги приділено ознакам співучасті у злочині, проте не вирішеним залишилось питання про значення та види змови у структурі співучасті у злочині.

Мета статті. В межах цієї статті пропонується вирішення питання про місце змови у структурі співучасті у злочині.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, співучасть у злочині серед обов'язкових ознак передбачає спільність умислу. Тобто всі співучасники злочину діють умисно, що означає обов'язкову наявність таких фактів: між всіма співучасниками має місце змова на вчинення конкретного злочину; усвідомлення кожного із співучасників того, що він своїми діями спільно з діями інших вчиняє злочин; кожен співучасник поінформований про злочинні дії виконавця; бажання або свідоме допущення настання єдиного злочинного результату.

Серед форм співучасті у злочині у чинному законі закріплено такі як група осіб; група осіб за попередньою змовою; організована група; злочинна організація. Під першою розуміється група осіб, що вчиняє злочин без попередньої змови. Тобто попередня змова може мати місце у співучасті, а може бути відсутньою. Потребує з'ясування питання: чи може мати місце співучасть без змови? Ураховуючи визначення спільності як сутнісного ядра співучасті та зміст поняття взаємодії, взаємодія і спільність дій співучасників унеможливлюють односторонній зв'язок між ними, який виключає навіть мінімальну змову на спільну злочинну діяльність і, отже, – співучасть [1, с. 541]. Змова є для співучасті відправною ознакою, тобто такою, за наявності якої злочин набуває ознак співучасті, а отже, є її обов'язковою ознакою. За відсутності змови на вчинення злочину у співучасті має місце лише односторонній суб'єктивний зв'язок, що виключає співучасть [2, с. 114.] Тому двосторонній суб'єктивний зв'язок є обов'язковою ознакою співучасті.

© Кваша О., Резнік Я., 2018

Досліджуючи системні об'єкти, яким є і співучасть у злочині, слід виходити насамперед із структурного аналізу елементів цілісного об'єкта і розкриття механізмів інтеграції. Структура співучасті у злочині – це система рольових, функціональних і суб'єктивних зв'язків між співучасниками, які взаємодіють з метою досягнення єдиного злочинного результату й реалізації власних цілей у межах групових. Такі зв'язки можливі лише за наявності змови між співучасниками.

Група осіб як форма співучасті передбачає участь у злочині декількох (двох або більше) виконавців без попередньої змови між собою. Проте таке законодавче визначення не означає відсутність змови взагалі. Змова між учасниками групового злочину має місце, хоча і відбувається тоді, коли один із виконавців уже розпочав виконувати об'єктивну сторону складу конкретного злочину. Тому слід констатувати, що без змови не можлива співучасть. Недарма поняття «кримінальна змова» у законодавстві багатьох держав є тотожним поняттю «співучасть» [3, с. 108-109].

У більшості випадків така змова є усною, коли співучасники узгоджують свої дії словесно. Однак можлива й письмова змова — шляхом обміну записками, накресленням плану дій чи іншою знаковою інформацією; можна досягти змови й за допомогою технічних систем (телефону, інтернету тощо). Рідше змова виражається в конклюдентних, тобто мовчазних діях, з яких можна зробити висновок про справжні наміри особи. Це, наприклад, обмін жестами, мімікою, певними рухами, унаслідок чого дії співучасників стають узгодженими. У будь-якому разі змова, взаємна узгодженість — це обов'язковий структурний елемент співучасті. Змова має бути на вчинення конкретного злочину, що знаходить вираження в спільності дій співучасників, і проявляється в поінформованості. У філософській теорії спільної діяльності одним із чотирьох її основних видів визнається спілкування як передача інформації. Відповідно спілкування слід розглядати необхідний засіб забезпечення ефективності діяльності співучасників, які вступають у змову для досягнення ними злочинного результату.

Попередня змова – лише один із її видів, змова, яка відбувається перед початком вчинення злочину. Адже «попередній» − той, якій міститься перед іншим; який здійснюється перед чимсь, передує чомусь основному; підготовчий [4, с.796]. Змова – іманентна (необхідна, обов'язкова, конститутивна) властивість співучасті. «Іманентний» означає властивий природі самого предмета або явища, *внутрішньо* притаманний їм [5, с. 787] (курсив наш. – О.К., Я.Р.). Підтримуючи розуміння співучасті з позицій системно-структурного підходу, визнаючи наявність структури співучасті, яка є *внутрішньою* будовою системи співучасті, яка обумовлена існуванням стійких зв'язків між її частинами (елементами), слід констатувати, що змова – структурний елемент системи співучасті.

У контексті теми нашого дослідження доцільно згадати поняття необхідної співучасті, коли той чи інший злочин може бути вчинено виключно двома чи більше особами. На сьогодні надзвичайно актуальною проблемою для України є подолання корупції, яка визнана загрозою національній безпеці України (п. 3.3 Розділу 3 Стратегії національної безпеки України) [6]. У кримінально-правовому розумінні корупцію також слід визначати як злочинну *змову*. У цьому контексті вважаємо виправданим застосування поняття «необхідна співучасть». Під необхідною співучастю слід розуміти спільну умисну участь декількох суб'єктів злочину, змова яких є обов'язковою для вчинення певного умисного злочину [7, с. 113]. Вітчизняні науковці у своїх дисертаційних дослідженнях, присвячених протидії корупції, цитують вислів нобелівського лауреата доктора О. А. Санчеса: «*Корупція* – таємна *змова* між державними службовцями і бізнесменами для досягнення протизаконних та аморальних переваг» [8, с. 37; 9, с. 64; 12]. (курсив наш. – О.К., Я.Р.). Корупція – це завжди злочинна змова двох чи більш осіб. Одержання неправомірної вигоди від іншої особи є необхідною співучастю у широкому розумінні. Такі дії можуть бути вчинені лише за наявності змови, двостороннього суб'єктивного зв'язку між особами. Як і в інших корупційних злочинах, має місце спільність дій та необхідний рольовий розподіл, за якого одержання неправомірної вигоди службовою особою може мати місце лише за умови її надання іншою особою, а надання неправомірної вигоди передбачає її одержання службовою особою [7, с. 116].

На основі вищенаведеного, можна констатувати, що одним з підходів до розуміння поняття «змова» є її визнання структурним елементом системи співучасті. Проте існує й інший науковий підхід, коли поняття співучасті і змови протиставляються Тоді констатується, що з питання про кримінальну відповідальність за спільну злочинну діяльність існує доктрина «співучасті» і доктрини «змови». Проте в юридичній науці домінує інша концепція: «співучасть = змова». Юридичною ознакою, що об'єднує співучасників та обумовлює їх спільну відповідальність, що дозволяє відмежувати співучасть від інших випадків збігу декількох осіб в одному посяганні, є суб'єктивний зв'язок між співучасниками у виді змови. Змова передбачає спільність волі як ознаки умислу [10, с.

58].

Поза межами інституту співучасті у злочині у вітчизняному кримінальному законі використовується поняття «змови», а не «попередньої змови». Зокрема, у Загальній частині КК Украйни у розділі «Злочин, його види та стадії» (ч.1 ст. 14), а також в Особливій частині − «Злочини проти основ національної безпеки України» (ч. 1. ст. 109), «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» (ч.1 ст. 369-3), «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» (ч.1 ст. 437).

Отже, закріплене у розділі VI Загальної частини КК «Співучасть у злочині» формулювання «попередня змова» не відображає усього змісту поняття змови. Між учасниками одного злочину, або ж взаємопов'язаних злочинів на кшталт корупційних (надання-одержання неправомірної вигоди), має місце змова як таємна угода як мінімум двох осіб. У тлумачних словниках змова визначається так: «таємна угода для досягнення якоїсь мети; зговір. Взаємна домовленість про спільні дії» [5, с. 769].

Тому змова як таємна угода щонайменше двох осіб може бути попередньою, коли відбувається до вчинення злочину, заздалегідь чи безпосередньо прямо перед злочином, але до замаху на нього. Якщо ж змова відбувається в процесі здійснення злочинного діяння, то вона не є попередньою. Вчинення злочину групою осіб передбачає участь у злочині декількох (двох або більше) виконавців без попередньої змови між собою (ч. 1 ст. 28 КК України). Як слід називати такий вид злочинної змови? У науковій літературі вчені, розглядаючи проблему неефективності у протидії корупції в Україні, застосовують поняття «інтуїтивна змова», коли йдеться про особливий соціальний механізм, що породжений особливостями суспільного устрою, а також людської психіки [8, с. 75]. Коли в процесі вчинення злочину об'єднуються зусилля кількох учасників для полегшення його вчинення і більш ефективного досягнення злочинного результату, відбувається змова учасників, яку також умовно можна назвати інтуїтивною. Разом з тим, очевидно, що змова, яка не є попередньою, відбувається не лише інтуїтивно, але й під впливом певних обставин, ситуації, що склалася. Ситуація – сукупність умов і обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей; стан, положення, обстановка [11, с. 288]. Тому умовно пропонує таку, не попередню змову, *називати ситуативною*. Ситуативна змова при співучасті має місце, коли діяльність одного виконавця приєднується до діяльності іншого (інших) виконавця вже в процесі вчинення злочину, але до його закінчення.

Спільність є найбільш важливою ознакою співучасті, яка уособлює її сутність, по суті, ідентифікує дану форму вчинення злочину серед інших. Отже, можна припустити, що у всіх законодавчих конструкціях, де використано термін «змова», йдеться про спільні дії, про поєднання зусиль щонайменше двох осіб для досягнення спільної злочинної мети – чи то при готуванні до злочину, чи то при вчиненні дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, чи щодо результатів офіційного спортивного змагання з метою одержання неправомірної вигоди, чи під час планування, підготовки або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту. Пропонуємо удосконалити попередньо наведене поняття структури співучасті у злочині, зважаючи на отримані нами висновки щодо змови як іманентної властивості та структурного елементу співучасті. Структура співучасті у злочині – це система рольових, функціональних і суб'єктивних зв'язків між співучасниками, які *вступили у змову* і взаємодіють з метою досягнення єдиного злочинного результату й реалізації власних цілей у межах групових.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, можна узагальнити певні висновки. Змова – це іманентна властивість та структурний елемент співучасті. Структура співучасті у злочині – це система рольових, функціональних і суб'єктивних зв'язків між співучасниками, які вступили у змову і взаємодіють з метою досягнення єдиного злочинного результату й реалізації власних цілей у межах групових. Змова може бути попередньою, коли відбувається між співучасниками до початку виконання об'єктивної сторони злочину. Інший вид змови, не попередню, умовно пропонуємо називати ситуативною. Ситуативна змова при співучасті має місце, коли діяльність одного виконавця приєднується до діяльності іншого (інших) виконавця вже в процесі вчинення злочину, але до його закінчення. У подальшому отримані висновки дозволять обґрунтувати тезу про те, що у всіх конструкціях кримінального закону, де використано термін «змова», йдеться про спільні дії співучасників для досягнення єдиної злочинної мети. Також слід продовжити науковий пошук у площині визначення ознак та видів змови як кримінально-правового поняття.

Джерела та література

1. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність / О. О. Кваша; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Луганськ : РВВЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 560 с.
2. Копйова І. А. Змова на вчинення злочину як обов'язкова ознака співучасті / І. А. Копрова // Проблеми законності . – 2017. – Вип. 137. – С. 113–122.
3. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права / А. А. Малиновский. – М. : Междунар. отношения, 2002. –376 с.
4. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. [2-е вид., виправ.]. – Київ : «АКОНІТ», 2008. – Т. 2: К–П. – 928 с.
5. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. [2-е вид., виправ.]. – Київ : «АКОНІТ», 2008. – Т. 1: А–К. – 928 с.
6. Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015.
7. Кваша О. О. Особливості необхідної співучасті у корупційних злочинах / О. О.Кваша // Корупція як загроза національній безпеці України: попереджаємо, протидіємо, переслідуємо: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 29 лист. 2016 р.). – К.: Національна академія прокуратури України, 2017. – С. 113–116.
8. Береза О. Д. Державна антикорупційна політика: сутність та особливості реалізації в постіндустріальному суспільстві: дис. … канд. наук з держ. управління / О. Д. Береза. – Київ, 2016. – 218 с.
9. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. Ю. Бусол. – Київ, 2015. – 479 с.
10. Дзюба В.Т. Співучасть у злочині: сучасне розуміння / В. Т. Дзюба // Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини: тези доп. та повід. учасників наук.-практ. конф., (Львів, 16 січня 2016 р.) – Київ: АртЕк, 2016. – С. 57–61.
11. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. [2-е вид., виправ.]. – Київ: «АКОНІТ», 2008. – Т. 3: П–Я. – 864 с.
12. Санчес О. А. Анализ коррупции в различных странах / Оскар Ариас Санчес // Следователь. – 2006. – № 10. – С. 55–58.

Кваша О., Резник Я. Сговор в структуре соучастия в преступлении. В статье обосновано, что сговор – это имманентное свойство и структурный элемент соучастия. Сговор может быть предварительным, когда происходит между соучастниками до начала выполнения объективной стороны преступления. Другой вид сговора, не предварительный, предложено условно называть ситуативным. Ситуативный сговор при соучастии имеет место, когда деятельность одного исполнителя присоединяется к деятельности другого (других) исполнителя уже в процессе совершения преступления, но до его окончания. Общность является наиболее важным признаком соучастия, которая олицетворяет его сущность, по сути, идентифицирует данную форму совершения преступления среди других. Итак, во всех законодательных конструкциях, где используется термин «сговор», говорится о совместных действиях, о сочетании усилий по меньшей мере двух лиц для достижения общей преступной цели. Предложено усовершенствовать понятие структуры соучастия в преступлении, учитывая сделанные выводы, следующим образом: структура соучастия в преступлении - это система ролевых, функциональных и субъективных связей между соучастниками, которые вступили в сговор и взаимодействуют с целью достижения единого преступного результата и реализации собственных целей в пределах групповых.

Ключевые слова: сговор, соучастие, структура соучастия, предварительный сговор, ситуативный сговор.

Kvasha O., Reznik Ya. Conspiracy as a Structural Component of Complicity in the Crime. The article substantiates that a conspiracy is an inherent property and a structural element of complicity. A conspiracy can be a preliminary one, when it occurs between accomplices before the execution of the objective part of the crime.It is proposed to call another, not preliminary kind of conspiracy, a situational one. A situational conspiracy of complicity occurs when one performer's acts are united with the activity of

another participant in the very process of committing the crime, but before its termination. Joint action is the most important sign of complicity which embodies its essence, in fact, distinguishes this form of committing a crime among others. Consequently, in all legislative systems, where the term «conspiracy» is used, it refers to joint actions, the combination of the efforts of at least two persons to achieve a common criminal purpose. The key findings of the study contribute to clarification of the notion of the structure of complicity in a crime. The authors suggest to intpret the structure of complicity in a crime as a system of role, functional and subjective relationships between accomplices who have entered into a conspiracy and interact with a view of achieving a single criminal result and realization of their own goals within the group.

Key words: conspiracy, complicity, structure of complicity, preliminary conspiracy, situational conspiracy.

УДК 343.22

Г. Андрусяк

Вік настання кримінальної відповідальності неповнолітніх: законодавча практика зарубіжних країн

Стаття присвячена актуальній темі притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх, зокрема віковій межі настання кримінальної відповідальності. Оскільки це делікатна проблема і законодавець не застрахований від помилок. Проаналізувавши законодавство зарубіжних країн, автор дійшов висновку про те, що переважно вік кримінальної відповідальності диференціюється відповідно до принципу розуміння. Відповідно до нього неповнолітній несе відповідальність з визначеного віку, тільки якщо буде встановлено, що він діяв з розумінням. При цьому законодавець зазвичай встановлює нижню вікову межу (абсолютної безвідповідальності) і верхню (абсолютної відповідальності). Питання про кримінальну відповідальність вирішується судом, виходячи з рівня психічної зрілості дитини, що є проявом індивідуального підходу до кожного конкретного індивіда. Така законодавча практика заслуговує на схвалення, адже вирішувати питання кримінальної відповідальності неповнолітніх лише за «календарно-віковим» мірилом – надто спрощений підхід.

Ключові слова: вік, вікова межа, деліквентна поведінка неповнолітніх, кримінальна відповідальність неповнолітніх, практика зарубіжних країн.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема злочинності неповнолітніх залишається актуальною для всього світового співтовариства, стурбованого пошуком одночасно гуманних та дієвих заходів профілактичного впливу та протидії цьому небезпечному явищу. Специфіка деліквентної поведінки неповнолітніх обумовлена істотними особливостями їх соціально-психологічного розвитку – недостатньою психофізичною, віковою та соціальною зрілістю, нестабільністю моральних цінностей та орієнтирів, схильністю до впливу дорослих правопорушників.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У даному дослідженні ми вивчали та порівнювали міжнародний досвід (Австрії, Англії, Італії, Іспанії, Грузії, Латвії, Польщі, Португалії, Угорщині, Естонії, Норвегії, Ісландії, Фінляндії, Республіки Сан-Марино, Азербайжану, Вірменії, Казахстану, Туркменії, Гондурасі, Колумбії, Нікарагуа, Перу, Йорданії, Нідерландах, Туреччині, Канаді, Швейцарії, США, Кіпру та ін.) щодо питання віку, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Мета статті. Відповідно метою статті є аналіз національного законодавства у відповідність до загальновизнаних міжнародних стандартів в сфері правосуддя для неповнолітніх, а також значення віку кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Науковий інтерес становить сучасна практика встановлення законодавством зарубіжних країн віку особи, з якого можливе притягнення її до кримінальної відповідальності (далі задля лаконічності будемо вживати термін «вік кримінальної відповідальності» попри його термінологічну

© Андрусяк Г., 2018

небездоганність).

Притягнення до кримінальної відповідальності передбачає наявність у особи можливості усвідомлювати свої дії, керувати ними, співвідносити свої вчинки із загальноприйнятими нормами поведінки, простежувати причинно-наслідкові зв'язки між своїми діями і можливими наслідками. Природно, що така можливість виникає не з народження, а у міру соціалізації особи, її входження в суспільні відносини, освоєння нею соціального досвіду, іншими словами, особа повинна володіти певним комплексом загальних знань і навиків, що дозволяють правильно орієнтуватися і уміти поводитися в звичних, повсякденних життєвих ситуаціях [1, с. 17].

Делікатність проблеми вікової межі кримінальної відповідальності, на думку вчених, полягає в тому, що, фіксуючи віковий поріг настання кримінальної відповідальності, законодавець не застрахований від помилок, але в той же самий час він змушений його встановити. Помилки у встановленні віку настання кримінальної відповідальності пов'язані з тим, що його визначення завжди відбувається щодо середнього або звичайного рівня розвитку індивіда, без урахування всього різноманіття життєвих ситуацій і індивідуальних особливостей кожного конкретного підлітка. Вимушеність встановлення вікового цензу кримінальної відповідальності визначається прагненням уникнути сваволі будь-якого роду в практиці притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності. Законодавець, враховуючи в першу чергу дані медицини, психології, педагогіки та інших наук, при встановленні віку кримінальної відповідальності виходить з нормальних, типових для більшості підлітків умов їх розвитку й формування на певних етапах їх життєвого шляху.

В зарубіжному законодавстві вік, по досягненні якого особа вважається повнолітньою, не є універсальним. Загальноприйнято, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку [2]. Проте в нормах міжнародного права, коли мова йде про неповнолітніх як осіб, які не досягли 18 років, є застереження «якщо інший вік не встановлений національним законодавством». Саме таке формулювання міститься в Пекінських правилах ООН (Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх). Ці правила застерігають, що мінімальний вік кримінальної відповідальності не має закріплюватися на низькому рівні вікового розвитку особи. Універсальним же критерієм вікової здатності особи до винної відповідальності є його емоційна, духовна й інтелектуальна зрілість [3]. У деяких зарубіжних країнах (Росія Білорусь, Азербайджан, Туреччина, Сан-Марино, Пакистан) для можливості визнання неповнолітнього суб'єктом злочину необхідно, поряд із хронологічним, установити також і психологічний вік, тобто відповідність розумового розвитку віку, зазначеному у документах.

Вік кримінальної відповідальності може бути встановлений єдиним або диференційованим способом. У першому випадку кримінальна відповідальність настає в повному обсязі після досягнення визначеного в законі віку, хоча не виключається пільговий режим для неповнолітніх при призначенні покарання: його пом'якшення або навіть повне звільнення від кримінальної відповідальності за наявності законних підстав. Єдина вікова межа кримінальної відповідальності встановлена: 14 років – у Австрії, Італії, Грузії, Кубі, Латвії, Південній Кореї, Сербії, Угорщині, Естонії, 15 років – у Данії, Лаосі, Норвегії, Ісландії, Фінляндії, Чехії, Швеції, 16 років – у Болівії, Бельгії, Португалії [4, с. 29, 75, 127; 5, с. 37-40; 6, с. 46; 7].

За законодавством Республіки Сан-Марино, вік настання кримінальної відповідальності – 12 років. Втім, в кожному конкретному випадку суд повинен визначити здатність усвідомлення значення діяння і здатність волевиявлення. Вік до 21 року є підставою для зменшення покарання. Якщо особа не підлягає кримінальній відповідальності через недосягнення встановленого віку, вона може бути визнана кримінально небезпечною [8, с. 37].

Французьке законодавство встановлює лише загальний віковий поріг кримінальної відповідальності, визначаючи його, як і вік настання повної цивільної правоздатності, в 18 років. Більш складним є питання про нижній віковий поріг кримінальної відповідальності, оскільки законодавчо у французькому кримінальному праві він не встановлений. У зв'язку з цим вирішення цього питання відноситься до компетенції судових органів, орієнтиром для яких виступає вік 13 років, який закріплюється КК як вік, після досягнення якого неповнолітньому злочинцю можуть бути призначені не тільки виховні заходи, а й покарання.

Диференційований спосіб встановлення віку кримінальної відповідальності зустрічається в більшості країн світу і різниться за трьома основними критеріями:

а) залежно від складів злочинів;

б) залежно від суб'єктивних особливостей винного (принцип розуміння);

в) залежно від правового режиму кримінальної відповідальності неповнолітнього [9, с.150].

У законодавстві тих країн, де використовується диференціація віку кримінальної

відповідальності залежно від складу злочину, встановлюється загальний і знижений вік кримінальної відповідальності. Знижений вік передбачений за вчинення, як правило, тяжких та інших злочинів проти особи, власності чи злочинів, суспільна небезпека яких усвідомлюється особами раннього віку. Так, законодавство В'єтнаму, КНР, Монголії загальний вік кримінальної відповідальності встановлює в 16 років, знижений – в 14 років. Більшість держав пострадянського простору зберегли існуючий ще до розвалу СРСР диференційований підхід до віку кримінальної відповідальності залежно від складу злочину. В КК Республіки Білорусь, Азербайджану, Вірменії, Киргизстану, Казахстану, Таджикистану та Туркменії загальний вік настання кримінальної відповідальності – 16 років. Передбачений також знижений вік за чітко визначений перелік злочинних діянь – 14 років. Перелік таких злочинів в цих країнах відрізняється несуттєво. Втім, існує думка, що законодавець, встановивши загальний і екстраординарні вікові межі для настання кримінальної відповідальності, виходить не стільки з ступеня тяжкості скоєного і здатності неповнолітнього усвідомлювати в конкретному віці суспільно небезпечний характер своїх дій (передбачати настання суспільно небезпечних наслідків), скільки з поширеності таких посягань саме в підлітковому середовищі [10, с. 23].

Певні особливості в регламентації віку настання кримінальної відповідальності містить КК Естонії, зокрема, загальний вік – 15 років, понижений – 13 років за насильницькі злочини та деякі корисні.

Кримінальне законодавство Узбекистану встановило чотирьохступеневу систему диференціації віку настання кримінальної відповідальності. Нижча межа – 13 років за умисне вбивство при обтяжуючих обставинах. З 14 років встановлюється відповідальність за чітко визначений перелік злочинів. Частина 4 ст. 17 КК передбачає навіть підвищений вік відповідальності – з 18 років за скоєння вичерпного переліку злочинів. Загальний же вік настання кримінальної відповідальності – 16 років [11, с. 34-36].

В країнах, де вік кримінальної відповідальності диференціюється за правовим режимом, поряд з власне кримінальною відповідальністю законодавчо виокремлюється особливий інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх зі своєю специфічною процедурою і системою санкцій. Таким чином в цих країнах існує «дорослий» і ювенальний вік кримінальної відповідальності [9, с. 150]. Зокрема, в Венесуелі, Гватемалі, Гондурасі, Колумбії, Нікарагуа, Перу під дію вказаних законів підпадають особи у віці від 12 до 18 років, в Іспанії – від 14 до 18 років, в Йорданії – від 7 до 18 років [12, с. 191-195]. При цьому нерідко вказується, що неповнолітні виключаються із сфери дії КК і відповідають за спеціальним законодавством. Наприклад, ст. 20 КК Іспанії передбачає, що особи, які не досягли вісімнадцяти років, не підлягають кримінальній відповідальності за кримінальним кодексом. Якщо особа, яка не досягла зазначеного віку, скоює злочин, вона буде відповідати за Законом про кримінальну відповідальність неповнолітніх.

У Нідерландах мінімальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх – 12 років, максимальний – 21 рік. Знижений вік кримінальної відповідальності диференціюється за віковими групами: 12-16 років і 16-18 років. Суди можуть застосувати до неповнолітніх положення «загального» кримінального права, беручи до уваги тяжкість покарання і характер правопорушення. Суди мають повноваження також використовувати положення ювенального кримінального права щодо осіб, старших 18 років, але які не досягли 21 року.

В Туреччині вік настання кримінальної відповідальності – 11 років. Неповнолітні з 11 до 18 років підлягають кримінальній відповідальності лише за злочини, за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на термін більше 1 року чи більш суворе покарання. КК Туреччини встановив подвійний поріг кримінальної відповідальності неповнолітніх: особи у віці 11 років, але які не досягли 15 років не підлягають кримінальній відповідальності, якщо вони є неосудними, при умові вчинення діяння, покарання за яке не перевищує 1 року позбавлення волі [13, с. 62-63].

Нині діючий Закон Німеччини про суд у справах неповнолітніх встановлює, що під його дію підпадають підлітки у віці від 14 до 18 років і повнолітні особи від 18 років до 21 року, якщо вони залишилися в розвитку ще неповнолітніми або якщо вчинене ними діяння розглядається як типове. Саме в ньому встановлений вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх. В цьому законі передбачені такі категорії:

1) діти до 14 років (Kinder), які вважаються неосудними, оскільки не здатні нести провину за діяння (schuldunfähig), а покарання передбачає вину (неосудність дітей до 14 років передбачена § 19 КК ФРН);

2) підлітки 14-18 років (Jugendliche), які несуть кримінально-правову відповідальність за JGG. Нижній віковий поріг визначено на рівні 14 років, оскільки передбачається, що дитина до 14 років

має можливість придбати відповідні соціальні знання і досвід;

3) дорослі від 18 років до 21 року (Heranwachsende), які можуть нести кримінальну відповідальність за JGG чи КК [14, с. 24];

У Канаді згідно з прийнятим в 1982 р Законом про неповнолітніх правопорушників справи про кримінальні правопорушення розглядаються щодо осіб, які досягли 12-річного віку.

Певною мірою оригінальний підхід до питання встановлення віку кримінальної відповідальності закріплений в КК Швейцарії, ст. 82 якого зазначає, що до дитини, яка не досягла 7-річного віку, кримінальний закон не застосовується [15, с. 136-151]. Кодекс встановлює суб'єктні групи: діти від 7 до 15 років, підлітки від 15 до 18 років, молодь у віці 18-25 років. Кодекс не містить переліку злочинів, за які може притягуватись суб'єкти кожної вікової групи. Таким чином, дитина що досягла 7 років, може бути суб'єктом практично всіх злочинних діянь, окрім тих, що вчиняються спеціальними суб'єктами. Тут необхідно погодитись із думкою міжнародних експертів ООН, що у разі встановлення вікової межі кримінальної відповідальності на дуже низькому рівні або взагалі її невстановлення, поняття відповідальності стає безглуздим [16, с. 5]. Втім, відповідно до ст. 11 КК Швейцарії «Зменшена осудність», суд має право на свій розсуд пом'якшити покарання особі, що не досягла 18-річного віку, якщо внаслідок недостатнього психічного розвитку вона має знижену здатність усвідомлювати протиправність свого злочинного діяння чи діяти з усвідомленням цієї протиправності.

Одним з наслідків такої диференціації за режимом відповідальності є неспівпадіння мінімального віку кримінальної відповідальності з віком кримінальної караності, оскільки до таких осіб застосовуються лише виховні чи дисциплінарні заходи. Так, в Японії вік кримінальної відповідальності – 14 років, але кримінальні санкції застосовуються лише з 16 років, що передбачено спеціальним законом про неповнолітніх. Питання про притягнення або непритягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності може вирішувати тільки сімейний суд. До осіб у віці від шістнадцяти до двадцяти років (вік повноліття) кримінальні заходи можуть застосовуватися лише за злочини, карані позбавленням волі з примусовою працею або без нього [17].

У більшості країн світу вік кримінальної відповідальності диференціюється відповідно до принципу розуміння. Відповідно до нього неповнолітній несе відповідальність з визначеного віку, тільки якщо буде встановлено, що він діяв з розумінням. При цьому законодавець зазвичай встановлює нижню вікову межу (абсолютної безвідповідальності) і верхню (абсолютної відповідальності). Питання про відповідальність вирішується судом виходячи з рівня психічної зрілості дитини, що є проявом індивідуального підходу до кожного конкретного індивіда. Така законодавча практика заслуговує на схвалення, адже вирішувати питання кримінальної відповідальності неповнолітніх лише за «календарно-віковим» мірилом – надто спрощений підхід.

Цей принцип зародився в англійському загальному праві, яке вважало дитину у віці до 14 років doli incapax («нездатною бути винною»), такою, що не досягла віку, з якого діють обачливо і розсудливо. Однак ця презумпція може бути не прийнята судом, якщо він визнає, що дитина знала про неправильність свого вчинку. При цьому нижня вікова межа кримінальної відповідальності становить 10 років, тобто дитина до 10 років вважається кримінально недієздатною, і ця презумпція є незаперечною.

Значення мінімального віку кримінальної відповідальності встановлені в Англії, Уельсі та Північній Ірландії. В Шотландії цей вік становить 8 років. В Англії нижня вікова межа кримінальної відповідальності регламентована спеціальним статутом «Про дітей і молодих людей» від 1933 року (в редакції 1968 року) і становить 10 років. Презюмується, що особа, яка не досягли цього віку, не в змозі розуміти характер і значення власних дій і вважається кримінально недієздатною. У віці від 10 до 14 років кримінальна відповідальність можлива, однак питання про її настання вирішується індивідуально. Зокрема, обвинувачення повинно довести, що неповнолітній усвідомлював, що він вчиняє дещо «серйозно протизаконне» [18, с. 27-30]. Неповноліття за англійським правом зазвичай пов'язується з відсутністю волі, що може бути причиною, яка виключає кримінальну відповідальність. Аналогічна позиція є в загальному праві США, відповідно до якого неповноліття пов'язують із відсутністю Mens rea (душевний стан, необхідний для настання кримінальної відповідальності).

У країнах англосаксонської системи загального права суд може звільнити від кримінальної відповідальності неповнолітніх у віці так званої відносної осудності, якщо винний в силу особливостей психічного розвитку діяв без достатнього розуміння. У таких випадках суд може застосовувати до неповнолітнього виховні заходи.

Висновки. Загалом, необхідно визнати цілком правильною позицію законодавця в тих

країнах, де невід'ємною характерною рисою умисної форми вини є усвідомлення (а при необережності – можливість усвідомлення) протиправного характеру вчинюваного діяння. Неповнолітній, який досяг віку кримінальної відповідальності, але внаслідок відставання в психічному розвитку, не пов'язаному з психічним розладом, під час вчинення суспільно небезпечного діяння не повною мірою усвідомлював фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності), не підлягає кримінальній відповідальності. Вивчаючи міжнародний досвід з цього питання, потрібно відзначити, що кримінальне законодавство низки країн (наприклад, Іспанії, Польщі, ФРН, Грузії, Австрії) виключає кримінальну відповідальність осіб, які вчиняють заборонене кримінальним законом діяння, помиляючись в його протиправності.

Сучасне кримінальне право Кіпру засноване на англійському загальному праві. Мінімальний вік притягнення до кримінальної відповідальності на Кіпрі – 12 років. У повному обсязі кримінальна відповідальність передбачена з 16 років. В США питання про вік суб'єкта злочину в силу специфіки правової системи на федеральному рівні врегульований і складає 10 років, але лише за злочини загальнодержавного масштабу. На рівні штатів законодавство встановлює різний вік відповідальності, або ж не визначає мінімальний вік взагалі. Така ситуація суперечить ст.40 Конвенції про права дитини, яка передбачає «встановлення мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство». В кожному конкретному випадку притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності залежить від розсуду суду. Зокрема в § 30.00. КК Нью-Йорка, передбачена кримінальна відповідальність 13-річної особи за тяжке вбивство II ступеня, а 14-ти і 15-річних – ще й за досить широке коло злочинів, в тому числі за викрадення людини I ступеня, підпал I ступеня, напад I ступеня, зґвалтування I ступеня та ін. За КК штату Міннесота «діти, які не досягли 14-річного віку, не здатні вчинити злочин». За КК штату Каліфорнія кримінальна відповідальність настає з 14 років. У законодавстві окремих штатів зазначаються інші вікові межі. Наприклад, в КК Колорадо і Луїзіани – 10 років, в КК Джорджії – 13 років, Нью-Гемпшира і Техасу – 15 років [19, с. 137-138].

Джерела та література

1. Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т. І. Дмитришина. – Одеса, 2016. – 205 с.

2. Конвенція про права дитини та законодавство України. Роз'яснення, коментарі [Текст] / О. Л. Копиленко [та ін.]; заг. ред. О. Л. Копиленко; Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй. Представництво ЮНІСЕФ в Україні, Республіканський навчально-науковий центр «Діти-інваліди та нова інформаційна технологія» (РННЦ «ДІНІТ»). – К. : ДІНІТ, 2002. – 200 с.

3. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

4. Уголовный кодекс Австрии / Науч. ред. и вступ. ст. С. Ф. Милюкова; предисл. Э. О. Фабрици; пер. с нем. Л. С. Вихровой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 352 с.

5. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Науч. ред. и предисл. А. И. Лукашова и Э. А. Саркисовой; пер. с латыш. А. И. Лукашкова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 313 с.

6. Уголовный кодекс Республики Корея / Науч. ред. и предисл. А.И. Коробеева; пер. с корейск. В. В. Верхоляка. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 240 с.

7. Таблица с данными возраста уголовной ответственности в странах мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://total-rating.ru/1186-vozrast-nastupleniya-ugolovnoy-otvetstvennosti.html.

8. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / Пер. с ит. В. Г. Максимова. Науч. ред., вступ. ст. д.ю.н., проф. С. В. Максимова. – СПб. : Изд-во Юридический центр Пресс, 2002. – 253 с.

9. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / В. Н. Додонов; под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ. С. П. Щербы. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2010. – 448 с.

10. Бурлака С. А. Особенности уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних: учебное пособие / С. А. Бурлака. – 2-е изд. – Белгород : БелЮИМВД России, 2013. – 83 с.

11. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / под. науч. ред.. и предисл. М. Х. Рустамбаева, А. С. Якубова, – СПб. : Изд-во Юридический центр Пресс, 2001. – 338 с.

12. Селезнева Н. А. Молчанов Б. А. Уголовная ответственность несовершеннолетних в странах Азии, Африки и Латинской Америки / Н. А. Селезнева, Б. А. Мочанов// Вестник Владимирского юридического института. – 2015. – № 2. – С. 191– 195.
13. Уголовный кодекс Турции/ Науч. ред. и предисл. Н. Сафарова, Х. Аджара; пер. с турецкого Н. Сафарова, Х. Бабаева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 374 с.
14. Бибик О. Н. Введение в ювенальное уголовное право Германии: учебное пособие / О. Н. Бибик. – Омськ : Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского, 2009. – 83 с.
15. Уголовный кодекс Швейцарии [Текст] / науч. ред., предисл. и пер. с нем. А. В. Серебренникова; Ассоциация Юридический центр. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 348 с.
16. Cappelaere G., Grandjean A. Введение в концепцию международных стандартов в области правосудия относительно несовершеннолетних / G. Cappelaere, A. Grandjean // Сб. междунар. стандартов и норм ООН в области правосудия относительно несовершеннолетних. – М. : ЮНИСЕФ, 2001. – 128 с.
17. Уголовный кодекс Японии / Пер. с япон. В. Н. Еремина; науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 226 с.
18. Шишков С. Правомерен ли вопрос экспертам о соответствии несовершеннолетнего обвиняемого своему календарному возрасту? / С. Шишков // Законность. – 1999. – № 9. – С. 27–30.
19. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. – М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А. С. Грибоедова, – 2003. – 576 с.

Андрусяк А. Возраст наступления уголовной ответственности несовершеннолетних: законодательная практика зарубежных стран. Статья посвящается актуальной теме привлечения к уголовной ответственности несовершеннолетних, в том числе возрастной границы наступления уголовной ответственности. На основании анализа законодательства зарубежных стран установлено, что в основном возраст уголовной ответственности дифференцируется в соответствии с принципом понимания. В соответствии с ним несовершеннолетний несет ответственность с определенного возраста, только если будет установлено, что он действовал с пониманием. При этом законодатель обычно устанавливает нижнюю возрастную границу (абсолютной безответственности) и верхнюю (абсолютной ответственности). Несовершеннолетний, достигший возраста уголовной ответственности, но вследствие отставания в психическом развитии, не связанном с психическим расстройством, и при этом во время совершения общественно опасного деяния не в полной мере осознавал фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействия), не подлежит уголовной ответственности. Вопрос об ответственности решается судом исходя из уровня психической зрелости ребенка, что является проявлением индивидуального подхода к каждому конкретному индивиду. Такая законодательная практика заслуживает одобрения.

Ключевые слова: возраст, возрастная граница, деликвентным поведение несовершеннолетних, уголовная ответственность несовершеннолетних, практика зарубежных стран.

Andrusiak G. Juvenile Criminal Responsibility Age: Legal Practice of Foreign Countries. The article highlights the issue of criminal responsibility of minors, including criminal responsibility age limits. The case study of the legislation of foreign countries has provided basis to reveal that the age of criminal responsibility is mainly differentiated in accordance with the principle of understanding, i.e. knowledge of right and wrong. In terms of this principle the minor is liable at a statutory age only if it is proved that he acted with understanding. Along with this, the legislator usually sets the lower age limit (absolute irresponsibility) and the upper one (absolute responsibility). A minor who has reached the age of criminal responsibility, but due to the lag in his mental development, not related to a mental disorder, when committing a socially dangerous act was not fully aware of the actual nature and social danger of his actions (inaction) may not be a subject to criminal liability. The issue of liability is decided by the court, taking into account the level of mental maturity of the minor, which is a manifestation of an individual approach to every single juvenile delinquent. This legislative practice deserves approval.

Key words: age, age limit, delictual behavior of minors, criminal liability of minors, practice of foreign countries.

УДК 343.301

В. Гапончук

Публічні заклики до вчинення злочинних дій: лінгвістичний аналіз

У статті проаналізовано лінгвістичний аспект публічних закликів до вчинення злочинних дій. Проаналізовано 100 вироків за Єдиним державним реєстром судових рішень, в яких дії особи були кваліфіковані як публічні заклики до вчинення злочинних дій, досліджено відповідні висновки експертів (спеціалістів) відносно лінгвістичного аспекту публічних закликів. З аналізу лінгвістичної наукової літератури вбачається, що заклики до вчинення злочинних дій характеризуються наступними основними ознаками: 1) це мовленнєвий акт; 2) це форма спонукання; 3) це директивне мовлення; 4) метою публічних закликів є спонукання виконати певну дію або сукупність дій; 5) публічні заклики містять три елементи: відправник (той, хто надсилає повідомлення, адресант, суб'єкт дії), саме повідомлення (інформація, дії) та отримувач (той, хто його сприймає, адресат, об'єкт дії).

Ключові слова: публічні заклики, мовленнєвий акт, мовна агресія, спонукання, лінгвістика, текст.

Постановка наукової проблеми та її значення. У Кримінальному кодексі України (КК України) передбачено відповідальність за низку злочинів, об'єктивна сторона яких полягає у вчиненні публічних закликів до вчинення злочинних дій. Йдеться про публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч.ч. 2, 3 ст. 109), до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ст. 110), до вчинення терористичного акту (ст. 2582), до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку (ст. 295), до вчинення діянь, які мають ознаки жорстокого поводження з тваринами (ст. 299), до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту (ст. 436), до геноциду (ч. 2 ст. 442). Окрім того, дії, вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення публічних закликів є складовою законодавчої конструкції фінансування тероризму (ст. 2585). Важливим аспектом встановлення кримінально-правових ознак публічних закликів до вчинення злочинних дій є використання лінгвістичних знань. «Юридичний бік такого конфлікту можна представити у вигляді запитання: чи є спірний публічний текст протиправною дією, яка передбачає юридичні наслідки? Щоб дати таку юридичну оцінку тому чи тому тексту, виникає потреба в застосуванні спеціальних знань, якими не володіють правники. Завданням лінгвістичної експертизи в таких справах є діагностика наявності в тексті «складу мовленнєвого правопорушення». Це вимагає від експерта підтвердження або спростування реалізації в цьому тексті мовленнєвих актів «заклик» і / або «пропаганда», змістове наповнення яких відповідає диспозиції тих чи тих статей Кримінального кодексу України» [1, с. 11]. Як відзначають лінгвісти, «динаміка звернень з запитами до Українського бюро лінгвістичних експертиз показує стрімке зростання: якщо за період 2006–2013 роки у Бюро було проведено лише 1 лінгвістичну експертизу, пов'язану з закликами до сепаратизму, то за період 2014 – перша половина 2017 року кількість звернень із відповідними запитами обчислюється десятками. Словесний екстремізм стає дедалі помітнішим складником інформаційного контенту в Україні. … Об'єктом лінгвістичного аналізу в справах про словесний екстремізм ставали тексти, які представляють виключно російськомовний інформаційний контент» [2].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Відзначимо, що проблема кримінальної відповідальності за публічні заклики була предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У відповідній науковій царині відзначимо праці А. А. Балашова, О. Ф. Бантишева, Т. П. Гусака, Л. В. Дорош, О. В. Епель, В. М. Киричка, В. В. Кузнєцова, І. М. Кунова, О. В. Малахової, М. А. Рубащенка, В. Д. Скулиша, В. Я. Тація, В. П. Тихого, О. В. Шамари та інших. Однак у працях вказаних вище науковців не звертається увага на лінгвістичний аспект установлення наявності у певному тексті, висловлюванні, зображенні тощо публічних закликів до вчинення злочинних дій. На

© Гапончук В., 2018

нашу думку, встановлення такого аспекту є вкрай важливим для розуміння суті публічних закликів до вчинення злочинних дій як наскрізного кримінально-правового поняття [3, с. 142–149]. Окрім того, лінгвістичне дослідження текстів, висловлювань, зображень тощо, що оформляється як висновок експерта (спеціаліста) у кримінальному провадженні, є одним із доказів факту вчинення особою публічних закликів до вчинення злочинних дій. Тому лінгвістичний аспект відповідного кримінально-правового поняття повинен враховуватися під час кримінально-правової кваліфікації дій особи, яка винила один із злочинів, в яких публічні заклики до вчинення злочинних дій виступають ознакою об'єктивної сторони складу.

Мета статті. На підставі аналізу судової практики визначити лінгвістичний аспект публічних закликів до вчинення злочинних дій та як він впливає на розуміння відповідного наскрізного кримінально-правового поняття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для досягнення мети та завдань статті, нами було вивчено 100 вироків, в яких особі ставилося у вину вчинення публічних закликів до вчинення злочинних дій, що були проаналізовані за Єдиним державним реєстром судових рішень та постановлених судами України упродовж 2013 – 2018 (травень) років. Як вбачається з аналізу відповідних вироків, у 85 % випадків публічні заклики до вчинення злочинних дій поширювалися через мережу Іетернет. У 70 % випадків публічні заклики до вчинення злочинних дій поширювалися через соціальні мережі. Найбільше з них – через соціальну мережу «Вконтакті» (53 %). Через соціальну мережу Facebook – 9 % випадків та через соціальну мережу «Однокласники» – 8 % випадків. При цьому публічні заклики до вчинення злочинних дій містилися переважно у виді письмового тексту (запису, статті, посту) – 43 % випадків, відеоматеріалу (відеозапису) – 13 % випадків, зображення (фотоматеріалу) – 15 % випадків. Окрім того, у проаналізованих судових вироках наявність публічних закликів до вчинення злочинних дій вбачалася у відеоматеріалах, розміщених на каналі YouTube (3% випадків), в інтерв'ю на телеканалі (1 % випадків), як репост інформації, що містила публічні заклики до вчинення злочинних дій (6 % випадків). Лише у 25 % випадках – у письмовій або усній формі без використання можливостей всесвітньої мережі. Як було встановлено у проаналізованих вироках, публічні заклики до вчинення злочинних дій у такому випадку містилися у публічних (усних) виступах (11 % випадків), у газетах як відповідний матеріал (10 % випадків), у листівках (11 % випадків), на баннерх (1 % випадків), у бюлетенях (1 % випадки).

Як свідчить аналіз вироків, у більшості кримінальних проваджень відносно вчинення особою публічних закликів до вчинення злочинних дій призначалося проведення семантико-текстуальної (лінгвістичної) експертизи, висновок якої використовувався як доказ у відповідному провадженні. У 88 % випадків така експертиза призначалася. Водночас у 5 (5 % випадків) кримінальних провадженнях висновок відносно наявності публічних висновків до вчинення злочинних дій надавався не експертом, а спеціалістом. У 7 % випадків кваліфікації дій особи як публічних закликів до вчинення злочинних дій експертиза не призначалася.

В українській мові слово «заклик» – багатозначне. Означає «1. Прохання, запрошення прийти, приїхати, з'явитися куди-небудь. // Звук, вигук, що кличе, закликає. 2. Звертання до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло. // Прохання, вимога розгорнути яку-небудь діяльність, певним чином поводити себе» [4, с. 395]. Незважаючи на таку полісемічність слова «заклики», можна помітити, що в усіх значеннях для відповідного поняття характерне спонукання до дії.

У лінгвістиці заклики розглядаються традиційно як мовленнєвий акт. Зокрема, Н. Стасюк розглядає заклики як «особливий тип мовленнєвого акту, під комунікативним призначенням якого розуміємо наявність наміру вплинути на адресата шляхом повідомлення певної інформації» [5, с. 81]. Л. В. Михайлова відносить заклики до директивних мовленнєвих актів [6, с. 452]

Л. В. Суховецька розглядає природу заклику у контексті його агональності, під якою розуміється «такий психологічний стан готовності до боротьби з супротивником, який здатен породити різноманітні форми агресивної поведінки, у тому числі й вербальну» [7, с. 134]. Ця дослідниця відносить заклики до проявів мовної агресії, яку у лінгвістиці тлумачать як перенасиченість тексту словесно вираженою негативною інформацією, що викликає в адресата тяжке враження; як форму мовної поведінки, що націлена на образу чи навмисне заподіяння шкоди людині, групі людей, організації або суспільству в цілому; до неї відносять всі типи негативного або критичного ставлення адресанта до адресата, виражені за допомогою мовних засобів [8].

У теорії лінгвістики науковці пропонують різні дефініції та істотні ознаки поняття «заклик». На думку О. М. Баранова, заклик – це мовленнєвий акт, звернений до адресата з метою спонукати

його виконати певну дію або сукупність дій, усвідомлених як важливої частини суспільно-значущої діяльності, сприяє досягненню певних ідеалів, або спонукає адресата враховувати у своїй повсякденній поведінці ці ідеали [9, с. 420]. М. А. Осадчий вважає, що заклик – це найбільш радикальна й відкрита форма словесного впливу на поведінку людини [10, с. 57]. А. І. Ізотов стверджує, що для заклику характерна неконкретність, тимчасова та персональна нелокалізованість, заклик адресований начебто всім і кожному. До релевантних умов заклику цей науковець відносить також певний ступінь його соціальної або етичної вмотивованості – каузована дія здійснюється не безпосередньо в інтересах мовця або адресата, а в інтересах соціуму в цілому [11, с. 17].

Як вбачається з запропонованих вище лінгвістичних дефініцій поняття заклику, він є формою спонукання, до якого належать й інші форми впливу на людину, зокрема, наказ, прохання, порада. «Спонуканням є відношення, яке відображає волюнтативні стосунки між мовцем, який називає дію, що її необхідно виконати (не виконати), і слухачем, який повинен забезпечити її виконання (невиконання)» [12, с. 5]. Проте заклики відрізняються від інших форм спонукань. «Так, від наказу він відрізняється відсутністю субординації, від прохання – наявністю великої залежності від адресата, від поради – характером зацікавленості при збігові субординаційної лінії. Такі типи мовленнєвих актів використовують для передачі комунікативних намірів, які різняться між собою. На відміну від інших спонукань, заклик не потребує негайного виконання і, найпевніше, є рекомендацією для поведінки, базованої на тих чи тих морально-етичних, ідеологічних, ціннісних категоріях [9, с. 421].

Н. Стасюк виокремлює три елементи (складники) закликів, які тісно взаємодіють між собою: відправника (того, хто надсилає повідомлення, адресанта, суб'єкта дії), самого повідомлення (інформації, дії) та отримувача (того, хто його сприймає, адресата, об'єкта дії) [5, с. 81]. Кожен з цих компонентів є обов'язковим у структурі заклику. Так, повідомлення як складова будь-якого мовленнєвого акту, у т.ч. і закликів, вживаються констативи та перформативи. Констатив – це тип повідомлення, що позначає стан речей, констатує факт об'єктивної (чи такої, яка вважається об'єктивною) дійсності …; перформатив – це висловлювання, еквівалентне дії, вчинку [13, с. 175–178]. Отримувач інформації може бути заявлений як відкрито, у виді звертання, або обмежуватися особистими займенниками. Отримувач інформації вказувався у відповідному тексті, що містили публічні заклики, по-різному. Зокрема, в одному з вироків вказано, що повідомлення містить публічні заклики до братів слов'ян, патріотів Батьківщини, політично активних і свідомих мешканців України, членів всіх радикальних угруповань, лідерів об'єднаної армії південного сходу та народного ополчення Донбасу, воїнів роду [14]. Таким чином, у цьому випадку отримувач інформації позначений та визначений як певна група осіб.

Жанр заклику у лінгвістиці – це вкрай багатогранне явище, оскільки воно має як спільні ознаки з іншими формами спонукання, так і характеризується багатьма різновидами. Зокрема, заклики можуть мати як пряму, так і непряму форми. Прямий заклик – це найбільш радикальна, явна форма словесного впливу на поведінку суб'єкта, що містить дієслово спонукального наказового способу. У тексті обов'язковою ознакою прямого заклику є використання його адресатом такого знаку пунктуації, як знак оклику. Зокрема, відповідно до висновку експерта Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України №53/205 від 03.03.2017 р. (вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 15.09.2017 р.), словосполучення «ПОРА ВОЕВАТЬ!» визнано прямим екпліцитним закликом, іллокутивний компонент якого виражений лексично за допомогою прислівника часу «пора» та інфінітиву «воевать». Автор закликає розпочати війну, із загального контексту – проти діючої влади в Україні, тобто містить заклики до збройного повстання проти діючої влади, що є етапом захоплення державної влади [15].

Проте автори текстів відповідного спрямування дуже рідко вдаються до прямих експліцитних мовних засобів. Крім прямих засобів вираження заклику існують численні мовленнєві прийоми їх маскування. Це насамперед подання відповідних мовленнєвих актів у виді змістових імплікацій, які використовуються, з одного боку, як елементи найефективнішого прийому мовленнєвої маніпуляції – прихованого мовленнєвого впливу на свідомість, а з іншого боку, пов'язані з намаганням уникнути відповідальності за порушення закону [9, с. 412–475]. У текстах у такому випадку відсутня головна зовнішня ознака – імперативна форма дієслова. Нерідко заклики у завуальованій формі впливають на поведінку адресата мови, використовуючи маніпулятивні методи мовленнєвого впливу на свідомість, психіку, підсвідомість адресата [16, с. 391]. О. А. Димитрова вважає, що у такому випадку, коли спонукання вербалізоване у виді дієслова умовного способу, не може мати місце кваліфікація такого спонукання як публічних закликів [17, с. 99]. На нашу думку, публічними закликами до вчинення злочинних дій потрібно визнавати як спонукання, що має як прямий, так і непрямий характер. Адже,

як було зазначено вище, подекуди приховані форми закликів до вчинення злочинних дій можуть містити певні форми нейролінгвістичного програмування. Проте, на нашу думку, для того, щоб такі непрямі форми спонукання могли бути кваліфіковані як публічні заклики до вчинення злочинних дій, необхідно встановити, що відповідні висловлювання, зображення тощо є цілеспрямованими, конкретними та зрозумілими для отримувача інформації. Тому у тих випадках, коли у текстах відсутні директивні тенденції, а зміст текстів сприяє до роздумів та оцінок з боку отримувача інформації, а не до конкретних дій, вони не можуть бути визнані як такі, що містять публічні заклики до злочинних дій.

Відповідне підтвердження знаходимо і в судовій практиці України. Наприклад, непрямим публічним закликом до вчинення злочинних дій було визнано зображення під назвами «Декларація про проголошення державного суверенітету Луганської народної Республіки (ЛНР)» та «Акт проголошення незалежної ЛНР» у висновку експерта, оскільки вони містять непрямий публічний заклик до кожного, хто ознайомиться з текстами відповідних документів, усвідомити та прийняти створення ЛНР як суб'єкта міжнародного права [18; 19]. Водночас згідно з висновком спеціалістів, який міститься у вироку Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської області від 11.01.2016 р., схоже зображення (під назвою «Акт проголошення державної незалежності Кіровоградської Народної Республіки»)», було визнано таким, що містить прямий публічний заклик до кожного, хто ознайомився з текстом даного документу, розпочати збройну боротьбу проти державної влади в Україні з метою зміни її конституційного ладу [20]. Непрямий заклик був визнаний таким, за який настає кримінальна відповідальність, який згідно з висновком експерта містив інформацію пропагандистсько-агітаційного характеру. Автор поширює та детально роз'яснює ідею необхідності для Херсону слідувати прикладу Криму, Луганську та Донбасу, створювати Херсонську (Таврійську) Народну Республіку, приєднуватися до складу Новоросії, тобто фактично відділятися від України, отже змінити межі території та державного кордону України, що в свою чергу спровокує зміну конституційного ладу, складовою якого є територіальна цілісність та унітарний державний устрій [21]. У проаналізованих нами вироках непрямі публічні заклики до вчинення злочинних дій згідно з висновком експерта чи спеціаліста мали місце у 16% випадків.

В окремих висновках експерта (спеціаліста) міститься вказівка на те, що наявність публічних закликів до вчинення злочинних дій у відповідних текстах встановлювалася з урахуванням різноманітних критеріїв, які в сукупності визначають належність відповідних спонукань до публічних закликів до вчинення злочинних дій. Наприклад, у висновку семантико-текстуальної експертизи писемного мовлення, згідно з вироком Черкаського районного суду Черкаської області від 10.10.2016 р., наявність публічних закликів була визначена з урахуванням загального змісту досліджуваних текстів, контексту подій, що відбувалися в Україні, а також виходячи із ситуації, яка викликала їх створення, зважаючи на їх стилістичні особливості [22].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, для правильного встановлення наявності публічних закликів до вчинення злочинних дій важливе значення має лінгвістичний аналіз відповідних висловлювань, текстів, зображень тощо, що здійснюється у межах використання спеціальних знань лінгвістів (експертів та спеціалістів) у кримінальних провадженнях. З аналізу лінгвістичної наукової літератури вбачається, що заклики до вчинення злочинних дій характеризуються наступними основними ознаками:

- публічні заклики – це мовленнєвий акт;
- публічні заклики – це форма спонукання;
- публічні заклики – це директивне мовлення;
- метою публічних закликів є спонукання виконати певну дію або сукупність дій;
- публічні заклики містять три елементи: відправник (той, хто надсилає повідомлення, адресант, суб'єкт дії), саме повідомлення (інформація, дії) та отримувач (той, хто його сприймає, адресат, об'єкт дії).

Заклики можуть мати пряму та непряму форми. Прямий заклик – це найбільш радикальна, явна форма словесного впливу на поведінку суб'єкта, що містить дієслово спонукального наказового способу. У текстах, що містять непрямі заклики, відсутня головна зовнішня ознака прямого заклику – імперативна форма дієслова. Для того, щоб такі непрямі форми спонукання могли бути кваліфіковані як публічні заклики, необхідно встановити, що відповідні висловлювання, зображення тощо є цілеспрямованими, конкретними та зрозумілими для отримувача інформації.

Наукові результати, отримані у ході лінгвістичного дослідження публічних закликів до вчинення злочинних дій, можуть бути використані у подальших наукових досліджень правової природи цих закликів, зокрема, кримінально-правовий аспект відповідальності за публічні заклики до

вчинення злочинних дій. Окрім того, лінгвістичні ознаки, виокремлені у цій науковій праці, можуть використовуватися для формулювання дефініції кримінально-правового поняття «публічні заклики».

Джерела ті література

1. Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза як юридичний інструмент / Л. В. Ажнюк // Магістеріум. – 2017. – Вип. 66. Мовознавчі студії. – С. 8–15.
2. Ажнюк Л. В. Параметризація заклику в лінгвістичній експертизі. ArmyUA. Аналітично-інформаційний портал / Л. В. Ажнюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.armyua.com.ua/parametrizaciya-zakliku-v-lingvistichnij-ekspertizi/.
3. Рубащенко М. А. Публічні заклики як наскрізне кримінально-правовий термін: постановка питання / М. А. Рубащенко // Проблеми законності. – 2017. – Вип. 138. – С. 142–149.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов, ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Стасюк Н. Заклик як агітаційна форма політичного дискурсу: прагмалінгвістичний аспект / Н. Стасюк // Рідний край. – 2014. – № 1 (30). – С. 80–85.
6. Михайлова Л. В. Класифікація директивних мовленнєвих актів / Л. В. Михайлова // Вчені записки Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.». – 2015. – Т. 21. – С. 451–456.
7. Суховецька Л. В. Агональна природа директивного мовленнєвого акту заклику в політичному дискурсі / Л. В. Суховецька // Філологічні трактати. – 2016. – Том 8. – № 2. – С. 133–141.
8. Фирсова М. А. Современные тенденции изучения языковой агрессии / М. А. Фирсова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rae.ru/forum2011/146/1525.
9. Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособие. 3-е изд. / А. Н. Баранов. – Москва : Флинта: Наука, 2011. –592 с
10. Осадчий М. А. Правовой самоконтроль оратора / М. А. Осадчий. – Москва : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 316 с.
11. Изотов А. И. Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки» / А. И. Изотов. – Москва, 2007. – 42 с.
12. Мясоєдова С. В. Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02. 01 « Українська мова» / С. В. Мясоєдова. – Харків, 2001. – 16 с.
13. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. / Ф. С. Бацевич. – Київ : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
14. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 07.11.2014 р. Справа №: 398/6849/14-к. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41311052.
15. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 15.09.2017 р. Справа № 161/10984/17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68965241.
16. Каминский Б. Б., Краснянская Т. И. Призыв как основной признак текстов экстремистской направленности: лингвистический и правовой анализ. Языковая толерантность как фактор эффективности языковой политики: материали Междунар. науч.-практ. конф. (г. Пермь, 13.11.2015 г.). / Б. Б. Каминский, Т. И. Краснянская. – Пермь: Тип. ПНИПУ, 2015. – С. 388–392.
17. Димитрова Е. А. Уголовная ответственность за публичные призывы к осуществлению экстремистской и террористической деятельности как средство противодействия экстремизму и терроризму / Е. А. Димитрова // Вестник Сибирского юридического института ФСКН России. – 2012. – № 1 (10). – С. 97–101.
18. Вирок Іллічівського районного суду м. Маріуполя від 07.09.2015 р. Справа № 264/6013/15-к. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49926249#.
19. Вирок Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області 22.10.2015 р Справа № 264/6475/15-к. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53283927#.
20. Вирок Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської області від 11.01.2016 р. Справа № 389/3177/15-к. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54877529490/11181/15-к.
21. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 05.04.2017 р. Справа № 766/3627/17.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65766641# .
22. Вирок Черкаського районного суду Черкаської області від 10.10.2016 р. Справа № 707/1457/16-к. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62042411.

Гапончук В. Публичные призывы к совершению преступных действий: лингвистический анализ. В статье проанализирован лингвистический аспект публичных призывов к совершению преступных действий. Обобщены 100 приговоров по Единому государственному реестру судебных решений, в которых действия лица были квалифицированы как публичные призывы к совершению преступных действий, исследованы соответствующие выводы экспертов относительно лингвистического аспекта публичных призывов. Выделены признаки, которыми должны характеризоваться публичные призывы к совершению преступных действий, в лингвистическом аспекте. Для правильного установления наличия публичных призывов к совершению преступных действий важное значение имеет лингвистический анализ соответствующих высказываний, текстов, изображений и т.п., который осуществляется в пределах использования специальных знаний в уголовном производстве. Из анализа лингвистической научной литературы следует, что призывы к совершению преступных действий характеризуются следующими основными признаками: 1) это речевой акт; 2) это форма побуждения; 3) это директивное высказывание; 4) целью публичных призывов является побуждение выполнить определенное действие или совокупность действий. Публичные призывы содержат три элемента: отправитель (тот, кто посылает сообщение, адресант, субъект действия), само сообщение (информация, действия) и получатель (тот, кто его воспринимает, адресат, объект действия). Призывы могут иметь прямую и косвенную формы.

Ключевые слова: публичные призывы, речевой акт, языковая агрессия, побуждения, лингвистика, текст.

Haponchuk V. Public Incitement to Commit Criminal Acts: Linguistic Analysis. The article analyzes the linguistic aspect of public appeals for committing criminal acts. The key findings of the study are based on the in-depth analysis of 100 court sentences under the Unified State Register of Court Decisions, in which the actions of the person were qualified as public appeals for committing criminal acts, including the corresponding conclusions of the experts concerning the linguistic aspect of such appeals. The emphasis is laid on the linguistic features, which should be cosidered as markers of public appeals to commit criminal acts. The linguistic analysis of the relevant statements, texts, visual aids is carried out by utilizing special knowledge in criminal proceedings which are crucial to determine properly whether there was a public incitement to commit criminal act or not. Linguistic scientific literature states that appeals for committing criminal acts are characterized by the following features: 1) this is a speech act; 2) this is a form of incitement; 3) it is a direct order; 4) the purpose of public appeal is to prompt a certain action or set of actions. Public appeals contain three components: the sender (sender, addressee, subject of action), the message (information, actions) and the recipient (the one who receives it, the addressed, object of action). Appeals can be direct and indirect.

Key words: public appeals, speech act, linguistic aggression, induction, linguistics, text.

УДК 343.9

А. Гусак, Д. Хомич

Тактика слідчого огляду під час розслідування викрадень природнього газу в газових лічильниках

В статті висвітлено окремі організаційно-тактичні аспекти проведення огляду місця події. На підставі дослідження думок вчених, аналізу матеріалів слідчої практики визначено заходи з організації та проведення огляду місця події. Наведено тактичні прийоми, які найбільш доцільно використовувати при проведенні огляду місця події. Особливості підготовки та проведення огляду місця події у справах даної категорії пов'язані з необхідністю забезпечення участі спеціаліста в проведенні огляду; визначення переліку науково-технічних засобів, які використовуватимуться в ході огляду; забезпечення безпеки учасників огляду

Ключові слова: слідчий огляд, місце події, спеціаліст, тактичний прийом.

Постановка наукової проблеми та її значення. Газова енергетика України є однією з галузей народного господарства. Основне споживання газу припадає на промисловість, також велике значення її в сільському господарстві та в побуті.

Рівень споживання газу є одним із визначальних критеріїв оцінки індустріального та економічного розвитку держави. Однак щорічне зростання обсягів викрадання газу побутовими споживачами завдає значної шкоди як газопостачальним підприємствам України, так і державі в цілому.

Аналіз досліджень проблеми. У криміналістичній літературі знайшли вирішення лише загальні питання методики й тактики розслідування окремих видів злочинів, які висвітлювались у роботах Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, Р. С. Бєлкіна, П. Д. Біленчука, В. К. Весельського, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. О. Глушкова, А. В. Іщенка, Н. С. Карпова, Л. М. Карнєєвої, В. А. Колесника, В. К. Лисиченка, Г. А. Матусовського, В. Г. Гончаренка, Є. Д. Лук'янчикова, В. О. Коновалової, Н. І. Клименко, В. С. Кузьмічова, В. В. Лисенка, В. Г. Лукашевича, І. Є. Биховського, Л. Д. Удалової, В. В. Бірюкова, М. І. Порубова, М. В. Салтевського, В. М. Тертишника, В. Ю. Шепітька та інших науковців і практиків.

Метою дослідження є формуванні науково обґрунтованих основ методики розслідування викрадень природнього газу та характеристика тактичних особливостей проведення окремих слідчих дій на початковому етапі розслідування викрадень природнього газу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Слідчі дії виникли та удосконалювалися поступово, впродовж тривалого часу. Вчений І. Є. Биховський провів спробу дослідити історію слідчих дій зі стародавніх часів і вказавав, що термін «слідчі дії» був відомий ще в епоху Середньовіччя. Наприклад, в указах короля Людовіка XII «Про суди і охорону порядку в королівстві» 1498 року до переліку слідчих дій були віднесені допити свідків, допити із пристрастю чи під тортурами та очні ставки [4, с. 80].

До XIX століття одним із перших законів, де виявляються передумови слідчих дій, є «Руська правда».

Перші методичні рекомендації з проведення слідчих дій, які використовувались в російському кримінальному судочинстві, відносяться до першої половини XIX ст. Вони були розроблені на основі емпіричних знань та життєвого досвіду й стосувались послідовності дій слідчого при розслідуванні злочинів відповідно до зводу законів [2, с. 1].

Термін «слідчі дії» використовувався в Уставі кримінального судочинства 1864 року. Усі слідчі дії були сконцентровані в другому розділі Уставу «Про попереднє слідство», а процесуальна регламентація слідчих дій була логічно та послідовно подана і відображала хід попереднього слідства за кримінальною справою – огляд, освідування, обшук, виїмка, допит обвинуваченого, свідка.

На той час, на жаль, законодавець не встановлював вичерпного переліку слідчих дій. Цей недолік, як відмічається у літературних джерелах, залишився й надалі, що призводило й призводить

© Гусак А., Хомич Д., 2018

до дискусій вчених із цього приводу [13, с. 37].

Після Жовтневої революції порядок проведення окремих слідчих дій, зокрема: огляд на місці вчинення злочину, допит свідка, обшук, виїмка та ін. регламентувався вже першими декретами й постановами радянської влади [14, с. 24].

Наступний етап розвитку слідчих дій припав на кінець XIX – початок XX століття. В зв'язку з стрімким розвитком науки і техніки з'явились нові види злочинів і способи їх вчинення. Тому ті методи, яких до цього часу вистачало для успішного розкриття злочинів, уже не могли забезпечити такого результату.

Оскільки програми розслідування того або іншого виду злочину у своїх системах часто повторюють у різній послідовності й взаємозв'язку одні й ті ж слідчі, розшукові й інші дії та заходи, тому в окремих методиках повинна, на сам перед, міститися характеристика особливостей тактики проведення тих дій, які найчастіше зустрічаються [8, с. 29].

Під тактикою слідчої дії розуміється система тактичних прийомів її підготовки, проведення, фіксації й оцінки її результатів [1].

Теоретичні питання тактики проведення огляду місця події в спеціальній літературі розглянуті достатньо детально [9; 3, с. 76–78; 6].

Про те на сьогодні залишаються актуальними питання, пов'язані з особливостями тактики проведення огляду місця події за злочинами щодо викрадення природнього газу в газових лічильниках.

«Огляд місця події – це слідча дія, яка має на меті дослідження матеріальної обстановки місця події шляхом безпосереднього особистого її сприйняття слідчим або іншими учасниками огляду для виявлення, фіксації і вилучення різних слідів злочину й інших речових доказів, з'ясування механізму події та інших обставин, які мають значення для розслідування справи» [12, с. 3].

У криміналістичних літературних джерелах є різні підходи до визначення тактичної мети й завдань огляду місця події (В. К. Лисиченко, В. С. Кузьмічов, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін , В. П. Колмаков, О. М. Васильєв, О. А. Кириченко, Г. А. Матусовський, Д. П. Рассейкін, Ю. В. Шепітько та ін.).

Правильне з'ясування тактичної мети огляду місця події робить його предметно спрямованим та цілеспрямованим.

За злочинами про викрадення природнього газу в газових лічильниках мета огляду місця події наступна:

1) практичне вивчення слідчим обстановки місця події для з'ясування характеру й обставин події;

2) виявлення, збирання, закріплення, попереднє дослідження, оцінка слідів та речових доказів;

3) отримання інформації для висування та перевірки версій щодо події, яка розслідується;

4) виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню злочину або полегшують його.

Огляд місця події є одним із найважливіших джерел інформації про подію злочину, його матеріальні сліди й винних осіб.

Зволікання із проведенням огляду може призвести до небажаних наслідків: зміни обстановки, втрати або приховання слідів злочину [6, с. 112].

Наслідки несвоєчасно проведеного огляду можуть бути настільки згубні, що з тактичного боку ця дія нерідко характеризується як незамінна й неповторна [10, с. 21; 11, с. 8; 7, с. 259].

Під час огляду місця події взагалі і за злочинами досліджуваної категорії зокрема слідчі припускаються помилок.

Окремі завдання огляду місця події у справах про викрадення природнього газу в газових лічильниках:

а) встановлення способу викрадення природнього газу;

б) пошук і фіксація слідів, що можуть указувати на особу злочинця.

Особливості підготовки до проведення огляду місця події у справах даної категорії пов'язані з необхідністю:

а) забезпечення участі в проведенні огляду спеціаліста;

б) визначення переліку науково-технічних засобів, які використовуватимуться в ході огляду;

в) забезпечення безпеки учасників огляду.

Огляд місця події являє собою єдиний процес, але в криміналістиці його прийнято ділити на етапи, щоб забезпечити методичність і послідовність огляду.

Перший етап – підготовчий який здебільшого і визначав успіх огляду незважаючи на те, що

переважно не плануватися заздалегідь.

Щоб запобігти виникненню небезпечних ситуацій, у ході підготовки до огляду місця події слід провести докладний інструктаж учасників слідчої дії щодо заходів безпеки та запросити спеціаліста.

Другий етап – робочий. При виборі способу огляду місця події слідчий виходив із конкретної ситуації. [3, с. 59].

Дослідження обстановки місця події, звичайно, має творчий характер. Слідчий, як випливає з дослідження, не тільки фіксував і вилучав виявлені сліди, але й встановлював за ними механізм події, яка відбулася, давав їй кваліфіковану юридичну оцінку, проводив попереднє дослідження доказів.

Для підвищення ефективності слідчого огляду за злочинами щодо викрадення природнього газу в газових лічильниках, пропонуємо такий алгоритм діяльності слідчого:

1) забезпечити присутність спеціаліста при проведенні інструктажу перед виїздом на місце події, опитуванні підозрюваного й свідків злочину.

Це сприятиме одержанню інформації, необхідної для з'ясування сутності та механізму події, виявленню слідів та інших об'єктів, які мають значення у справі;

2) забезпечити обов'язкову участь понятих у всіх діях на місці події, особливо в момент вилучення речових доказів;

3) вилучення та пакування речових доказів здійснювати згідно з рекомендаціями криміналістики в раніше підготовлені для цієї мети матеріали, скріплювати печаткою та засвідчувати факт вилучення підписами понятих;

4) використовувати в процесі огляду місця події спеціальні пошукові засоби, а за необхідності – запрошувати спеціалістів для виявлення способів вчинення злочинів даної категорії;

5) у протоколі даної слідчої дії обов'язково вказувати що саме й звідки вилучається.

Як додаток до протоколу огляду місця події складати плани, схеми;

6) як засіб фіксації використовувати й науково-технічні засоби, факт застосування яких відображати в протоколі огляду місця події [5].

Слушною є позиція В. В. Бірюкова, який зауважує, що деякі плани й схеми, котрі додаються до протоколів слідчих дій, не завжди виконують відведену їм функцію.

Найчастіше в кримінальних справах подано схематичні плани, сутність наближення яких до дійсного взаєморозташування предметів на місці події далека від істинної. Основною причиною цього є явне недотримання співвідношення розмірів зображених об'єктів (перекручування масштабів), а також те, що в багатьох слідчих і співробітників органів дізнання відсутні найпростіші, елементарні навички в складанні таких документів. Такі схеми не тільки не сприяють з'ясуванню обстановки досліджуваної події, але й, навпаки, дезорієнтують тих осіб, які не сприймали її безпосередньо [5, с. 11].

В. В. Бірюков також зазначає, що при складанні протоколу огляду та додатків до нього слід враховувати, що кожна ілюстрація повинна збігатися з певним текстовим фрагментом документа і доповнювати його [5, с. 56].

Зазначена слідча дія була одним із надійніших способів отримання доказової інформації, оскільки остання в ході її надходила до слідчого й сприймалась ним безпосередньо, без третіх осіб, що зводило до мінімуму ймовірність її викривлення.

Висновки. Особливості підготовки та проведення огляду місця події у кримінальних провадженнях про викрадення природного газу пов'язані з необхідністю забезпечення участі спеціаліста в проведенні огляду; визначення переліку науково-технічних засобів, які використовуватимуться в ході огляду; забезпечення безпеки учасників огляду.

Завданнями огляду місця події у кримінальних провадженнях про викрадення природного газу: встановлення способу викрадення газу шляхом його самовільного використання; пошук і фіксація слідів, які можуть вказувати на особу злочинця.

Особливості підготовки до проведення огляду місця події у справах даної категорії пов'язані з необхідністю забезпечення участі фахівця в проведенні огляду, гарантування безпеки учасників огляду, визначення переліку науково-технічних засобів, які будуть використовуватися в ході огляду.

Увага приділена з'ясуванню причин неякісного розслідування цих злочинів, однією з яких є неповне використання всіх можливостей огляду місця події; на основі наявних у спеціальній літературі рекомендацій детально розглянута організація, порядок і тактичні особливості проведення даної слідчої дії і запропонована програма проведення огляду місця події.

Джерела та література

1. Бахин В. П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: лекция / В. П. Бахин. – К. : НАВДУ, 1999. – 34 с.
2. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : ЮЛ, 1999. – 231 с.
3. Белкин Р. С., Лифшиц Е. М. Тактика следственного осмотра и освидетельствования / Р. С. Белкин, Е. М. Лифшиц // Тактика следственных действий. – М. : Новый юристь, 1997. – 176 с.
4. Берназ В. Д. Забезпечення слідчої діяльності: криміналістичні та психологічні аспекти / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми криміналістики: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2003. – С. 80-82.
5. Бирюков В. В. Фиксация доказательств. Криминалистический и процессуальный аспекты / В. В. Бирюков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10–річчя незалежності України. – 2005. – Спец. вып. – Ч. 2. – С. 52-57.
6. Біленчук П. Д. Основи криміналістичної тактики: курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель. – Вінниця : Вінницька філія МАУП, 2001. – 116 с.
7. Величкин С. А. Понятие и общие положения тактики осмотра места происшествия / С. А. Величкин // Криминалистика; под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. – СПб. : СПбГУ, 1995. – 854 с.
8. Возгрин И. А. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений. Ч. IV: курс лекций / И. А. Возгрин. – СПб. : Юрид. ин – т МВД России, 1992. – 100 с.
9. Галаган В. І. Правові та кримінально-процесуальні проблеми вдосконалення кримінально – процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ): автореф. дис. … д – ра юрид.наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес; криміналістика; судова експертиза» / В. І. Галаган. – К., 2003. – 39 с.
10. Ефимичев С. П. Следственный осмотр / С. П. Ефимичев, Н. И. Кулагин, А. Е. Ямпольский. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – 36 с.
11. Максутов И. Х. Осмотр места происшествия: пособие для студентов / И. Х. Максутов. – Л.: Изд–во ЛГУ, 1965. – 40 с.
12. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук. – практ. посіб. / за ред. Н. І. Клименко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
13. Филиппов А. Г. К вопросу о тактике следственных действий / А. Г. Филиппов // Актуальные вопросы использования достижений науки и техники в расследовании преступлений ОВД. – М., 1990. – С. 80-86.
14. Шимановский В. В. Органы предварительного следствия в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.) / В. В. Шимановский // Изв. вузов. Правоведение. – 1967. – № 4. – С. 24-31.

Гусак А., Хомич Д. Тактика следственного осмотра при расследовании хищений природного газа в газовых счетчиках. В статье освещены отдельные организационно-тактические аспекты проведения осмотра места происшествия. На основании исследования мнений ученых, анализа материалов следственной практики определены меры по организации и проведению осмотра места происшествия. Приведены тактические приемы, которые наиболее целесообразно использовать при проведении осмотра места происшествия. Сформулированы отдельные задачи осмотра места происшествия по делам о хищении природного газа: установление способа хищения газа путем его самовольного использования; поиск и фиксация следов, которые могут указывать на личность преступника. Особенности подготовки к проведению осмотра места происшествия по делам данной категории связаны с необходимостью обеспечения участия специалиста в проведении осмотра, обеспечения безопасности участников осмотра, определение научно-технических средств, которые будут использоваться в ходе осмотра. Внимание уделено выяснению причин некачественного расследования этих преступлений, одной из которых является неполное использование всех возможностей осмотра места происшествия; на основе имеющихся в специальной литературе рекомендаций подробно рассмотрена организация, порядок и тактические особенности проведения данного следственного действия и предложена программа проведения осмотра места происшествия.

Ключевые слова: следственный осмотр, место происшествия, специалист, тактический прием.

Husak A., **Khomych D. Tactics of Investigative Inspection while Investigating the Cases of Natural Gas Stealing through Gas Meters.** The article highlights some organizational and tactical aspects of conducting inspection of the scene of the event. Measures for organizing and conducting inspection of the place of the event have been determined on the basis of scientists' opinions and materials of the investigative practice. The authors offer tactics that are most appropriate to use during the inspection of the scene and outlines tasks for inspecting the place of event in cases of stealing natural gas. The most actual among the tasks are: exposing the method of stealing gas through its unauthorized use; searching for and fixing traces that may indicate the perpetrator's identity. Preparation for the inspection of the scene of this category of offence implies specialist involvement into the inspection, guaranteeing the safety of the participants of the inspection, determining the list of scientific and technical means to be used. The key findings of the study contribute to clarifying the causes of poor-quality investigation of these crimes, one of which is the insufficient use of all possible facilities to inspect the place of the event. The organization, the order and tactical peculiarities of conducting this investigative action are considered in detail, taking into account the recommendations in the special literature.The authors worked out their own program/scheme for conducting an inspection of the place of the event.

Key words: investigative inspection, place of the event, specialist, tactical methods.

УДК 343.131.7

О. Крикунов, О. Саско

Презумпція невинуватості у міжнародному праві та законодавстві України: проблеми правового регулювання та практики застосування

У статті простежено основні етапи генези презумпції невинуватості від філософської, етичної ідеї до норми права. Виявлено, що дія презумпції забезпечується актами міжнародного права, практикою Європейського Суду з прав людини, низкою норм національного законодавства. Було узагальнено прецеденти Європейського Суду з прав людини щодо тлумачення змісту та обсягу презумпції невинуватості. Зроблено висновки про те, що презумпція невинуватості є формально закріпленим у чинному законодавстві обов’язковим спростовним припущенням про невчинення особою кримінально-караного діяння, доки її винуватість не буде доведена відповідно до закону у змісті обвинувального вироку, що набув законної сили; йдучи від зворотнього, правильно вважати, що особа визнається винуватою у кримінальному правопорушенні і може бути піддана покаранню виключно після набрання обвинувальним вироком суду щодо неї законної сили. Сформульовано пропозиції, спрямовані на розвиток презумпції невинуватості у законодавстві та практиці його застосування.

Ключові слова: презумпція невинуватості, міжнародне гуманітарне право, практика Європейського суду з прав людини.

Постановка наукової проблеми та її значення. Презумпція невинуватості була і залишається засадою (принципом) кримінального процесуального права із етичним та гуманістичним підгрунтям, цікавою філософсько-правовою та історичною гранями, що заслуговують на постійну увагу вчених. На рівні міжнародного права презумпція невинуватості у 20 столітті набула статусу загально-визнаного стандарту прав людини у сфері кримінального процесу, визначивши зобовязання для урядів держав. У практиці Європейського суду з прав людини вона виступає складовою права на справедливий суд, постійно інтерпретуєтся цим високим судом, який гнучко засосовує Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Узагальнення масиву прецедентної практики Європейського суду з прав людини щодо дотримання презумпції невинуватості переслідує не тільки науковий інтерес, але має істотне значення для удосконалення чинного законодавства та правильного його застосування.

© Крикунов О. Саско О., 2018

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті ми вважаємо дослідження історії формування презумпції невинуватості як філософської та правової категорії, підходів до її забезпечення у міжнародно-правових актах глобальної та регіональної дії, практиці Європейського суду з прав людини, а також у чинному законодавстві України, виявлення проблемних аспектів її реалізації у практиці правозастосування.

Завданнями цієї статті є: 1) з'ясування генези презумпції невинуватості у філософських та історико-правових джерелах; 2) співставлення норм міжнародного права, прецедентної практики Європейського суду з прав людини та чииноого законодавства нашої держави у частині змісту та обсягу презумпції невинуватості; 3) виявлення кримінально-процесуального механізму забезпечення дії презумпції невинуватості, прогалин та недоліків у його регламентації; 4) формулювання науково обгрунтованих пропозицій, спрямованих на розвиток презумпції невинуватості у українському законодавстві та практиці його застосування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У історико-правових пам'ятках ідея презумпції невинності вперше була висловлена давньогрецьким філософом та політиком Демосфеном (384 – 322 до н. е.), який у своїй промові «Проти Аристократа» (Kata Aristokratus) стверджував, що «закон називає вбивцею тільки того, хто викритий у вчиненні цього злочину, на підставі судового вироку .... » [1, с. 202–203]. Але ця справедлива думка Демосфена не була втілена у античному грецькому праві.

Правовим «прототипом» презумпції невинуватості (praesumptio innocentiae) виступає презумпція добросовісності (praesumptio boni viri), визнана у «Законах Дванадцяти таблиць» (Duodecim tabularum, 451–449 до н. е.) [2], згідно із якою вважали, що особа діє сумлінно, доки інше не доведено. Презумпція застосовувалася до усіх галузей судочинства, адже чіткого поділу права у Римській імперії не існувало.

Давньоримський філософ та правознавець Юлій Павел (III ст. н. е.) у трактаті «Сентенції» (Sententiae ad filium) зафіксував правові приписи, дійсні у судовій практиці, що доводять застосування презумпції невинуватості: «тягар доведення лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує» («Ei incumbit probatcio, qui dicit, non qui negat»); «у випадку сумнівів справа вирішується на користь підсудного чи відповідача» («In dubio pro reo»); «при недоведеності вимоги відповідач звільняється» («Actore non probante reus absolvitur») [3].

У феодальну добу правовою пам'яткою, що засвідчила визнання презумпції невинуватості, була Велика хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 р. У статті 39 цього епохального документу вказувалося, що «жодна вільна людина не буде арештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або в який-небудь (інший) спосіб знедолена, і ми не підемо на неї й не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй (її перів) і за законом країни» [4].

Це положення було відтворено у ст. 3 Петиції про право (Petition of Right) 1628 р., поданий королю Карлу I від англійського парламенту як нагадування про Велику хартію вольностей [5].

Рецесія римського права у Європі позначилася на кримінальному судочинстві визнанням презумпції невинуватості. Зокрема, італійський філософ та правознавець Чезаре Беккаріа у 1764 р. у праці «Про злочини та покарання» запропонував керуватися презумпцією невинуватості за такою «формулою»: «ніхто не може бути визнаний злочинцем, доки не проголошено вирок, і суспільство не повинно залишати обвинуваченого без своєї підтримки до того, як буде вирішено, що він порушив умови, додержання яких йому забезпечувало цю підтримку» [6].

Ця прогресивна гуманістична ідея була сприйнята і втілена під час французький буржуазної революції у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка згодом стала преамбулою до Конституції Франції 1791 р. Презумпція невинуватості фактично викладена у межах двох статей вказаної Декларації і передбачає наступне: «жодна людина не може бути піддана обвинуваченню, затриманню або ув'язненню інакше, як у передбачених Законом випадках і встановлених формах» (ст. 7); «кожна людина вважається невинуватою доти, доки вона не визнана винною» (ст. 9) [7].

У Британській імперії на прикінці 18 ст. презумпцію невинуватості як правовий принцип кримінального права та процесу сформулював британський юрист Вільям Гарроу (William Garrow (1760–1840). У широку юридичну практику цей принцип запровадив британський правник та політик Джон Санкі (John Sankey (1866–1948) [8]. Отже, у розвинених державах різних історичних типів визнавалася та своєрідно практикувалася презумпція невинуватості, що дозволяє визнати її етичним та правовим принципом у сфері прав людини.

Після Другої світової війни у міжнарожному праві відбулося визнання та закріплення ідеї прав людини та верховенства права. Презумпція невинуватості як широко визнаний та

демократичний правовий принцип була віднесена до всезагальних та фундаментальних прав особи. У Загальній декларації прав людини 1948 р. цю засаду сформульовано так: кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, доки її винність не буде встановлено законним чином шляхом прилюдного судового розгляду, за якого їй забезпечуються усі можливості для захисту (п. 1 ст. 11) [9]. Для реалізації положень Загальної декларації прав людини необхідним було укладення міжнародно-правових договорів. Зокрема, у п. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. презумпція невинуватості передбачає, що кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки винність його не буде доведена згідно з законом [10]. Співставляючи обидва формулювання презумпції, очевидним є спрощений її виклад у Пакті 1966 р., хоча саме у такий спосіб було визначено політичні та правові зобов'язання держав-учасниць ООН.

Згодом під егідою ООН акцент на презумпції невинуватості осіб, які утримуються у несвободі під час кримінального переслідування, було зроблено у Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню у будь-якій формі 1988 р.: «затримана особа, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, вважається невинуватою і має право на поводження із нею як з такою до тих пір, поки її винуватість не буде доведена відповідно до закону в ході відкритого судового розгляду, під час якого вона користується усіма гарантіями, необхідними для свого захисту» (п. 1 принципу 36). «Для затриманих осіб застосовується режим, що відповідає їхньому статусу незасуджених осіб. В цьому зв'язку вони завжди, коли це можливо, розміщуються окремо від осіб, що знаходяться в ув'язненні» (принцип 8) [11].

Аспект дотримання презумпції невинуватості присутній і у міжнародно-правових актах щодо свободи слова. У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № (2003) 13 «Про надання інформації щодо кримінального судочинства через засоби масової інформації» задекларовано, що «повага до принципу презумпції невинуватості є невід'ємною частиною права на справедливий суд. Згідно з цим погляди та інформація стосовно судових процесів, що відбуваються, мають передаватися або поширюватися через засоби масової інформації тоді, коли це не зашкоджує презумпції невинуватості підозрюваного, обвинуваченого або підсудного» (принцип 2) [12].

На європейському континенті ідея захисту прав людини також була реалізована за допомогою регіонального міжнародно-правового договору – Конвенції про права людини і основоположні свободи 1950 р. (надалі – Конвенції) [13] У п. 2 ст. 6 цього акту було закріплено презумпцію невинуватості як елемент права особи на справедливий суд у такому викладі: «кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [14].

Лаконічні положення Конвенції піддаються тлумаченню та гнучко застосовуються щодо конкретних правовідносин через практику Європейської комісії з прав людини у 1955–1998 рр. та Європейського Суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) у даний час. Варто наголосити на положеннях ч. 2 ст. 8, ч. 5 ст. 9 чинного КПК України [35] про обов'язкове урахування практики ЄСПЛ при застосуванні кримінального процесуального законодавства. Це робить необхідною спробу узагальнити прецедентну практику ЄСПЛ щодо дотримання презумпції невинуватості, враховуючи формат цього дослідження.

Вказані органи ЄС у своїй практиці стало наголошували, що п. 2 ст. 6 Конвенції вимагає, щоб у кримінальних справах суди «не виходили з переконання чи припущення, що інкриміноване діяння вчинене обвинуваченим (...), тягар доведення покладається на сторону обвинувачення, а сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого» [15]. Однак не виключене застосування деяких презумпцій щодо фактів чи права, які за певних обставин визначають відповідальність обвинуваченого, за умови, що це не буде перевищувати розумних меж [16 Наприклад, відсутнє порушення презумпції невинуватості, якщо в справі про поширення неправдивих відомостей захист повинен доводити правильність висловлень обвинуваченого [17]. Презюмується, що особа, яка намагалася перевезти валізу з наркотиками, виннна в наркоторгівлі, якщо не доведе наявності непереборної сили. У цих випадках тягар доведення невинуватості лежить на обвинуваченому [18]. Також не є порушенням п. 2 ст. 6 Конвенції взяття під варту рецидивіста на підставі рішення про небезпеку, яку він створює [19]. У подібних справах особлива увага звертається на те, чи була надана обвинуваченому можливість ефективно захищатися, тобто спростовувати наявність презюмованих фактів, що покладаються в основу обвинувачення. ЄСПЛ особливо звертає увагу на необхідність забезпечення у таких випадках наявності кваліфікованої юридичної допомоги.

Ст. 6 Конвенції передбачає, що винуватість особи повинна бути доведена «відповідно до закону». Очевидно, це залежить у першу чергу від того, чи відповідав спосіб збирання доказів

національному кримінально-процесуальному законодавству відповідної держави. Наприклад, ЄСПЛ дійшов до висновку, що включення незаконно отриманого магнітофонного запису до доказів по справі не суперечить п. 2 ст. 6 Конвенції, тому що за швейцарським правом такий запис вважається допустимим доказом незалежно від способу його одержання [20]. Однак якщо врахувати, що вжитий у п. 2 ст. 6 Конвенції термін «відповідно до закону» не має на увазі безумовного, прямого відсилання до внутрішнього права певної держави, то можливі деякі обмеження для тих засобів доказування, що допустимі згідно національного законодавства [18]. Наприклад, було визнано, що суд держави-відповідача порушив положення п. 2 ст. 6 Конвенції, обґрунтувавши рішення про вину особи на її зізнаннях, отриманих при застосуванні катувань [21].

За загальним висновком ЄСПЛ п. 2 ст. 6 Конвенції охоплює весь хід провадження у кримінальній справі, а не тільки вимагає обґрунтованості пред'явленого обвинувачення [22]. Національні суди зобов'язані дотримуватися презумпції невинуватості, виносячи процесуальні рішення про закриття справи з нереабілітуючих обставин (наприклад, через закінчення строків давності або у зв'язку із смертю обвинуваченого), а також при винесенні виправдувального вироку на підставі недостатності обвинувальних доказів. Якщо при постановленні таких рішень суд виходить з міркувань, що фактично рівнозначні визнанню винуватості, якщо вина не була доведена і особливо якщо у людини не було можливості здійснити своє право на захист, то це може привести до порушення п. 2 ст. 6 Конвенції [23].

Дія презумпції невинуватості зберігається і щодо підозрюваного чи обвинуваченого, кримінальне провадження стосовно яких закривається судом у зв'язку зі звільненням їх від кримінальної відповідальності. У цьому випадку вина названих учасників провадження встановлюється слідчим та прокурором, з ними може погодитись і суд. Але вина встановлюється при цьому не для визнання особи винною вироком суду і покарання, а з метою закриття кримінального провадження. Суд не визнає особу в цьому випадку винною у вчиненні злочину своїм вироком. Він виносить ухвалу про закриття кримінального провадження, яка не замінює обвинувального вироку, а лише після його вступу в законну силу ним особа може бути офіційно визнана винною (рішення у справах «Адольф проти Австрії», 1982 р., «Хужін та інші проти Росії», 2008 р.) [24, с. 68].

ЄСПЛ вважає, що покарання або інший правообмежуючий захід не можуть бути призначені на підставі підозр після закриття справи. У справі «Мінеллі проти Швейцарии» судове переслідування заявника було припинене, зважаючи на закінчення передбаченого законом строку давності. Проте національний суд виніс ухвалу про виплату частини судових витрат, а також компенсацію жертвам, відзначивши при цьому, що якби не чинник часу, то заявник був би засуджений. Таким чином, тут мало місце порушення п. 2 ст. 6 Конвенції, оскільки рішення національного суду було несумісним з принципом презумпції невинуватості [22]. Аналогічно у рішенні про закриття справи через малозначність обставин цілком можуть наводитися будь-які показання учасників, але не може бути офіційних тверджень, висновків про винуватість, якщо вона не була встановлена відповідно до закону [25].

ЄСПЛ вважає, що у разі закриття справи суди мають право враховувати поведінку і обґрунтованість підозр щодо обвинуваченого при винесенні ухвали про те, чи повинен обвинувачений одержати компенсацію. Так, у справі «Лутц проти Німеччини«» ЄСПЛ не встановив порушень п. 2 ст. 6 Конвенції, у яких національні суди відмовилися ухвалити рішення про відшкодування обвинуваченому судових витрат після закриття справи з нереабілітуючих обставин, виходячи з того, що обвинувальний вирок був цілком вірогідний. ЄСПЛ визнав, що хоча використана національними судами термінологія про вірогідність обвинувального вироку незадовільна, але, по суті, вона зводиться до констатації наявності серйозних підстав підозрювати дану особу в вчиненні правопорушення [26].

Відповідно, п. 2 ст. 6 Конвенції будь-які зауваження про можливу вину обвинуваченого, зроблені суддями у момент його виправдання чи після цього, вважатимуться порушенням презумпції невинуватості. Слід звернути увагу на справу «Секаніна проти Австрії», за обставинами якої заявник був виправданий судом присяжних, проте йому відмовили у відшкодуванні шкоди на тій підставі, що голосування присяжних свідчить про те, що вони вирішили виправдати його тільки на підставі тлумачення сумнівів на його користь. ЄСПЛ визнав, що мало місце порушення п. 2 ст. 6 Конвенції, оскільки неприпустимим є, щоб національні суди посилалися на підозри щодо вини заявника у тому випадку, коли щодо нього було постановлено остаточний виправдувальний вирок [27].

У ряді справ поставало питання про можливість застосування п. 2 ст. 6 Конвенції за межами кримінального процесу (зокрема, якщо представниками держави робляться заяви, на підставі яких можна припустити, що певна особа винна у вчиненні правопорушення). З цього приводу було

визначено, що застосування п. 2 ст. 6 Конвенції не обмежується процесуальними гарантіями, але повинне гарантувати кожному, що представники держави не зможуть поводитися з ним як з винним до винесення рішення з цього питання судом [28].

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував необхідність особливої обережності у виборі слів офіційними особами щодо підозри чи обвинувачення конкретних осіб у вчиненні кримінальних правопорушень та їх вини у цьому до ухвалення обвинувального вироку (справи «Кузьмін проти Росії», 2005 р.; «Хужін та ін. проти Росії», 2008 р. [24, с. 68]. У справі «Аллене де Рібемон проти Франції» заявник, затриманий поліцією, був названий співробітником поліції в ході прес-конференції підбурювачем до вбивства. ЄСПЛ заявив, що п. 2 ст. 6 Конвенції не повине порушуватися усіма офіційними органами, а не тільки суддями, якщо заявнику було пред'явлене обвинувачення у вчиненні злочину. Заява про винуватість заявника була зроблена співробітником поліції без жодних уточнень або обумовлень і спонукала громадськість повірити у те, що заявник винен ще до того, як факти справи були розглянуті компетентним судом. Це було визнано порушенням принципу презумпції невинуватості, яке не може бути компенсоване тією обставиною, що згодом справа проти заявника була закрита за відсутністю складу злочину [29]. Деякі публікації проти обвинуваченого, що з'являються до судового розгляду, наприклад у вигляді цілеспрямованої кампанії у пресі, можуть завдати шкоди принципу презумпції невинуватості. У подібних випадках необхідно з'ясувати, чи вплинули кампанії в засобах масової інформації на суддів або присяжних до такого ступеня, що вони забули про дотримання принципу презумпції невинуватості [30].

Разом з тим ЄСПЛ встановив, що п. 2 статті 6 Конвенції не може бути перешкодою для влади щодо інформування громадськості про розслідування, які ведуться, але одночасно було закріплено вимогу щодо поведінки влади, а саме: чинити такі дії стримано та делікатно, як того вимагає повага до презумпції невинуватості [29].

Наступна частина цього досліджена присвячена правовому регулюванню презумпції невинуватості у вітчизняному праві. Виклад презумпції законодавцем закріплено у ст. 62 Конституції України [31], згідно із якою «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [32]. Дію презумпції підсилюють інші норми ст. 62 Конституції, згідно із якими «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом [33], а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням».

Слід вказати на суттєву прогалину у викладі презумпції невинуватості у Конституції, яку свого часу заповнив тоді ще обов’язковим тлумаченням Пленум Верховного Суду України. У п. 18 постанови «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01 листопада 1996 р. № 9 вказане у Конституції формулювання презумпції невинуватості було слушно доповнено положенням, що особа вважається невинуватою до моменту вступу обвинувального вироку суду у законну силу [34].

Чинний КПК 2012 р. узагальнив конституційну формулу презумпції та її доповнення судовою владою і закріпив у статтях 7 та 17 як загальну засаду кримінального процесу у такому викладі: «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили».

Ми погоджуємося із висновком про те, що засада презумпції невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення свою дію поширює не тільки на таких учасників провадження, як підозрюваний та обвинувачений. Під її захистом перебуває будь-яка особа у кримінальному судочинстві, стосовно якої ведуться дії інкримінаційного характеру [24, с. 68]. Конкретизуючи наведене, можна зробити висновок, що презумпція невинуватості поширює свою дію на: підозрюваного, обвинуваченого, осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, осіб, стосовно яких передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності а також свідка, якого допитують про обставини, що можуть бути використані проти нього. Выдповыдно, не застосовується презумпція невинуватості щодо осіб, стосовно яких набули законної сили обвинувальний вирок чи інше остаточне судове рішення, у якому констатовано вчинення особою кримінально караного діяння, зокрема, ухвала про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

Поряд із презумпцією невинуватості є інші кримінально-процесуальні норми, що її додатково забезпечують. Презумпція невинуватості у КПК доповнюється юридичним обов'язком сторони обвинувачення (деколи – також потерпілого, його представника) довести вчинення кримінального правопорушення підозрюваним, обвинуваченим, особою, щодо якої ініціюють провадження про примусові заходи виховного, медичного характеру (ч. 2 ст. 17 КПК). Обов'язок слідчого, прокурора доводити винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення закріплено у ст. ст. 91-92 чинного КПК. Разом із цим, ці посадові особи у разі отримання під час проведення слідчої (розшукової) дії доказів, які можуть вказувати на невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, зобов'язані провести відповідну слідчу дію в повному обсязі, долучити складені процесуальні документи до матеріалів досудового розслідування та надати їх суду (ч. 5 ст. 223 КПК).

Потерпілий та його представник повинні доводити такі обставини, якщо вони самостійно починають підтримувати обвинувачення у випадку його зміни (ст. 338 КПК) чи після відмови від нього прокурора (ст. 340 КПК).

Законодавець передбачив, що обов'язок доказування винуватості не може бути підмінений обов'язком особи доводити власну невинуватість. Проте підозрюваний та обвинувачений за власним бажанням має право давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення (п.5 ч. 2 ст. 42 КПК); збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази (п.5 ч. 2 ст. 42 КПК).

Особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, має бути виправдана, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 17 КПК). У наведеній нормі вжито цілком новий для права України вираз «розумний сумнів». Наше дослідження цього виразу дозволило зробити висновок, що таким чином законодавець прагнув встановити найвищий стандарт доказування винуватості особи відповідно до практики ЄСПЛ. Цей поважний суд вказав, що «розумний сумнів означає сумнів, який не ґрунтується тільки на теоретичній можливості або виник, аби уникнути небажаного висновку, а сумнів, що виник на підставі представлених суду фактів» [36]. На нашу думку, хоча цей вираз дозволяє зрозуміти логіку та наміри його авторів, але для потреб практики нашої держави варто надати йому дещо іншого виразу і, можливо, закріпити у законодавстві чи, принаймні, у його офіційних чи інших судових тлумаченнях.

У ч. 4 ст. 17 КПК передбачено, що «усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи». Ця норма також наголошує на тому, що вчинення кримінального правопорушення особою має бути доведена стороною обвинувачення однозначно та категорично, виключаючи розумні сумніви щодо її винуватості, альтернативні версії про вчинення злочину іншими особами тощо. Якщо однозначний та обґрунтований обвинувальними доказами висновок про вчинення підозрюваним злочину не може бути сформульований стороною обвинувачення, то КПК зобов'язує прокурора та суд винести відповідне процесуальне рішення, яке реабілітує підозрюваного.

У ч. 3 ст. 17 КПК закріплено, що «підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом». Для визначенні законності отримання доказів слід у першу чергу керуватися ст.ст. 86-88 КПК щодо допустимості та недопустимості доказів, які формулюють загальний підхід законодавця. Варто вказати, що недопустимими визнаються не лише докази, безпосередньо отримані із порушенням закону або з істотним порушенням прав особи, а й похідні від них докази. Законодавець використав англо-американську концепцію «отруєних плодів», яка послідовно виключає із доказування усі докази, отримані з або у зв'язку із порушенням закону.

Також у КПК передбачено спеціальні норми щодо посадових осіб, які ведуть провадження, окремих джерел доказів або слідчих дій, які також дають підставу визнавати докази недопустимими (наприклад, ч.2 ст. 46, ч.7 ст. 97, ч.3 ст. 214, ст. 223, ч. 3 ст. 236, ст. 247, ч. 3 ст. 271 КПК).

Також у ч.5 ст. 17 КПК передбачено, що «поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поводженню з невинуватою особою». Слідчий, прокурор, суддя, інші посадові чи приватні особи повинні ставитися до особи як до такої, яка не вчиняла злочину і існує лише версія обвинувачення про її винуватість. Таке неупереджене ставлення слід зберігати навіть тоді, коли особу затримали на місці вчинення злочину з поличним, наявні відеозаписи події і навіть коли вона визнає свою вину. Власне, на факті добровільного та усвідомленого визнання винуватості підозрюваним, обвинуваченим ґрунтується інститут угод у кримінальному провадженні (глава 35 КПК). Втім презумпція невинуватості продовжує діяти і у цьому різновиді кримінального процесу до моменту вступу у законну силу обвинувального вироку на підставі угоди. У цьому сенсі важливо згадати про норму ч. 6 ст. 469 КПК, згідно із якою у разі недосягнення згоди щодо укладення угоди про визнання винуватості чи про примирення факт її ініціювання і твердження, що були зроблені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як визнання своєї винуватості.

Близьке до мети наведеної норми і положення про те, що «будь-які твердження чи заяви підозрюваного, обвинуваченого, зроблені під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу, не можуть бути використані на доведення його винуватості у кримінальному правопорушенні, у вчиненні якого він підозрюється, обвинувачується, або у будь-якому іншому правопорушенні» (ч. 5 ст. 193 КПК). Таким чином законодавець діє для забезпечення дії презумпції невинуватості при вирішенні питання про застосування запобіжних заходів.

Проявом реалізації презумпції виступає ст. 8 Закону «Про попереднє ув'язнення» [37], згідно із якою передбачено роздільне тримання засуджених та несудимих осіб, які перебувають під вартою. Ця норма відповідає вищезгаданому принципу 8 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню у будь-якій формі 1988 р.

Ми погоджуємося із думкою про те, що у контексті дії презумпції невинуватості у кримінальному провадженні важливим є питання щодо інформації суспільства медійними засобами про кримінальні правопорушення та осіб, які їх вчинили. Медійні засоби, журналісти вправі і навіть зобов'язані інформувати громадськість про вчинені правопорушення та осіб, щодо яких ведеться кримінальне провадження, про перебіг судового розгляду справ, але при цьому вони мають уникати висловлювань та формулювань, які б налаштовували суспільну думку на те, що підозрювані чи обвинувачені є злочинцями, що вони заслуговують суворої чи іншої міри покарання ще до розгляду і вирішення справи судом, і що від суду очікується саме такого рішення [24, с. 69]. У цьому сенсі є підстава визнати виправданими ч. 3 ст. 2 Закону «Про інформаційні агентства» [38], ч. 1 ст. 59 Закону «Про телебачення і радіомовлення» [39] про зобов’язання не поширювати матеріали, які порушують презумпцію невинуватості або упереджують рішення суду. Вважаємо, ця вимога має бути поширена і на інші правові акти, які регулюють поширення інформації.

Висновки. Визнання та нормативне закріплення презумпції невинуватості пройшло тисячолітній шлях від права Римської імперії. Вона є загально людським цивілізаційним надбанням, стандартом поваги до прав людини, елементом права на справедливий судовий розгляд. Дія презумпції забезпечується актами міжнародного права, практикою ЄСПЛ, а на національному рівні - низкою норм Конституції, галузевого законодавства, тлумаченнями органів судової влади.

ЄСПЛ у прецедентній практиці застосування п. 2 ст. 6 Конвенції стало висловлює вимогу до урядів, щоб у кримінальних справах суди не виходили з переконання чи припущення, що інкриміноване діяння вчинене обвинуваченим; тягар доведення покладається на сторону обвинувачення, а сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого. Однак не виключене застосування деяких презумпцій щодо фактів чи права, які за певних обставин визначають відповідальність обвинуваченого, за умови, що це не буде перевищувати розумних меж. У подібних справах особлива увага звертається на те, чи була надана обвинуваченому можливість спростовувати наявність презюмованих фактів, що покладаються в основу обвинувачення, а також на наявність кваліфікованої юридичної допомоги.

Вжитий у п. 2 ст. 6 Конвенції термін «відповідно до закону» не має на увазі безумовного, прямого відсилання до внутрішнього права певної держави, тому ЄСПЛ застосовував обмеження для тих засобів доказування, що допустимі згідно національного законодавства.

ЄСПЛ зобов'язав національні суди дотримуватися презумпції невинуватості, виносячи процесуальні рішення про закриття справи як з реабілітуючи, так і з нереабілітуючих обставин, а також при винесенні виправдувального вироку на підставі недостатності обвинувальних доказів.

За висновком ЄСПЛ п. 2 ст. 6 Конвенції не може бути перешкодою для влади щодо інформування громадськості про кримінальне провадження, але одночасно було закріплено вимогу чинити такі дії стримано та делікатно, як того вимагає повага до презумпції невинуватості.

У кримінальному процесуальному праві України презумпція невинуватості є формально закріпленим у чинному законодавстві обов’язковим спростовним припущенням про невчинення особою кримінально-караного діяння, доки її винуватість не буде доведена відповідно до закону. Йдучи від зворотнього, коректно вважати, що особа визнається винуватою у кримінальному правопорушенні і може бути піддана покаранню виключно після набрання обвинувальним вироком суду щодо неї законної сили. Ми погоджуємося із висновком, що під дією презумпції невинуватості перебуває не тільки підозрюваний та обвинувачений, а й інші учасники кримінального провадження, стосовно яких ведуться дії інкримінаційного характеру.

Обов’язок сторони обвинуваченння, а інколи також потерпілого, його представника щодо доказування винуватості не може бути підмінений обов’язком особи доводити власну невинуватість.

Для визнання доказів допустимими для доведення винуватості або невинуватості особи необхідний комплексний аналіз виконання вимог КПК щодо суб'єкта, способу збирання та оформлення процесуальних дій, джерел доказів, відсутності істотних порушень прав особи.

Недоведеність винуватості особи тотожна за своїм правовим ефектом до встановленої невинуватості і зобов'язує прокурора закрити кримінальне провадження на досудовому розслідуванні на підставі невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді і вичерпанням можливості їх отримати (п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК). Суд має виправдати особу, якщо дійде висновку про недоведеність її винуватості за підсумками судового розгляду (ч. 1 ст. 373 КПК).

Обґрунтовано необхідність узгодження ч.1 ст. 62 Конституції та ч.1 ст. 17 КПК. Пропонуємо при цьому керуватися редакцією презумпції невинуватості за КПК, яка, за нашим висновком, є більш коректною з врахуванням норм як міжнародного права, так і національного законодавства.

Виявлено підстави для пропозиції доповнити ст. 26 Закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ст. 17 Закону «Про інформацію» зобов'язанням не поширювати інформацію, яка порушує презумпцію невинуватості або упереджує рішення суду.

Важаємо за доцільне прямо закріпити у КпАП України норму про дію засади презумпції невинуватості у адміністративно-деліктних правовідносинах, що відповідатиме практиці ЄСПЛ.

Для правильного застосування стандарту доказування винуватості «поза розумним сумнівом» є потреба офіційного роз'яснення цього виразу. Як можливий варіант пропонуємо наступну інтерпретацію: «розумним є такий неспростовний сумнів, який спирається на допустимі і достовірні докази у справі, є раціональним, грунтується на законах логіки, відповідає здоровому глузду незацікавленої особи».

Джерела та література

1. Антология мировой правовой мысли. В 5 томах. – Т.1. Античный мир и восточные цивилизации / Рук. научн. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – 750 с.
2. Закони Дванадцяти таблиць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravoznavec.com.ua/books/8/497/22/
3 Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну.Фрагменты Домиция Ульпиана / пер. с лат. Е. М. Штаерман; отв. ред. и сост. Л. Л. Кофанов. – М.: Зерцало, 1998. – 285 с.
4. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). Переклав В. Білоцерківський [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://maysterni.com/publication.php?id=107962
5. Петиция о праве. Пер. Ф. Ф. Кокошкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Петиция_о_праве.
6. Беккариа Ч. О преступлсниях и наказаниях / Ч. Беккариа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.twirpx.com/file/193657.
7. Конституція Франції 1791 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zen.in.ua/novij-chas/franciya/konstituciya-1791.
8. Презумпція невинуватості як засада кримінального провадження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studall.org/all2-5073.html.
9. Загальна декларація прав людини 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
11. Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі, затв. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року № 43/173 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_206.
12. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № (2003) 13 «Про надання інформації щодо кримінального судочинства через засоби масової інформації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-rec-2003-13-shhodo-nadannya-informatsiyi-cherez-zasoby-masovoyi-informatsiyi-stosovno-kryminalnogo-sudochynstva/
13. Конвенція про права людини і основоположні свободи 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/ laws/show/995_004.
14. Прикметно, що презумпція невинуватості у практиці ЄСПЛ застосовується не лише у кримінальних, а й у адміністративних, дисциплінарних провадженнях, у яких до особи держава

висуває певні публічно-правові претензії. Варто вказати, що у КпАП України принцип презумпції невинуватості не закріплено. Але у рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського А.О. від 22.12.2010 р. № 23-рп/20103 Конституційний Суд України дійшов висновку про застосовність презумпції і до адміністративно-деліктних правовідносин. Не можна не згадати і про невдалу спробу доповнити КпАП новою ст. 9-1 такого змісту: «на осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності, принцип презумпції невинуватості не поширюється» (Проект закону №2562 від 06.04.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54673). Вважаємо, законодавець повинен закріпити презумпцію невинуватості і у тексті КпАП, що відповідало б практиці ЄСПЛ.

15. Заява № 788/60 у справі Austria v. Italy від 11.07.1960 р.; заява № 4124/69 у справі X. v. the Federal Republic of Germany від 13.12.1970 р.
16. Заява № 5124/71 у справі X v. the United Kingdom від 19.7.1972 р.; рішення у справі Salabiaku v. France від 7 жовтня 1988 р., п. 28.
17. Заява № 8803/79 у справі Lingens and Leitgeb v. Austria від 11.12.1981 р.
18. Рішення у справі Salabiaku від 7 жовтня 1988 р., пп. 28-30.
19. Заява № 9167/80 у справі X. v. Austria від 15.10.1981 р.
20. Рішення у справі Schenk v. Switzerland від 12 липня 1988 р., п. 46.
21. Заява №788/60 у справі Austria v. Italy від 11.07.1960 р.
22. Рішення у справі Minelli v. Switzerland від 25 березня 1983 р., п. 30.
23. Рішення у справі Nolkenbockhoff v. Germany від 25 серпня 1987 р., п. 37.
24. КПК України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012. – 1224 с.
25. Рішення у справі Adolf v. Austria від 26 березня 1982 р., пп. 38-41.
26. Рішення у справі Lutz v. Germany від 25 серпня 1987 р., п. 37.
27. Рішення у справі Sekanina v. Austria від 25 червня 1993 р., п.30.
28. Заява № 7986/77 у справі Krause v. Switzerland від 03.10.1978 р.; Заява № 9077/80 у справі X v. Austria від 06.10.1981 р.; Заява № 10847/84 у справі R.F. and S.F. v. Austria від 07.10.1985 р.
29. Рішення у справі Allenet de Ribemont v. France від 10 лютого 1995 р., п.35.
30. Заява № 8603/79 у справ Crociani and Others v. Italy від 18.12.1980 р.
31. Конституція України 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
32. Слід вказати, що у такому викладі презумпція невинуватості була відтворена у ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України. Подібне дублювання у нормах кримінального матеріального права, на нашу думку, зайве. Також варто звернути увагу на термінологічні розбіжності між конституційною та кримінально-процесуальною «редакціями» презумпції невинуватості у частині оперування категоріями «злочин» і відповідно «кримінальне правопорушення». Вважаємо, що за чинним КПК сфера дії презумпції невинуватості є більш об'ємною, зважаючи на зміст п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК. Крім того, у ст. 6 Конвенції також вжито термін «кримінальне правопорушення». На цій підставі є потреба у внесенні відповідних змін до Конституції та Кримінального кодексу України.
33. Рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 р. № 12-рп/2011 у справі за конституційним поданням Служби безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua /laws/show/v012p710-11.
34. Постанова Пленуму Верховного Суду «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01 листопада 1996 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/ laws/show/v0009700-96.
35. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
36. Статья 3 Европейской Конвенции по правам человека. Стандарт доказывания [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.srji.org/resources/case/torture/1106.
37 Закон «Про попереднє ув'язнення» від 30.06.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3352-12
38. Закон «Про інформаційні агентства» від 28.02.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/74/95-вр.
39. Закону «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/3759-12

Крикунов А., Саско Е. Презумпция невиновности в международном праве и законодательстве Украины: проблемы правового регулирования и практики правоприменения. Эта статья посвящена исследованию исторической эволюции, сущности и содержания презумпции невиновности как основополагающего принципа, который защищает лицо, преследуемое по подозрению или обвинению в совершении преступления. Авторы изучили развитие презумпции невиновности, ее современное содержание и сферу действия в международном праве, прецедентном праве Европейского суда по правам человека и действующем национальном законодательстве. Авторы проанализировали роль презумпции невиновности во время досудебного расследования и в судебных стадиях уголовного производства. Был рассматрен стандарт доказывания виновности в совершении преступления без разумных сомнений. Сделан вывод о том, что лицо официально признается виновным в совершении уголовного преступления и может быть подвергнуто уголовно-правовым репрессиям только после вступления в силу обвинительного приговора в отношении этого лица. Были представлены некоторые предложения по совершенствованию национального права и практики правоприменения для согласования украинского законодательства с международно-правовыми стандартами прав человека.

Ключевые слова: презумпция невиновности, международное право, практика Европейского суда по правам человека.

Krykunov A., Sasko O. Presumption of Innocence in International Law and Legislation of Ukraine: problems of legal regulation and law-enforsment practice. This article is devoted to research into historical evolution, substance and content of the presumption of innocence as the fundamental principle, which protects a person who is prosecuted as a suspect or accused of committing a crime. The authors has studied development of the presumption of innocence, its modern content and scope in international humanitarian law, European Court of Human Rights case-law and acting national legislation. The paper analyses the role of presumption of innocence during pre-trial investigation and in judicial stages of criminal proceedings. The author examines standard of proof beyond reasonable doubt. It's concluded, that the person is officially found guilty in a criminal offense and may be subjected to criminal-law repression only after the entry into force accusatory sentence against the person. Some suggestions to improve national law and law-enforsment practice in order to bring Ukrainian legislation into compliance with international standards of human rights had been submitted.

Key words: presumption of innocence, international law, practice of the European Court of Human Rights.

УДК 343.98

О. Назарук

Криміналістичне забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні

У статті розглянуто зміст криміналістичного забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні. На основі аналізу чинного законодавства та наукових досліджень вказаної проблематики визначено особливості такого забезпечення. Встановлено, що реалізація прокурором повноважень у кримінальному процесі залежить від обставин власне кримінального провадження, конкретної стадії та суб'єктів, з якими потрібно взаємодіяти під час провадження. Ефективність такої діяльності значною мірою залежить і від належного її криміналістичного забезпечення. Визначено криміналістичне забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні як використання розроблених наукою криміналістикою засобів, прийомів методик у практичній діяльності прокурора з метою виконання завдань, які стоять перед ним у кримінальному провадженні.

Ключові слова: криміналістичне забезпечення, криміналістичні засоби, криміналістичні методи, прокурор, кримінальне провадження.

© Назарук О., 2018

Постановка наукової проблеми та її значення. Діяльність прокурора у кримінальному провадженні є багатоаспектною і спрямована на захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [5]. Покладення на прокурора зобов'язань щодо виконання цих завдань визначає необхідність забезпечення його діяльності, в тому числі досягненнями науки криміналістики. З огляду на це важливе значення відведено криміналістичному забезпеченню діяльності прокурора у кримінальному провадженні.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання криміналістичного забезпечення досліджувалися такими науковцями, як Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, А. В. Іщенко, І. О. Ієрусалимов, І. І. Когутич, І. М. Козьяков, В. Г. Коломацький, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, Г. В. Щербакова та інші. Однак окремі аспекти криміналістичного забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні потребують подальшого теоретичного обгрунтування.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства та наукових досліджень означеної проблематики визначити зміст та особливості криміналістичного забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отриманих результатів дослідження. Етимологічне значення поняття «забезпечення» трактується як надання чи створення матеріальних засобів, або ж гарантування чогось [7, с. 42]. З огляду на маштабність трактування даного поняття воно застосовується у різних сферах правової науки.

У криміналістиці дане поняття використовується в розумінні криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів, усього кримінального провадження, окремих його стадій чи діяльності суб'єктів кримінального процесу.

Вперше визначення криміналістичного забезпечення було надано В. Г. Коломацьким як системи впровадження в практичну діяльність посадових осіб, підрозділів, служб та органів внутрішніх справ з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю криміналістичних знань, що втілені в умінні працівників використовувати наукові, методичні та тактичні криміналістичні рекомендації, техніко-криміналістичні засоби і технології їх застосування [4, с. 62].

З. М. Топорецька, узагальнючи наукові позиції вчених з приводу визначення поняття "криміналістичне забезпечення", поділяє їх на три групи: 1) криміналістичне забезпечення трактується як динамічне поняття; 2) криміналістичне забезпечення розглядається як діяльність по забезпеченні криміналістикою потреб практики; 3) криміналістичне забезпечення визначається не просто як діяльність, а як особлива система та приходить до висновку, що криміналістичне забезпечення означає задоволення потреб практики розслідування кримінальних правопорушень криміналістичними засобами прийомами, методами [12, с. 136-139].

Зміст криміналістичного забезпечення Ю. М. Чорноус визначає, відштовхуючись від поняття та системи науки криміналістики, де кожен із зазначених розділів криміналістики (загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика) вирішує низку завдань, які знаходять своє практичне відображення в комплексному забезпеченні діяльності з розкриття, розслідування та запобігання злочинам [14, с. 151].

Водночас, встановлюючи зміст криміналістичного забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні, варто визначити правову природу власне такої діяльності. Так, прокурор у кримінальному провадженні здійснює надані йому повноваження від його початку і до завершення. Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримує публічне (державне) обвинувачення в суді.

У науці поняття «процесуального керівництва прокурора» визначається через його співвідношення із прокурорським наглядом за додержанням законів органами досудового розслідування. З цього приводу виокремлюють декілька наукових позицій:

Згідно першої точки зору, здійснюючи нагляд за органами досудового розслідування, прокурор, водночас, забезпечує процесуальне керівництво, а тому поняття нагляду та керівництва досудовим слідством є тотожними (В. М. Савицький) [10, с. 26]. Дана концепція фактично

ототожнює процесуальне керівництво та прокурорський нагляд, вказуючи, що поняття процесуального керівництва є ширшим ніж прокурорський нагляд.

Водночас, Н. Марчук вказує, що ставити на один рівень і намагатися розмежувати функцію нагляду за додержанням законів органами досудового розслідування і функцію процесуального керівництва просто некоректно: одна і та сама діяльність прокурора у кримінальному судочинстві може розглядатися як реалізація функції нагляду (в організаційному аспекті) або як здійснення процесуального керівництва (у процесуальному значенні) [6, с. 60].

Друга наукова позиція полягає в тому, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів органами досудового розслідування, а процесуальне керівництво – прерогатива начальників відповідних слідчих підрозділів. Так, заперечуючи процесуальне керівництво прокурора М.С. Трубін, наголошував, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів органами досудового розслідування, однак такому нагляду притаманні лише окремі елементи керівництва. Але його розпорядчі повноваження обмежені самостійністю слідчого [13, с. 22].

Відповідно до іншої позиції нагляд за додержанням законів органами досудового слідства та керівництво досудовим слідством – різні функції в процесуальній діяльності прокурора. Г.П. Середа вважає, що у практичній діяльності прокурора в кримінальному процесі, варто виділяти два аспекти. По-перше, це нагляд за законністю проведення ОРД, дізнання та досудового слідства. По-друге, – організаційне й процесуальне забезпечення цілеспрямованості й активності досудового провадження [11, с. 16].

У Кримінальному процесуальному кодексі України чітко визначено, що процесуальне керівництво є формою функції нагляду за додержанням законів органами досудового розслідування і здійснення його є прерогативою прокурора через реалізацію наданих йому законом повноважень. Більшість цих повноважень безпосередньо реалізуються під час досудового розслідування з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і до закриття кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Водночас, під час судового розгляду прокурор підтримує публічне (державне) обвинувачення в суді, що відповідно до вимог КПК України трактується, як процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (ст. 3) [5].

Не зважаючи на реалізацію різних функцій, виконання прокурором повноважень здійснюється від початку кримінального провадження і до його завершення та обумовлене єдиними завданнями, які стоять перед ним. У ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» зазначено, що прокуратура України здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [9]. В наказі Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 19 грудня 2012 року № 4 гн визначаються такі завдання більш конкретно з урахуванням особливостей різних стадій кримінального провадження [8].

Водночас, реалізація прокурором повноважень у кримінальному процесі залежить від обставин власне кримінального провадження, конкретної стадії та суб'єктів, з якими потрібно взаємодіяти під час провадження. Ефективність такої діяльності значною мірою залежить і від належного її криміналістичного забезпечення.

Як зазначає І. М. Козьяков, криміналістичне забезпечення діяльності процесуального керівника повинно здійснюватися з урахуванням наступних моментів: 1) тактичні прийоми та методичні рекомендації, що має розробляти сучасна криміналістична наука, повинні відповідати нормам чинного КПК України; 2) реалізація завдань сучасного кримінального провадження (ст. 2 КПК України) має відбуватися завдяки використанню процесуальним керівником модернізованих криміналістичних засобів у різних ситуаціях досудового розслідування та судового кримінального провадження; 3) адекватне застосування у діяльності прокурора засобів криміналістики: криміналістичних прийомів, методик, їх системи, типових тактичних операції тощо; 4) відповідна розробка необхідних криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій має надати прокурору – процесуальному керівнику можливість в організаційно-тактичному аспекті подолати наявні суперечності та прогалини в законі [3, с. 61-62].

Водночас М. О. Баєв та О. Я. Баєв зазначають, що тактичні прийоми, розроблені для діяльності слідчого, не можна механічно переносити у сферу виконання професійних повноважень інших осіб: вони підлягають спеціальному дослідженню [1, с. 35]. Така твердження є цілком

виправданим з огляду на те, що прокурору, як і будь-якому іншому суб'єкту кримінального процесу відведено свою роль, визначено правовий статус та надано певний комплекс повноважень. Зокрема, прокурор у кримінальному процесі повинен забезпечити швидке, повне та неупереджене розслідування і судовий розгляд, водночас, відповідно до визначених йому функцій також зобов'язаний скеровувати діяльність слідчого та інших субєктів. А отже тактика його дій залежатиме від особливостей та виду кримінального провадження чи окремого його етапу.

Відрізнятимуться і криміналістичні технічні засоби та методики, які доцільно використовувати у діяльності прокурору. Так, як зазначає І. І. Когутич, криміналістична техніка для прокурора - це не стільки уміння особисто та безпосередньо застосовувати технічні засоби і методи, скільки їхня обізнаність про наукові положення криміналістичної техніки, зміст її складових (підгалузей), знання про наявні техніко-криміналістичні засоби, прийоми, методики, які можна використовувати для дослідження тих чи інших кримінально-релевантних об'єктів [2, с. 16].

Під час розгляду кримінальних справ судом першої інстанції положення і засоби криміналістичної техніки застосовують для дослідження уже зібраних доказів: шляхом безпосереднього дослідження прокурором - державним обвинувачем (у разі потреби – з допомогою спеціаліста) речових доказів, а також документів - відображень, одержаних з допомогою технічних засобів, прийомів і методів на досудовому розслідуванні (огляд фотографій, зроблених під час огляду місця події, тощо); застосування у судовому розгляді технічних засобів, прийомів і методів у багатьох випадках дає змогу як належному під кутом зору процесу доказування, так і максимально прозорому, наочному з позиції забезпечення відкритості, гласності такого розгляду, дослідженню доказів, що робить його особливо достовірним і переконливим [2, с.16].

Разом з тим важливою тенденцією криміналістичної методики є розроблення систем методичних рекомендацій для оптимізації діяльності органів досудового розслідування. Своєрідною тенденцією розвитку криміналістичної методики є розширення її меж. Так само важливим є те, що криміналістичні методики розроблюються не тільки щодо розслідування певних видів (груп) злочинів, а й в інших сферах пізнавальної діяльності (судовій, прокурорській, адвокатській) [15, с. 214]. Досить багато методик розроблено для прокурора та викладено у виді методичних рекомендацій щодо методики діяльності прокурора залежно від виду кримінального провадження чи стадії кримінального процесу. Вони слугують своєрідним орієнтиром у практичній діяльності прокурора, а тому потребують відповідного застосування для вдосконалення його роботи.

Таким чином, враховуючи викладене вище, криміналістичне забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні варто окреслити як використання розроблених наукою криміналістикою засобів, прийомів методик у практичній діяльності прокурора з метою виконання завдань, які стоять перед ним у кримінальному провадженні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Досягнення криміналістичної науки застосовуються практично усіма суб'єктами кримінального провадження. Підвищення ефективності діяльності прокурора значною мірою залежить від своєчасності та повноти його дій щодо виконання завдань, які стоять перед ним у кримінальному провадженні. Одним із аспектів забезпечення такої діяльності є використання досягнень науки криміналістики: криміналістичних засобів, тактичних прийомів, окремих методик. Зважаючи на тенденції розвитку науки та суспільних відносин, прокурор не може нехтувати науковими досягненнями криміналістики та повинен активно застосовувати розроблені нею засоби та методи у своїй практичній роботі не залежно від стадії кримінального процесу.

Джерела та література

1. Баев М. О. Защита от обвинения в уголовном процессе. Тактика профессиональной защиты по уголовным делам. Право обвиняемого на защиту (нормативные акты, постатейные материалы) / М. О. Баев, О. Я. Баев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. – 228 с.

2. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ в суді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І. І. Когутич. – К., 2010. – 39 с.

3. Козьяков І. Теоретичні основи криміналістичного забезпечення процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням / І. Козьяков // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2. – С. 60–71.

4. Коломацкий В. Г. Криминалистическое обеспечение деятельности органов внутренних дел по расследованию преступлений // Криминалистика. – Т. 1 : История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. – М. : Академия МВД РФ, 1995. – 264 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17
6. Марчук Н. Основні напрями участі прокурора у кримінальному провадженні на досудових стадіях / Н. Марчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 4. – С. 57–62.
7. Новий словник української мови : у 4 т. / [уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 2. – 911 с.
8. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні : наказ Генерального прокурора України від 19 грудня 2012 р. № 4 гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102
9. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1696-7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18
10. Савицкий В. М. Стрежневая функция прокуратуры – осуществлять уголовное преследование / В. М. Савицкий // Российская юстиция. – 1994. – № 10. – С. 26–28.
11. Середа Г. Оптимізація процесуального статусу прокурора на досудовому слідстві / Г.Середа // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2011. – № 2. – С.15–21.
12. Топорецька З. М. Проблеми визначення поняття та змісту криміналістичного забезпечення доказування у кримінальному провадженні / З. М. Топорецька // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 4. – С. 135-140.
13. Трубин Н. С. Прокурорский надзор за соблюдением законов органами дознания / Н. С. Трубин. – М. : Юрид. лит., 1982. – 104 с.
14. Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практичне завдання криміналістики / Ю. М. Чорноус // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – № 1. – С. 149–155.
15. Щур Б. В. Сучасний стан та перспективи розвитку криміналістичної методики / Б. В. Щур // Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія : Юридична. – 2015. – Вип. 1. – С. 208–216.

Назарук Е. Криминалистическое обеспечение деятельности прокурора в уголовном производстве. В статье рассмотрены содержание криминалистического обеспечения деятельности прокурора в уголовном производстве. Обосновано значение криминалистического обеспечения для деятельности прокурора. На основе анализа действующего законодательства и научных исследований указанной проблематики определены особенности такого обеспечения. Установлено, что реализация прокурором полномочий в уголовном процессе зависит от обстоятельств собственно уголовного производства, конкретной стадии и субъектов, с которыми нужно взаимодействовать во время производства. Эффективность такой деятельности в значительной степени зависит и от надлежащего ее криминалистического обеспечения. Криминалистическое обеспечение деятельности прокурора в уголовном производстве определено как использование разработанных криминалистической наукой средств, приемов и методик в практической деятельности прокурора с целью выполнения задач, которые стоят перед ним в уголовном производстве. Обоснованы особенности и значение криминалистического обеспечения для деятельности прокурора.

Ключевые слова: криминалистическое обеспечение, криминалистические средства, криминалистические методы, прокурор, уголовное производство.

Nazaruk O. Criminalistic Support of Prosecutor's Activity in the Criminal Proceedings. The article elucidates the content of criminalistic support of prosecutor's activity in criminalistic proceedings.The study of the current legislation and scientific findings concerning this issue has shed light on the peculiar features of such support. The prosecutor exercises his powers in a criminal proceeding depending on the circumstances of the actual criminal proceedings, the particular stage and the entities with whom it is necessary to interact during the proceedings. The effectiveness of the prosecutor's activities to a large extent depends on the proper forensic provision. The forensic provision of the activities of the prosecutor in criminal proceedings is defined as the use of means and methods developed by the science, practical skills and experience of the prosecutor aimed at fulfilling the tasks which he faces in the criminal proceedings.

Key words: criminalistic provision, forensic means, forensic methods, prosecutor, criminal proceedings.

РОЗДІЛ V
Міжнародне наукове співробітництво

УДК 352:364(438)

J. Reszelewski

Zadania w zakresie pomocy społecznej realizowane przez gminy

Konieczność pomagania drugiemu człowiekowi jest wpisana w system prawa i ludzkich wartości. Od wieków pomoc bliźniemu wynikałaz potrzeby serca, nakazów religii, z czasem stała się prawnym obowiązkiem państwa. Celem pomocy społecznej jest wspieranie osoby i rodziny w wysiłkach zmierzających do zaspokojenia niezbędnych potrzeb oraz umożliwienie im życia w warunkach odpowiadających godności człowieka. Zadaniem pomocy społecznej jest także zapobieganie trudnym sytuacjom życiowym osób i rodzin, przez podejmowanie działań zmierzających do życiowego usamodzielnienia osób i rodzin oraz ich integracji ze środowiskiem. Rodzaj, forma i rozmiar świadczenia powinny być odpowiednie do okoliczności uzasadniających udzielenie pomocy.

Słowa kluczowe: pomoc społeczna, polityka społeczna, organy samorządu terytorialnego, gmina.

Przedstawienie problemu naukowego i jego znaczenie. Ustawodawca gminie, jako podstawowej jednostce samorządu terytorialnego w Polsce powierzył szereg zadań, które na mocy art. 2 ustawy z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym [7] (u.s.g.) gmina wykonuje w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność.W myśl art. 166 ust. 1 Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku [6] zadania publiczne służące zaspokajaniu potrzeb wspólnoty samorządowej są wykonywane przez jednostkę samorządu terytorialnego jako zadania własne. Zakres zadań własnych realizowanych przez gminy ustawodawca normuje w art. 7 u.s.g. przedstawiając katalog zadań przynależnych najmniejszej jednostce samorządowej.Wyliczenie zadań zawarte w art. 7 ust. 1 ma wyłącznie przykładowy charakter, o czym przesądza zwrot «w szczególności» Ustawodawca tym samym wskazuje, jakimi sprawami gmina może się zajmować, jednak nie stanowi wyraźnie, o czym może decydować. Zarówno przepisy Konstytucji RP, jak i u.s.g przyjmują podział zadań wykonywanych przez samorząd na zadania własne i zlecone w drodze ustawy, który pomimo jego umowności i wszelkich trudności z precyzyjnym wskazaniem na kryteria przeprowadzonej delimitacji w tym zakresie przyjmuje się za podstawowe rozróżnienie zadań samorządu [1, s. 182].

Treść główna i uzasadnienie wyników badania. Trybunał Konstytucyjny wprowadził ogólną dyrektywę dla ustawodawcy, aby przypisywałsamorządowi terytorialnemu jako własne takie zadania, które mają charakterpubliczny oraz wiążą się z zaspokajaniem potrzeb mieszkańców jednostki samorządterytorialnego (j.s.t.), a ponadto mogą być realizowane w obrębie właściwości miejscowej j.s.t. Cechą wspólną zadań zleconych i zadań własnychj.s.t. jest ich publiczny charakter [3, s. 279-281].

Zadania wyliczone w art. 7 ust. 1 można, pogrupować w ramach następujących kategorii: 1) zadania o charakterze użyteczności publicznej (m.in. dotyczące wodociągów i zaopatrzenia w wodę, kanalizacji, usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych, utrzymania czystości i porządku oraz urządzeń sanitarnych, wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych, zaopatrzenia w energię elektryczną, cieplną oraz gaz, działalności w zakresie telekomunikacji, lokalnego transportu zbiorowego); 2) polityka zdrowotna, społeczna i prorodzinna (m.in. ochrona zdrowia, pomoc społeczna, w tym ośrodki oraz zakłady opiekuńcze, wspieranie rodziny i system pieczy zastępczej, zapewnienie kobietom w ciąży opieki socjalnej, medycznej i prawnej); 3) kultura i kultura fizyczna; 4) ład przestrzenny oraz ekologiczny (m.in. gospodarka nieruchomościami, ochrona środowiska, przyrody oraz gospodarki wodnej, zieleni gminnej i zadrzewień); 5) utrzymanie infrastruktury technicznej (m.in. gminnych dróg, ulic, mostów, placów a także organizacji ruchu drogowego, gminnego budownictwa mieszkaniowego); 6) bezpieczeństwo obywateli (m.in. porządek

© Reszelewski J., 2018

publiczny, ochrona przeciwpożarowa i przeciwpowodziowa, w tym wyposażenia oraz utrzymania gminnego magazynu przeciwpowodziowego); 7) działania na rzecz samorządności i współpraca (m.in. wspieranie i upowszechnianie idei samorządowej, w tym tworzenie warunków do działania i rozwoju jednostek pomocniczych i wdrażania programów pobudzania aktywności obywatelskiej, promocji gminy, współpracy a także działalności na rzecz organizacji pozarządowych oraz podmiotów wymienionych w art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie [8], współpracy ze społecznościami lokalnymi oraz regionalnymi innych państw [1, s. 188].

Jednym w bardzo istotnych zadań nałożonych na gminy jest świadczenie pomocy społecznej. Pomoc społeczna zgodnie z art. 2 ust 1 ustawy z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej [9] (u.pom.społ.) jest instytucją polityki społecznej państwa, mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwość.Pomoc społeczną organizują organy administracji rządowej i samorządowej, współpracując w tym zakresie, na zasadzie partnerstwa, z organizacjami społecznymi i pozarządowymi, Kościołem Katolickim, innymi kościołami, związkami wyznaniowymi oraz osobami fizycznymi i prawnymi.

Świadczenia z pomocy społecznej przysługują zatem tylko wtedy, gdy ich przyznanie uzasadniają z jednej strony warunki materialne, a z drugiej nieporadność wnioskującego lub nieskuteczność podjętych przez niego działań. Innymi słowy, człowiek własnymi siłami powinien zaspokoić swoje potrzeby, a subsydiarność pomocy społecznej wyraża spoczywającą na jednostce (rodzinie) powinność pełnego wykorzystania własnych zasobów, możliwości oraz uprawnień w celu pokonania trudnej sytuacji życiowej. Jeżeli jednostka nie uczyni zadość owej powinności, to brak po jej stronie podstawowej przesłanki udzielenia wsparcia z pomocy społecznej. W sytuacji natomiast, w której jednostka w pełni wykorzystała swoje możliwości, zasoby i uprawnienia, a mimo to nadal boryka się z trudną sytuacją życiową, to nie ma podstaw, dla których państwo miałoby odmówić jej pomocy [5, s. 23].

Ustawodawca dokonał w u.pom.społ. podziału zadań dotyczących pomocy społecznej: po pierwsze – na zadania własne gminy o charakterze obowiązkowym (art. 17 ust. 1) i o charakterze nieobowiązkowym (art. 17 ust. 2) oraz po wtóre na zadania zlecone gminie (art. 18).

Pomoc społeczna nie wyręcza jednostki w zaspokajaniu jej niezbędnych potrzeb, wspierając jedynie jej dążenia w tym zakresie. Pomoc społeczna, po pierwsze, nie rozwiązuje problemów życiowych jednostki, rodziny, ale wspomagają w podjętych przez nią staraniach, umożliwiając życie w warunkach odpowiadających godności człowieka; po drugie, udzielone przez nią świadczenia nie muszą pokrywać w całości niedostatków podopiecznych, co ma istotne znaczenie z jednej strony, z uwagi na ograniczone zasoby środków finansowych, jakimi pomoc społeczna dysponuje, z drugiej zaś, ze względu na stale rosnącą liczbę osób wymagających wsparcia [5, s. 25].

Do zadań własnych gminy z zakresu pomocy społecznej o charakterze obowiązkowym należą: 1) opracowanie i realizacja gminnej strategii rozwiązywania problemów społecznych ze szczególnym uwzględnieniem programów pomocy społecznej, profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych i innych, których celem jest integracja osób i rodzin z grup szczególnego ryzyka; 2) sporządzanie, zgodnie z art. 16a u.pom.społ., oceny w zakresie pomocy społecznej; 3) udzielanie schronienia, zapewnienie posiłku oraz niezbędnego ubrania osobom tego pozbawionym; 4) przyznawanie i wypłacanie zasiłków okresowych; 5) przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych; 6) przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych na pokrycie wydatków powstałych w wyniku zdarzenia losowego; 7) przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych na pokrycie wydatków na świadczenia zdrowotne osobom bezdomnym oraz innym osobom niemającym dochodu i możliwości uzyskania świadczeń na podstawie przepisów [10] o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych; 8) przyznawanie zasiłków celowych w formie biletu kredytowanego; 9) opłacanie składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe za osobę, która zrezygnuje z zatrudnienia w związku z koniecznością sprawowania bezpośredniej, osobistej opieki nad długotrwale lub ciężko chorym członkiem rodziny oraz wspólnie niezamieszkującymi matką, ojcem lub rodzeństwem; 10) praca socjalna; 11) organizowanie i świadczenie usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych, w miejscu zamieszkania, z wyłączeniem specjalistycznych usług opiekuńczych dla osób z zaburzeniami psychicznymi; 12) prowadzenie i zapewnienie miejsc w mieszkaniach chronionych; 13) dożywianie dzieci; 14) sprawienie pogrzebu, w tym osobom bezdomnym; 15) kierowanie do domu pomocy społecznej i ponoszenie odpłatności za pobyt mieszkańca gminy w tym domu; 16) pomoc osobom mającym trudności w przystosowaniu się do życia po zwolnieniu z zakładu karnego; 17) sporządzanie sprawozdawczości oraz przekazywanie jej właściwemu wojewodzie, w formie dokumentu elektronicznego, z zastosowaniem systemu teleinformatycznego; 18) utworzenie i utrzymywanie ośrodka pomocy społecznej, w tym zapewnienie środków na wynagrodzenia pracowników;19) przyznawanie i wypłacanie zasiłków stałych;

20) opłacanie składek na ubezpieczenie zdrowotne określonych w przepisach o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych.

Zgodnie z wyrokiem NSA w Warszawie z dnia 13 października 2017 roku, I OSK 43/17 [12] z art. 2 ust. 1 u.pom.społ. wynika, że rolą organów pomocy społecznej jest wspieranie potrzebujących osób i rodzin w celu ich usamodzielnienia się oraz ich integracji ze środowiskiem. Funkcji tej nie można jednak utożsamiać z obowiązkiem stałego dostarczania środków pieniężnych w wysokości satysfakcjonującej wnioskodawców oraz zaspokajania wszystkich ich oczekiwań oraz realizacji zgłaszanych potrzeb w pełnym rozmiarze.

W art. 17 ust. 2 u.pom.społ. ustawodawca stanowi, iż gminy realizować mają również nieobowiązkowe zadania własne z zakresu pomocy społecznej, należą do nich 1) przyznawanie i wypłacanie zasiłków specjalnych celowych; 2) przyznawanie i wypłacanie pomocy na ekonomiczne usamodzielnienie w formie zasiłków, pożyczek oraz pomocy w naturze;3) prowadzenie i zapewnienie miejsc w DPS i ośrodkach wsparcia o zasięgu gminnym oraz kierowanie do nich osób wymagających opieki; 4) opracowanie i realizacja projektów socjalnych; 5) podejmowanie innych zadań z zakresu pomocy społecznej wynikających z rozpoznanych potrzeb gminy, w tym tworzenie i realizacja programów osłonowych; 6) współpraca z powiatowym urzędem pracy w zakresie upowszechniania ofert pracy oraz informacji o wolnych miejscach pracy, upowszechniania informacji o usługach poradnictwa zawodowego i o szkoleniach oraz realizacji Programu Aktywizacja i Integracja, o którym mowa w przepisach o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy.

Ponadto, na gminy na mocy art. 18 u.pom.społ. nałożone zostały zadania zlecone gminie z zakresu administracji rządowej dotyczące pomocy społecznej. Do zadań tych należy: 1) organizowanie i świadczenie specjalistycznych usług opiekuńczych w miejscu zamieszkania dla osób z zaburzeniami psychicznymi; 2) przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych na pokrycie wydatków związanych z klęską żywiołową lub ekologiczną; 3) prowadzenie i rozwój infrastruktury ośrodków wsparcia dla osób z zaburzeniami psychicznymi; 4) realizacja zadań wynikających z rządowych programów pomocy społecznej, mających na celu ochronę poziomu życia osób, rodzin i grup społecznych oraz rozwój specjalistycznego wsparcia; 5) przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych, a także udzielanie schronienia, posiłku oraz niezbędnego ubrania cudzoziemcom; 6) przyznawanie i wypłacanie zasiłków celowych, a także udzielanie schronienia oraz zapewnianie posiłku i niezbędnego ubrania cudzoziemcom, którym udzielono zgody na pobyt ze względów humanitarnych lub zgody na pobyt tolerowany na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej; 7) wypłacanie wynagrodzenia za sprawowanie opieki.

Środki na realizację i obsługę zadań zleconych zapewnia budżet państwa, natomiast zadania o charakterze własnym finansowane są z budżetu gminy.Ustawodawca w art. 110 u.pom.społ.stanowi, że zadania z zakresu pomocy społecznej w gminach wykonują jednostkiorganizacyjne – ośrodki pomocy społecznej. W celu właściwej realizacji zadań z zakresu pomocy społecznej na podstawie art. 110 ust. 7 u.pom.społ. wójt (burmistrz, prezydent miasta) udziela kierownikowi ośrodka pomocy społecznej upoważnienia do wydawania decyzji administracyjnych w indywidualnych sprawach z zakresu pomocy społecznej należących do właściwości gminy.Upoważnienie takie może być także udzielone innej osobie, na wniosek kierownika ośrodka pomocyspołecznej.

W u.pom.społ. wprost określono rodzaje świadczeń z pomocy społecznej oraz zasady i tryb ich udzielania (art. 1 ust. 1 pkt 2 u.pom.społ.). Ustawodawca dzieli świadczenia z pomocy społecznej (art. 36 u.pom.społ.) na świadczenia pieniężne i świadczenia niepieniężne. Katalog świadczeń stanowi katalog zamknięty. Oznacza to, że organy pomocy społecznej mogąorzekać tylko o prawie do przyznania (bądź o odmowie) tych świadczeń. Ustawa o pomocy społecznej dokonuje dychotomicznego podziału świadczeń na pieniężne i niepieniężne. Jest to jedyny, wyraźnie zaznaczony w tekście normatywnym, podział form pomocy. Jego wyróżnienie oparte jest na rodzaju wsparcia, jakie otrzymuje beneficjent. Przy świadczeniach pieniężnych pomoc sprowadza się do przekazania świadczeniobiorcy określonej kwoty. Z punktu widzenia podmiotu przyznającego świadczenie wskazana dyferencjacja wsparcia jest mniej znacząca, ponieważ każde świadczenie stanowi dla niego finansowe obciążenie [4].

Świadczeniami pieniężanami są zgodnie z art. 36 ust. 1 u.pom.społ.: a) zasiłek stały, b) zasiłek okresowy, c) zasiłek celowy i specjalny zasiłek celowy, d) zasiłek i pożyczka na ekonomiczne usamodzielnienie, e) pomoc na usamodzielnienie oraz na kontynuowanie nauki, f) świadczenie pieniężne na utrzymanie i pokrycie wydatków związanych z nauką języka polskiego dla cudzoziemców, którzy uzyskali w Rzeczypospolitej Polskiej status uchodźcy, ochronę uzupełniającą lub zezwolenie na pobyt czasowy udzielone w związku z okolicznością, o której mowa w art. 159 ust. 1 pkt 1 lit. c lub d ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach [11], g)wynagrodzenie należne opiekunowi z tytułu sprawowania opieki przyznane przez sąd.

Zgodnie z wyrokiem NSA z dnia 24 kwietnia 2015 roku, I OSK 3091/14 [13] świadczenie nie tylko nie musi być, ale nawet nie powinno być sztywnie określone – jego wysokość powinna być zawsze dostosowana do konkretnej sprawy i sytuacji jednostki. Ograniczoność środków finansowych wymusza ich miarkowanie.Świadczenia pieniężne są popularną kategorią pomocy społecznej i najbardziej pożądaną przez świadczeniobiorców. Dominują wśród nich zasiłki, których przyznawaniem zajmują się ośrodki pomocy społecznej.W wyroku z 24 lutego 1999 roku, I SA 1708/98 [14] Naczelny Sąd Administracyjny orzekł, że pomoc społeczna nie może stanowić stałego źródła utrzymania, zwłaszcza w przypadku osób, które mają wszelkie warunki do tego, aby podjąć pracę. Dlatego też świadczenia niepieniężne powinny być dziś traktowane jako podstawowa forma pomocy, stwarzająca największe szanse na aktywizację osób z niej korzystających i osiągnięcie życiowej samodzielności.

Zgodnie z treścią art. 36 ust. 2 u.pom.społ. świadczeniami niepieniężnymi są: a) praca socjalna, b) bilet kredytowany, c) składki na ubezpieczenie zdrowotne, d) składki na ubezpieczenia społeczne, e) pomoc rzeczowa, w tym na ekonomiczne usamodzielnienie, f) sprawienie pogrzebu, g) poradnictwo specjalistyczne, h) interwencja kryzysowa, i) schronienie, j) posiłek, k) niezbędne ubranie, l) usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania, w ośrodkach wsparcia oraz w rodzinnych domach pomocy, m) specjalistyczne usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania oraz w ośrodkach wsparcia, n) mieszkanie chronione, o) pobyt i usługi w domu pomocy społecznej, p) pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych, w tym w mieszkaniu chronionym, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia, pomoc na zagospodarowanie – w formie rzeczowej dla osób usamodzielnianych.

Wojewódzki Sąd Administracyjny w Szczecinie w wyroku z dnia 21 września 2017 roku, II SA/Sz831/17 [15] orzekł, że niedopuszczalnym jest, aby w sprawach z zakresu pomocy społecznej organy kierowały się automatyzmem oraz arbitralnością. Ustawa o pomocy społecznej nie uzasadnia tezy, że istnieje sztywna, bezwzględnie obowiązująca hierarchia form opieki nad osobami potrzebującymi, która nakazywałaby w każdym pojedynczym przypadku stosowanie ściśle ustalonej kolejności form opieki.

Biorąc pod uwagę prawną regulację przesłanek uzyskania świadczenia oraz zasady roszczeniowości i uznaniowości, można wskazać na świadczenia obligatoryjne i fakultatywne. Pierwsze nie pozostawiają organowi wyboru rozstrzygnięcia. Jeżeli podmiot spełnia określone prawem warunki, organ musi wydać decyzję o przyznaniu świadczenia. Na obowiązkowy charakter świadczeń wskazują określenia użyte przez ustawodawcę, takie jak: «zasiłek stały przysługuje», «za osobę (...) opłaca się składkę», oraz kazuistyczne wyliczenie przesłanek uprawniających do otrzymania świadczenia. Należy jednak pamiętać, iż przyznanie świadczenia nie może pomijać ogólnych zasad udzielania pomocy, których ocena dokonywanajest w granicach swobody działania organu administracji. Oznacza to, że spełnienie szczegółowych warunków do otrzymania świadczenia nie oznacza jego przyznania, może się bowiem okazać, że nie zaistniały ogólne przesłanki udzielenia pomocy. W dużej mierze zakres obligatoryjnej pomocy determinowany jest przepisami prawa, stąd decyzje wydane na ich podstawie należy zaliczyć do aktów administracyjnych związanych, niemniej są one częściowo podejmowane w granicach uznania administracyjnego. Świadczenia obowiązkowe łączą się z zasadą roszczeniowości, wyrażającą się w żądaniu przyznania pomocy oraz uruchamianiu kontroli rozstrzygnięć zapadłych w postępowaniu administracyjnym a także sądowoadministracyjnym. Większość świadczeń z pomocy społecznej przyznawana jest na podstawie uznania administracyjnego w drodze aktu administracyjnego swobodnego. Przyznanie organowi swobody w rozstrzyganiu o udzieleniu pomocy, jej formie oraz rozmiarze osłabia pozycję świadczeniobiorcy, jest jednak nieodzownym instrumentem prawa pomocy społecznej. Swoboda organu nie oznacza dowolności i nie pozbawia osób ubiegających się o pomoc ochrony swych uprawnień. Decyzje uznaniowe również podlegają kontroli, choć samo uznanie jest z niej wyłączone [4].

Podsumowanie. Reasumując, stwierdzić należy, że konieczność pomagania drugiemu człowiekowi jest wpisana w system prawa i ludzkich wartości. Od wieków pomoc bliźniemu wynikałaz potrzeby serca, nakazów religii, z czasem stała się prawnym obowiązkiem państwa. Choć początki opieki społecznej sięgająstarożytności, szersze powiązanie jej instytucji z zadaniami państwa daje się zauważyć dopiero w XIX wieku [2, s. 53]. Pomoc społeczna w obecnym stanie prawnym ma ściśle określone zadania wynikające z art. 3u.pom.społ. Ich celem jest wspieranie osoby i rodziny w wysiłkach zmierzających do zaspokojenia niezbędnych potrzeb oraz umożliwienie im życia w warunkach odpowiadających godności człowieka. Zadaniem pomocy społecznej, zgodnie z art. 3 ust. 2 u.pom.społ., jest także zapobieganie trudnym sytuacjom życiowym osób i rodzin, przez podejmowanie działań zmierzających do życiowego usamodzielnienia osób i rodzin oraz ich integracji ze środowiskiem.Rodzaj, forma i rozmiar świadczenia powinny być odpowiednie do okoliczności uzasadniających udzielenie pomocy. Organ, oceniając sytuację materialną danej osoby lub rodziny, może więc wybrać najbardziej adekwatny sposób i formę pomocy, uwzględniając ograniczone możliwości pomocy społecznej jako instytucji oraz potrzeby wszystkich ubiegających się o wsparcie. Z

treści tego zapisu wynika, że wnioskodawca nie może określać we wniosku rodzaj świadczenia, o które się ubiega, a jedynie wskazaćpowinien trudną sytuację życiową i niezbędną potrzebę. Organ w rodzinnym wywiadzie środowiskowym musi natomiast: 1) ustalić problemy występujące w rodzinie oraz niezbędne potrzeby, 2) uwzględnić je w planie pomocy, 3) określić rodzaj, formę i rozmiar świadczeń pieniężnych czy też niepieniężnych.

Podstawowym zadaniem pomocy społecznej, która jest elementem polityki społecznej państwa, jest umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenia trudnej sytuacji życiowej, której nie są w stanie pokonać samodzielnie. Pomoc społeczna polega w szczególności na: przyznawaniu i wypłacaniu przewidzianych ustawą świadczeń,pracy socjalnej,prowadzeniu i rozwoju niezbędnej infrastruktury socjalnej,analizie i ocenie zjawisk rodzących zapotrzebowanie na świadczenia z pomocy społecznej,realizacji zadań wynikających z rozeznanych potrzeb społecznych,rozwijaniu nowych form pomocy społecznej i samopomocy w ramach zidentyfikowanych potrzeb. Zaś jej celem jest wspieranie osób i rodzin w przezwyciężaniu trudnej sytuacji życiowej, doprowadzenie (w miarę możliwości) do ich życiowego usamodzielnienia i umożliwienia im życia w warunkach odpowiadających godności człowieka; zapewnienie dochodu na poziomie interwencji socjalnej dla osób nie posiadających dochodu lub o niskich dochodach, w wieku poprodukcyjnym i osobom niepełnosprawnym, osobom i rodzinom o niskich dochodach, które wymagają okresowego wsparcia. Ponadto celem pomocy społecznej jest zapewnienia profesjonalnej pomocy rodzinom dotkniętym skutkami patologii społecznej, w tym przemocą w rodzinie, integracja ze środowiskiem osób wykluczonych społecznie oraz tworzenie sieci usług socjalnych adekwatnych do potrzeb w tym zakresie.

Źródła i literatura

1. Dolnicki B. Ustawa o samorządzie gminnym komentarz / B. Dolnicki. – Warszawa, 2018.
2. Nowakowski A. Zarys rozwoju samorządu lokalnego i opieki społecznej w Anglii / A. Nowakowski // Acta UniversitatisWratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji. – 1985. – Nr. XX. – S. 53.
3. Oniszczuk J. Samorząd terytorialny w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego / J. Oniszczuk. – Warszawa, 2002.
4. Sierpowska I. Pomoc społeczna. Komentarz, wyd. IV / I. Sierpowska [Elektroniczne źródło]. – Tryb dostępu: https://www.naukowa.pl/Ksiazki/pomoc-spoleczna-komentarz-1357832.
5. Stopka K. W sprawie obowiązku gminy (powiatu) udzielenia pomocy osobie potrzebującej (art. 16 ust. 2 ustawy o pomocy społecznej) / K. Stopka // CASUS. – 2007. – Nr 4.
6. Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku // Dz. U. – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.
7. Ustawa z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym // Dz.U. – 2018. – Poz. 994 t.j.
8. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 roku o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie Dz.U. – 2018. – Poz. 450 t.j.
9. Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej // Dz.U. – 2017. – Poz. 1769 t.j.
10. Ustawa z dnia 27 sierpnia 2004 roku o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych // Dz.U. – 2017. – Poz. 1938 t.j.
11. Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach // Dz.U. – 2017., – Poz. 2206 t.j.
12. Wyrok NSA z dnia 13 października 2017 roku, I OSK 43/17 // LEX. – Nr 2426972.
13. Wyrok NSA z dnia 24 kwietnia 2015 roku, I OSK 3091/14 // LEX. – Nr 1773714.
14. Wyrok NSA z dnia 24 lutego 1999 roku, I SA 1708/98 // LEX. – Nr 45757.
15. Wyrok WSA w Szczecinie z dnia 21 września 2017 roku, II SA/Sz831/17 // LEX. – Nr 2373332.

Решелевський Я. Завдання у сфері соціальної допомоги, що здійснюється муніципалітетами. Надання соціальної допомоги є одним із найбільш важливих завдань, що здійснюється муніципалітетами. Соціальна допомога як інститут соціальної політики держави спрямована на те, щоб люди та сім'ї могли подолати важкі життєві ситуації, однак це неможливо, використовуючи тільки власні сили, ресурси та можливості таких осіб. Соціальна допомога організовується органами державної влади та органами місцевого самоврядування, які співпрацюють у цьому напрямку, на основі партнерства із соціальними та неурядовими організаціями, католицькою церквою, іншими церквами, релігійними об'єднаннями та фізичними та юридичними особами. Виплати соціальної допомоги надаються, коли їх призначення виправдане матеріальними умовами, нездатністю заявника дбати про себе та родину або неефективністю дій, вжитих ним.

Ключові слова: соціальна допомога, соціальна політика, органи місцевого самоврядування, комуни.

Reszelewski J. Tasks in the Field of Social Assistance Implemented by Municipalities. The provision of social assistance is one of the most important tasks imposed on municipalities. Social assistance as an institution of the social policy of the state aims to enable people and families to overcome difficult life situations, which they are unable to overcome, using their own powers, resources and opportunities. Social assistance is organized by government and self-government administration bodies, cooperating in this respect, on the basis of partnership, with social and non-governmental organizations, the Catholic Church, other churches, religious associations and natural and legal persons. Social assistance benefits are granted when their granting justifies material conditions, ineptitude of the applicant or ineffectiveness of actions taken by them.

Key words: social assistance, social policy, local self-government bodies, commune.

РОЗДІЛ VI
Трибуна молодих учених

УДК 343.914

Б. Бадзюк

Особливості психології жінки–злочинниці

У статті проаналізовано особливості психіки жінки-злочинниці, мотиви, за яких вчиняються злочини, а також ціла система психологічних властивостей: спонукання, установки, переконання, емоційні та вольові особливості тощо. Криміналістичні аспекти, що детермінують жіночу злочинність розрізняють залежно від соціального рівня суспільних відносин, недоліків, пов'язаних з порушеннями у сімейно-побутовій сфері. Звернено увагу на соціальну реакцію на жіночу злочинність. Також проаналізовано реальні та зареєстровані показники даної злочинності, диференційовано жіночу та чоловічу злочинності. Виокремлено характерні для жінок-злочинниць особливості психологічної поведінки, а саме: стійкість переживань, високу імпульсивність, неорганізованість, емоційну вразливість.

Ключові слова: жіноча злочинність, особа злочинця, жінка-злочинниця, психологія поведінки, злочинна поведінка.

Постановка наукової проблеми та її значення. Жіноча злочинність на сьогоднішній день є важливою проблемою у суспільстві, що підтверджується офіційними даними Генеральної Прокуратури України, на далі ГПУ, про кількість жінок, яких повідомлено про підозру станом на січень 2018 року складало 1201 особа, станом на лютий 2018 року складало 2512 осіб, станом на березень 2018 року складало 3751 особа, станом на квітень 2018 року свідчать про кількість жінок, яких повідомлено про підозру складає 5005 осіб, виявлено жінок, які вчинили кримінальні правопорушення станом на 2018 року складало 3891 особа, кількість жінок до яких застосовано запобіжний захід тримання під вартою у квітні 2018 року складало 80 осіб. Варто зауважити про шокуючу статистику з офіційних даних ГПУ за віком на час вчинення кримінального правопорушення жінками станом на квітень 2018 року складало до 14 років – 3 особи, 14-15 років – 46 осіб, 16-17 років – 74 особи, 18-28 років – 1009 осіб, 29-39 років – 1428 осіб, 40-54 роки – 1021 особа, 55-59 років – 160 осіб, 60 років і більше – 150 осіб [1]. Зазначені вище статистичні дані свідчать що в Україні кількість жінок яких повідомлено про підозру у 2018 році з кожним місяцем зростає. Проте зауважимо, що незважаючи на те, що даний вид злочинності в суспільстві жодної країни не має домінуючого характеру, його показники впливають на соціальну мораль всього суспільства, на формування його ставлення до основних людських цінностей. Жіноча злочинність – це сукупність злочинів, що вчиняються саме особами жіночої статі на певній території за певний проміжок часу [2, с. 189].

Аналіз досліджень. Важливими окремими питаннями жіночої злочинності займалися такі провідні вчені України, як Ю. М. Антонян, М. І. Бажанов, О. М. Блага, А. А. Габіані, В. О. Глушков, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. М. Голоднюк, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. М. Зирянов, А. Ф. Зелінський та інші. Предмет дослідження згадувався у дисертаційних роботах таких науковців як, А. Б. Блага, В. О. Меркулова, О. М. Подільчак, М. В. Стрюк, О. Л. Старко, С. В. Нікітенко, Н. О. Чечель, Л. А. Шевченко, Т. А. Шулежко, В. В. Федусик.

Формулювання мети та завдань статті. *Мета статті* полягає, у тому, щоб розкрити основні положення жіночої злочинності через розкриття психологічних особливостей. На цій основі плануємо виконати наступні *завдання:* по-перше, розкрити теоретичні положення щодо вивчення

© Бадзюк Б., 2018

особи жінки-злочинниці оскільки саме таке дослідження має важливе теоретичне значення для пізнання причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі жіночої злочинності і забезпечують застосування відповідних попереджувальних заходів; по-друге, розкрити деякі загальні для всіх злочинців риси, так і специфічні властивості категорії жінок-злочинниць; по-третє, виокремити особливості психології жінки-злочинниці.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Особа жінки злочинця не лише існує, вона потребує глибокого комплексного як правового так і психологічного дослідження. Слід погодитися з А. Зелінським у тому, що особа злочинця – альфа і омега кримінальної психології, її наріжний камінь. Людина, яка порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця, який відхиляється суспільною свідомістю. У злочинців під час зайняття злочинною діяльністю виробляються своєрідні вміння і навички, звички і нахили, тобто «злочинний» почерк. Вчинення злочинів певним способом – передумова злочинної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності – ключ до виявлення винних [3, с. 9].

Про особу злочинця треба говорити у тому випадку, коли йдеться про певну систему злочинних дій. Це зумовлено тим, що особистість формується в процесі діяльності (у тому числі злочинної). Вчинення злочинних дій позначається на психологічній структурі особистості, виникненні у неї антисуспільної спрямованості (установки) [4, с. 40].

Особа злочинця охоплює цілу систему психологічних властивостей: спонукання, установки, переконання, емоційні та вольові особливості тощо. Злочинець це людина, яка перейшла межу закону, порушник закону, винуватець перед законом.

Особа жінки-злочинниці характеризується виникненням певних змін (пороків) в її психологічній структурі. Змінам піддаються ціннісні орієнтації, потреби, нахили, переконання. Виникають негативні риси характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво та ін. Водночас слід говорити про формування особи злочинця стосовно типу злочинної діяльності (насильницький тип злочинця, корисливий тип чи «біло-комірцевий» тип особи злочинця тощо). У цьому плані можна говорити про особу вбивці-маніяка, хулігана, шахрая, хабарника, кишенькового злодія та ін.

У психології особи злочинця розрізняють певного роду дефекти: 1) дефекти індивідуальної правосвідомості (соціально-правовий інфантилізм, правова непоінформованість, соціально-правова дезінформованість, правовий нігілізм (негативізм), соціально-правовий цинізм, соціально-правове безкультур'я); 2) патологія сфери потреб особи; 3) дефекти в особистісних установках; 4) дефекти психічного розвитку (помічаються майже у 50 % засуджених) [5, с. 17-18].

Прихильники антропологічної школи кримінології наполягали на тому, що відмінність кримінологічних показників жіночої і чоловічої злочинності обумовлена генетичною природою жінки, певною мірою «біологічною її недорозвиненістю». Зараз, мабуть, ніхто не заперечує, що біологічні і психічні властивості жінки відіграють певну роль у формуванні й особистості. Більшість сучасних дослідників схильні стверджувати, що особистість – це соціально-біологічний продукт епохи. Особистість людини постійно формується (вдосконалюється або деградує) під впливом біологічних, психологічних і соціальних обставин. Суспільство, щоправда, контролює головним чином соціальні реагування людини на зовнішні подразники і віддає пріоритет у причинному комплексі жіночої злочинності соціальним факторам. Дійсно, злочинна поведінка жінки, як і правомірна поведінка, визначена наперед зрештою не біологічною статтю, а соціальними умовами. Наше життя зовсім недосконале і сприяє не тільки законослухняній поведінці. Як показують численні приклади, жінка все більше засвоює ті форми суспільної поведінки, котрі раніше були прерогативою чоловіків. Негативні стандарти поведінки, характерні для злочинців-чоловіків (зловживання спиртними напоями, наркотиками, паразитизм, аморальність, бездуховність тощо), стають все більше притаманними жінці-злочинниці [6].

Суттєво впливає на злочинність серед жінок загострення протиріч у сімейно-побутовій сфері. Жінка, зайнята важкою працею, відчуває постійну матеріальну нестачу, все складніше виконувати традиційну роль берегині домашнього вогнища. Під впливом життєвих негараздів, марності знайти вихід із складного становища у багатьох з них виникає нервово-психічне напруження, з'являється стан стійкої фрустрації почуття даремності зусиль. Іншими словами, досить інтенсивно накопичуються різноманітні негативні емоції, які мають для жінок важливе значення у силу особливостей їх емоційної сфери. Засоби зняття внутрішньої напруги у таких ситуаціях людина часто шукає у алкоголі, наркотиках або ж у протиправній поведінці. Багато жінок опинились нині у складних, криміногенних умовах у зв'язку з міжнаціональними конфліктами, безробіття тощо.

У зв'язку з особливостями жіночої психіки вони гостріше переживають життєві труднощі і часом обирають протиправні шляхи виходу з них. Щодо корисливо-насильницьких злочинів, то вони не характерні у суто жіночому «виконанні», але їх кількість останнім часом збільшується. Причому спостерігається їх вчинення з особливою жорстокістю. У зв'язку зі значним поширенням проституції і загальним падінням моралі зросло число таких злочинів, як зараження іншої особи венеричною хворобою (ст. 130, ст. 133 КК України) і убивство своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК). Жінки, що входять до змішаних злочинних груп, як правило, займають у них другорядне становище. Вони виконують ролі, пов'язані з переховуванням злочинців, знарядь і засобів вчинення злочину, предметів, здобутих злочинним шляхом, можуть бути інформаторами. Останніми роками число жінок у таких групах має тенденцію до зростання, причому їх роль стає вагомішою, а подекуди й вирішальною (наприклад, жінка-організатор зґвалтування або розбійного нападу). За останній час жінки почали брати участь у таких суто чоловічих злочинах, як вимагання, злочини, пов'язані з обігом наркотичних речовин, розкрадання у кредитно-банківській сфері тощо [7].

Однією з особливостей реалізації емоційної сфери жінок як суб'єкта вбивства є те, що їхні спонукання часто поєднані з емоціями невдоволення, неспокою, іншими почуттями, які виявляються зовні і посідають особливо важливе місце в родинно-побутовій злочинності. У низці випадків емоції і почуття не тільки супроводжують або посилюють основні спонукання, а й можуть відігравати самостійну роль. Це, передусім, вплив таких сильних почуттів, як ненависть, гнів, особиста неприязнь. Комплекс вказаних негативних почуттів часто виникає під впливом на психіку жінок провокуючої поведінки потерпілого.

Які ж мотиви, як правило, лежать в основі насильницької злочинності жінок? Серед основних можна назвати такі, як: ревнощі; помста; бажання позбавитися дитини, чоловіка, співмешканця; корисливі мотиви (прагнення до поліпшення матеріального становища). У дослідженнях сучасного періоду констатується, що перше місце за поширеністю у мотивації вбивств чоловіка (як і дружини) посідає «самоствердження», далі – «прагнення позбавитися турбот», «прагнення утримати партнера», «ревнощі». Таким чином, у центрі суперечностей – зіткнення інтересів чоловіків і жінок [6].

Фізична слабкість жінки зумовлює її певні звички, прагнення, інтереси. Для жінки є нетиповою активна, натискувальна поведінка, що межує з конфліктами. Більш прийнятними є способи і заходи вчинення дій, які не вимагають фізичної сили, особливої спритності: скоюють крадіжки, які не вимагають застосування насильства і спеціальних технічних засобів, вчиняють вбивства без свідків або при їх мінімальній кількості, найчастіше за провокуючої протиправної поведінки [8, с. 23]. Ми вважаємо, що жінка є більш уразливою в конфліктних ситуаціях, під час нападу з боку чоловіка (навіть, підлітка). Почуваючись не захищеною, вона намагається спиратися на більш сильну особу, відчуває соціально-психологічну залежність від неї (питомою є вага вчинення жінками корисливої, корисливо-насильницької злочинності у співучасті). Фізична слабкість жінки, до того ж, зменшує небезпеку таких, в цілому небезпечних діянь, як опір, протидія правомірним діям під час втечі з-під варти, із закладів, які виконують покарання, порушення режимних вимог у виправній установі тощо. Взагалі жінка значно більше, ніж чоловік потерпає від відсутності спеціального підходу до питання правового захисту її життя, здоров'я, честі від фізичного, психічного насилля (впливу, примусу) як у вузькому значенні, так і у більш широкому – від «насилля» над психічним станом жінок в умовах соціально-економічної кризи, за наявності їх особливої чутливості щодо зовнішніх несприятливих чинників.

На наш погляд, саме у певної категорії жінок на слабкість фізичну накладається слабкість вольової сфери, що має наслідком значну залежність від різних засобів, які стимулюють психічний стан (алкоголь, наркотики), швидший процес деградації особистості, захворювання на алкоголізм та наркоманію, взаємозумовленість зростання стану психологічної кризи, психічної патології.

Психологічне дослідження засуджених жінок, проведене в НДІ МВС, показало, що у своїй масі вони не мають якостей, які істотно могли б ускладнити профілактику злочинів з їх боку, процес їх виправлення і перевиховання. У цілому можна сказати, що основній масі жінок-злочинниць в порівнянні зі злочинцями-чоловіками в меншій мірі притаманні асоціальні установки, у них відсутні стійкі злочинні переконання, соціально-психологічна адаптація, хоча і порушена, але серйозних дефектів немає. Відомо, що для жінок важливі оцінки з боку інших людей і те, яке враження вони справляють, багатьом властива така риса, як демонстративність.

Злочинниці не становлять серед них виключення. Але підвищення демонстративності поведінки у таких осіб одночасно поєднується зі зниженням контролю за ним. Демонстративність, визначальні злочинні прояви, в тому числі агресивного характеру, виконує в них захисні (у психологічному плані) функції і служить цілям самоствердження. Потреба в самоствердженні,

будучи одним з найбільш потужних стимулів людських вчинків, стає в злочинниць нав'язливою, істотно впливаючи на весь їхній спосіб життя. Це не просто прагнення правиться чоловікам або виглядати краще за інших жінок, а потреба у підтвердженні, як би у фіксації свого існування, буття, місця в житті в цілому. Вона, як правило, не охоплюється свідомістю.

Характерні для злочинниць стійкість переживань і висока імпульсивність призводять до ігнорування або недостатнього обліку всіх необхідних обставин, неадекватного сприйняття і оцінки виникаючих життєвих ситуацій, поганому прогнозуванні наслідків своїх вчинків, неорганізованості і необдуманості поведінки. У них сильно підвищена тривожність, відзначається емоційна вразливість. При порівнянні жінок, засуджених за насильницькі і корисливі злочини, слід відзначити, що у насильницьких злочинниць більш висока активність і збудливість, що в поєднанні з імпульсивністю і визначає специфіку їх агресивної протиправної поведінки. Співставляючи злочинну поведінку чоловіків і жінок, необхідно відзначити, що у перших виділяється логічність, а у інших – імпульсивність [9].

Висновки. Підводячи підсумок, треба зазначати, що до особливостей жіночої злочинності належить: по-перше відносно невелика питома вага в загальній злочинності, адже жіноча злочинність у декілька разів менша за злочинність серед чоловіків; по-друге, менша суспільна небезпека, проте ця тенденція змінюється, оскільки збільшується кількість тяжких злочинів, які вчиняють жінки, і підвищується їх кримінальна роль у змішаній злочинності, висока імпульсивність, що призводить до поганого прогнозування особою наслідків вчинюваних дій.

По-третє, основній масі жінок-злочинниць в порівнянні зі злочинцями-чоловіками в меншій мірі притаманні асоціальні установки, у них відсутні стійкі злочинні переконання, соціально-психологічна адаптація, хоча і порушена, але серйозних дефектів немає.

По-четверте, особистість жінки-злочинця характеризується багатьма факторами, а саме сукупністю соціально-демографічних, соціально-психологічних, моральних, духовних і правових властивостей, ознак, відносин, які характеризують особу яка вчинила злочин.

Джерела та література

1. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за квітень 2018 року Розділ 1. Віковий, освітній склад та громадянство осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Таблиця 1.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113654&libid=100820.
2. Гаргат-Українчук О. М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності / О. М. Гаргат-Українчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – Вип. 25. – 2014. – С.189–191.
3. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: науч.-практ. изд. / А. Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
4. Попович О. В. Особистість злочинця як соціально-психологічне поняття / О. В. Попович // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2012. – Вип. 1. – С. 40-50.
5. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М.: Ось-89, 2001. – 185 с.
6. Голіна В. В., Головкін Б. М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: навчальний посібник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін. – Х.: Право, 2014. – 513 с.
7. Надьон О. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ / О. Надьон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1111/%CD .
8. Меркулова В. О. Жінка як суб’єкт кримінальної відповідальності: монографія. Вид. 2-е. / В. О. Меркулова. – Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. – 281 с.
9. Особливості злочинної поведінки чоловіків та жінок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://period.radioritual.ru/5495237791503021.html.

Бадзюк Б. Особенности психологии женщины-преступницы. В статье проанализированы особенности психики женщины-преступницы, мотивы, по которым преступления совершаются женщинам, а также система соответствующих психологических свойств: побуждение, установка, убеждения, эмоциональные и волевые особенности. Криминалистические аспекты, детерминирующие женскую преступность, различают в зависимости от социального уровня общественных отношений, проблем, связанных с нарушениями в семейно-бытовой сфере. Обращено внимание на социальную реакцию на женскую преступность. Проанализированы реальные и

зарегистрированные показатели данного вида преступности, дифференцированы женская и мужская преступности. Выделены характерные для женщин-преступниц психологические особенности поведения, а именно: устойчивость переживаний, высокая импульсивность, неорганизованность, эмоциональная уязвимость. Личность женщины-преступницы характеризуется многими факторами, а именно, совокупностью социально-демографических, социально-психологических, нравственных, духовных и правовых свойств, признаков, отношений, характеризующих лицо, совершившее преступление.

Ключевые слова: женская преступность, личность преступника, женщина-преступница, психология поведения, преступное поведение.

Badziuk B. Psychological Features of a Woman-Criminal. The article analyzes the peculiarities of female criminal's mentality, motives, including crimes committed by women, and a system of relevant psychological characteristics: motivation, attitudes, conviction, emotional and volitional features, etc. Criminalistic aspects, that determine female propensity to crime, are differentiated as such that depend on the social status in social relations, deficiencies associated with violations in the family and everyday life. The attention is drawn to the public reaction to female crime. The study is based on the reliable registered data concerning this type of crime with an emphasis on the differentiating features between female and male crimes. The psychological peculiarities of behavior typical for female criminals are elucidated, namely volatility of emotions, high impulsivity, disorganization, emotional vulnerability. The personality of the woman-criminal is characterized by many factors and among them a set of socio-demographic, socio-psychological, moral, spiritual and legal properties, qualities and relations characterizing the person who committed the crime.

Key words: female crime, personality of the offender, woman-criminal, behavioral psychology, criminal behavior.

УДК 340.113.2

Ю. Назарук

Втрата чинності правозастосовчими актами органів та посадових осіб місцевого самоврядування: теоретичний аспект

У статті розглянуто основні ключові моменти втрати чинності правозастосовним актом органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Досліджено можливість скасування правозастосовного акту органом, що його видав як засіб самоконтролю. Окреслено чіткі підстави для втрати чинності правозастосовним актом. Автор вважає, що видання нового акту суб'єктом правотворчості не є доречним по відношенню до правозастосовчих актів. Фактичне припинення дії такого правового акту – це припинення в тих випадках, коли закінчився термін його дії. Таке правило, зазвичай, не слід застосовувати щодо правозастосовчих актів, адже виходячи з їх правової природи термін їх дії вичерпується одразу після виконання.

Ключові слова: правозастосовний акт, втрата чинності індивідуального правозастосовного акту, чинність актів посадових осіб місцевого самоврядування, скасування правозастосовчих актів.

Постановка наукової проблеми та її значення. Темпоральна чинність правових актів вцілому та правозастосовчих зокрема має визначальне значення для здійснення правозастосовчої діяльності та функціонування суб'єктів такої діяльності.

Актуальність даної теми має досить важливе практичне значення. В. Барський у своєму дослідженні звертає увагу на те, що нормотворчість в органах місцевого самоврядування не має чітких орієнтирів, здійснюється стихійно, методом спроб і помилок [9, с. 12].

© Назарук Ю ., 2018

Поряд з цим, К. Солянік зазначає, що у діяльності представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування дедалі гострішим стає питання про можливість скасовувати владні рішення (нормативні та індивідуальної дії), прийняті самим суб`єктом нормотворення [3, с. 90].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Варто сказати, що дослідження темпоральної чинності правозастосовчих актів в Україні майже не проводилось. Загалом же вивченням нормативно-правових та підзаконних актів займалося чимало вчених, зокрема дане питання було висвітлено у роботах О. Пушняка, О. Пономаренка, М. Щирби, О. Плечій та ін. Однак поза увагою вчених-правників було залишено питання чинності (набуття та втрати) правозастосовчими актами в цілому. Слід наголосити, що в переважній більшості проблема чинності правозастосовчих актів висвітлювалась дещо фрагментарно, як правило, взагалі залишалася поза увагою. Питання ж втрати чинності правозастосовчих актів посадових осіб та органів місцевого самоврядування як не визначено законодавчо, так і не закріплено доктринально.

Мета й завдання статті. Мета полягає в аналізі основних підстав втрати чинності правозастосовчими актами як передумови припинення дії такого акту; дослідити можливість „скасування" або так званого «відкликання» правозастосовчого акту посадових осіб місцевого самоврядування; запропонувати шляхи вирішення практичних проблем з даного питання.

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отримання результатів дослідження. Проблематика питання виокремлення термінів «втрата чинності», «припинення діїі» та «скасування» правозастосовчих актів доктринально досліджено майже не було, виключно в певних суміжних роботах науковці поверхнево піднімали цю тематику. Тому у зв'язку з цим пропонуємо наступний варіант – провести дослідження в межах порівняння основних правил, що стосуються нормативно-правових актів в цілому разом із правозастосовчими актами органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Перш за все слід мати на увазі, що як і в науковій літературі, так і в законодавстві як суміжні поняття вживаються такі терміни «втрата чинності», «припинення дії», «скасування», «визнання недійсним/нечинним».

Під «втратою чинності» М. Щирба пропонує розуміти як передбачений правовими приписами момент закінчення дії нормативного-правового акта, що є наслідком настання передбачених в законодавстві обставин [1, с. 33].

«Припинення дії» в науковій літературі науковці розділяють на фактичне та юридичне. В свою чергу юридичне припинення дії акта відбувається тоді, коли видається акт про його скасування або видається новий акт, що регулює відповідні відносини і з початком дії якого стрий акт втрачає силу. Одночасно звертаємо увагу, що видання нового акту не є доречним по відношенню до правозастосовчих актів. Фактичне припинення – припинення дії акту в тих випадках, коли закінчився термін дії акт. Щодо правозастосовчих актів, зазвичай таке правило не слід також застосовувати, адже виходячи з правової природи правозастосовчого акту термін його дії вичерпується одразу після його виконання.

Визначення терміну «скасування» найбільш вдало сформульовано М. Щирбою, яка зазначає, що скасування правового акта – це техніко-юридичний спосіб усунення (видалення) правового акта із системи правового регулювання, що полягає у прийнятті (легалізації) імперативного рішення про визнання втрати цим актом соціально цінних регулятивних властивостей. М. Щирба зазначає, що визнання нормативно-правового акта недійсним (неконституційним, незаконним) як підстава втрати чинності нормативно-правових актів характерна як для законів, так і нормативно-правових актів [1, с. 32].

А. Шуліма відзначає, що предметом наукового переосмислення сьогодні мають стати й відносини щодо втрати чинності нормативно-правовим актом. При цьому кожна група підстав втрати чинності нормативно-правовим актом має свої особливості та проблематику дослідження. [2, с. 57].

Якщо момент набрання чинності є початковою межею дії нормативно-правового акта, то момент втрати чинності є кінцевою межею чинності нормативно-правового акта. [1, с. 32]. Дане твердження, вважаємо, доцільно застосовувати й до правозастосовчих актів (актів індивідуальної дії).

А. Школик сверджує, що в контексті de lege ferenda на відміну від переважної більшості держав-членів Європейського Союзу, а тепер уже й розташованих у Європі колишніх республік Радянського Союзу (виняток – Російська Федерація), в Україні до цього часу не прийнято Адміністративно-процедурного кодексу, в проекті якого було зроблено спробу врегулювати питання скасування (відкликання) індивідуальних адміністративних актів на рівні загального закону, для всіх видів органів публічної адміністрації (ст.ст. 91–96) [5, с. 176].

У цілому, правники зазначають, що однією з підстав припинення чинності нормативно-правового акту (чи окремих його положень) є визнання судом його нечинним внаслідок невідповідності нормативного акта вищої юридичної сили за змістом, порядком прийняття, введення в дію, або через вихід за межі повноважень при його прийнятті. В Україні вирішення цих питань належить до компетенції Конституційного Суду (щодо конституційності актів переважно вищих органів державної влади), адміністративних судів (в усіх інших випадках) [6, с. 834].

Якщо провести аналогію між нормативно-правовими актами та правозастосовчими, можна зазначити, що вцілому принцип верховенства права закріплений ст..8 Конституції України – Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі конституції України та повинні відповідати їй. Тому при проведенні правозастосовчої діяльності органи та посадові особи, які повноважні виносити правозастосовчі акти, повинні провадити таку діяльність з урахуванням нормативно-правових актів вищої юридичної сили. Доречно сказати, що будь-який правозастосовчий акт повинен ґрунтуватися на певній конкретній матеріальній нормі права. Не можна допускати винесення акту індивідуальної дії без посилання на норму права визначену в законі, оскільки такий акт може призвести до порушення прав як фізичних осіб, так і юридичних. Тому порушення невідповідності правозастосовчого акта акту вищої юридичної сили за змістом може бути однією з підстав його скасування.

Разом з тим, В. Тимощук та А. Школик в своїх дослідженнях до актів індивідуальної дії відносять так заний «індивідуальний адміністративний акт». Зокрема, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 2 проекту Адміністративно-процедурного кодексу України адміністративний акт визначено як рішення (правовий акт) індивідуальної дії, прийняте адміністративним органом за результатами розгляду адміністративної справи, відповідно до цього Кодексу, спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків фізичних та юридичних осіб.

В. Тимощук звертає увагу на те, що проблема визначення чинності в часі таких актів є доволі складною. Зокрема, автор зазначає, що через відсутність загального адміністративно-процедурного закону в Україні ці питання чинності узагальнено вирішуються на науковому рівні, принаймні, в навчальній літературі. Зокрема, при характеристиці різних станів чинності «правових актів управління» (в термінології авторів) серед підстав для припинення дії акта переважно називаються:

- виконання вимоги, якщо зміст акта зводився лише до виконання цієї вимоги;
- настання певної юридичної події, зокрема, зникнення «адресата» акта (смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи);
- закінчення строку дії акта, який було видано на певний строк;
- прийняття нового акта, яким поглинається зміст попереднього акта;
- скасування акта органом, що його видав, або іншим уповноваженим органом [4, с. 157-158].

У цілому, вивчаючи дослідження В. Тимощука щодо питання припинення чинності адміністративних актів, можна дійти висновку, що на думку вченого підстави припинення чинності актів досить умовно можна поділити на «нормальні» (ординарні, об'єктиві) та «дострокові». До перших належать насамперед виконання адміністративного акта або припинення його дії у зв'язку із закінченням строку.

В свою чергу К. Є. Солянік у своїх дослідженнях наголошує на тому, що потребує унормування діяльність із правозастосування, а саме – щодо індивідуальних актів. Зазначає, що необхідно концептуально обґрунтувати питання про дію в часі індивідуальних актів, а також можливості прийняття рішення про їх скасування та одночасно пропонує встановлення певних обмежень, залежно від змісту відносин, що регулюються актом [3, с. 93].

Рішення виконавчого комітету ради з питань, віднесених до компетенції виконавчих органів ради, можуть бути скасовані відповідною радою. Скасування нормативно-правового акта уповноваженим суб'єктом владних повноважень у порядку здійснення адміністративних функцій потребує, насамперед, чіткого унормування підстав та порядку скасування, закріплення ефективного механізму судового контролю та дотриманням законності прийняття таких рішень [2, с. 57].

Скасування акта органу місцевого самоврядування можна розглядати в залежності від контексту застосування цього терміну в правотворчій та праовзастосовчій діяльності. Передусім ідеться про одну із складових правового регламентування суспільних відносин, що змістовно входить до поняття «правове регулювання». Так, орган влади може встановлювати, змінювати, доповнювати та скасовувати правові норми, що регламентують правовідносини. З огляду на це, прийняття рішення про скасування акта можна розглядати як одну із форм реалізації нормотворчої функції органу влади, можливості приймати нормативні та інші акти [3, с. 91].

Важливо, що А. Школик у своєму дослідженні дещо ототожнює такі поняття як «скасування» та «відкликання» індивідуального акту, зокрема автор торкається цієї проблеми виходячи з принципу ab ovo та зазначає, що слово «скасовувати» тлумачиться як «визнавати недійсним, незаконним, анулювати, відміняти, касувати, уневажнювати», тобто, відповідає його усталеному в юридичній мові застосуванню. А от поняття «відкликання» має значно вужчий зміст і стосується, передусім, «позбавлення повноважень (депутатів, послів)», і лише додатково – відкликання позову [5, с. 177-178].

Поряд з вищенаведеними підставами втрати чинності правозастосовчими актами, такими як скасування, припинення дії, призупинення дії, визнання недійсним тощо, логічною буде підстава втрати чинності така як виконання правозастосовчного акту. Так як одна з характерних ознак таких актів є їх одноразова дія, тобто акт вичерпує свою чинність його виконанням.

В науковій літературі під «виконанням акту» розуміють реалізацію права або додержання вимоги виконати певні дії, яка міститься в акті, якщо його зміст зводився лише до реалізації цього права / виконання цієї вимоги. У цьому випадку йдеться про досягнення мети, поставленої перед актом (виконання приписів акта тощо). Наприклад, після отримання особою призначеної їй одноразової матеріальної допомоги адміністративний акт фактично вичерпує себе [4, с. 158].

У свою чергу, Верховний Суд України по справі №21-64в13 рішенням від 04 червня 2013 р. дійшов висновку, що системний аналіз положень законів України дає підстави вважати, що за органами місцевого самоврядування законодавець закріпив право на зміну та скасування власних рішень. Таке право випливає із конституційного повноваження органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення шляхом прийняття рішень, що є обов'язковими до виконання на відповідній території, оскільки вони є суб'єктами правотворчості, яка передбачає право формування приписів, їх зміну чи скасування. У той же час у ст. 3 Конституції закріплено принцип, за яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Цей принцип знайшов своє відображення у ст. 74 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з якою органи місцевого самоврядування є відповідальними за свою діяльність перед юридичними і фізичними особами.

Крім того, Верховний Суд України неодноразово приходив до однієї правової позиції, зокрема в таких постановах зі справ №21-493а14 від 11.11.2014 р., №3-553гс15(911/3396/14) від 30.09.2015 р., №21-1306а15 від 06.10.2015 р. тощо. Так, по даних справах суд вказував на те, що позов, предметом якого є рішення органу місцевого самоврядування щодо передачі у власність та оренду земельної ділянки, тобто ненормативний акт (правозастосовчий акт), що застосовується одноразово і з прийняттям якого виникають правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, не може бути задоволений, оскільки таке рішення органу місцевого самоврядування вичерпало свою дію шляхом виконання.

Таким чином, Верховний Суд України підводить підсумок, що органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. Ненормативні правові акти місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вони вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, а тому не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання.

Висновки. Можливість скасування правозастосовного акта суб`єкта владних повноважень становить актуальне питання, яке є мало дослідженим. Та, в свою чергу, серед правників немає єдиної позиції щодо даної проблеми, одні притримуються позиції, що скасування акту можливе, а інші категорично заперечують цю позицію.

Проаналізувавши вищевикладену інформацію, на нашу думку, вагомішим та переконливішим є те твердження, що таке «скасування» / «відкликання» все таки не може бути можливим, оскільки у більшості випадків правозастосовчі акти вичерпують себе одноразовим застосуванням, тобто певні правовідносини вже виникли та породили юридичні наслідки. Тож скасування таких актів призведе до судових спорів.

Джерела та література

1. Щирба М. Ю. Втрата чинності та зупинення дії нормативно-правових актів: деякі теоретико-прикладні аспекти / М. Ю. Щирба // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014.– №3. – С. 31–40.

2. Шуліма А. О. Темпоральна дія нормативно-правового акта та юридична практика / А. О. Шуліма // Наукові записки. –2010. – Т.103. – С. 56–59.
3. Соляннік К.Є. Припинення дії актів органів місцевого самоврядування: проблеми реалізації / К. Є. Соляннік // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – № 1(15).– С. 90–93.
4. Тимощук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія / В. П. Тимощук. – К. : Конус-Ю, 2010. – 296 с.
5. Школик А. Скасування та відкликання індивідуальних адміністративних актів / А.Школик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013 – № 58. – С. 176–181.
6. Пушняк О. В. Визнання нормативно-правового акту нечинним як підстава припинення його чинності / О. В. Пушняк // Філософія права. – 2009.– №1. – С. 834–841.
7. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 03.12.2012 №11472 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=44893/html.
8. Рішення Верховного Суду України від 04 червня 2013 року по справі №21-64в13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/pda/39686.html.
9. Шпак Ю. А. Нормотворчість органів місцевого самоврядування в Україні: теоретико-правовий вимір / Юрій Анатолійович Шпак: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Львів : Львів. держ. універс. внутр. справ, 2016. – 169 с.

Назарук Ю. Утрата силы правоприменительными актами органов и должностных лиц местного самоуправления: теоретический аспект. В статье рассмотрены основные ключевые моменты прекращения действия правоприменительных актов органов и должностных лиц местного самоуправления. Исследована возможность отмены правоприменительного акта органом, который его издал как средство самоконтроля. Автор считает, что издание нового акта субъектом правотворчества не является уместным в отношении правоприменительных актов. Фактическое прекращение действия такого правового акта происходит в тех случаях, когда истек срок его действия. Такое правило обычно не следует применять в отношении правоприменительных актов, ведь исходя из их правовой природы срок их действия исчерпывается сразу после выполнения. Среди юристов нет единой позиции по данной проблеме, одни придерживаются позиции, что отмена акта возможна, а другие категорически отрицают эту позицию. Проанализировав взгляды ученых и практиков, автор пришел к выводу, что более убедительным является утверждение, что такая «отмена», «отзыв» не может совершаться, поскольку в большинстве случаев правоприменительные акты исчерпывают себя одноразовым применением, то есть определенные правоотношения уже возникли и вызвали юридические последствия. Поэтому отмена таких правоприменительных актов приведет к судебным спорам.

Ключевые слова: правоприменительный акт, потеря силы индивидуальным правоприменительным актом, действие актов должностных лиц местного самоуправления, отмена правоприменительных актов.

Nazaruk Iu. Loss of Validity of Law-Enforcement Acts by the Decision of Local Self-Governing Bodies or Officials. The article highlights the key positions of loss of validity by law-enforcement acts of the local self-governing bodies and officials. The possibility of cancellation of a law enforcement act by the body that issued it as a means of self-control is argued in the article. The author believes that issuing a new act by the subject of law-making is not relevant to law enforcement acts. Actual termination of a legal act is the expiration of its validity. This rule generally should not be applied to the law-enforcement acts since in terms of their legal nature the validity period of these acts ends immediately after execution. There is no single position among lawyers regarding this problem. Some believe that the cancellation of an act is possible, while others strongly deny this position. Having analyzed the views of scientists and practitioners, the author concluded that the statement that such «cancellation» or «recall»of the act can not be applied is more convincing, since in most cases legal acts exhaust themselves by one-time application, i.e. certain legal relationships have arisen and caused legal consequences. Therefore, the abolition of such law enforcement acts will lead to litigation.

Key words: law-enforcement act; loss of validity of an individual law-enforcement act; the validity of acts of local self-government officials; cancellation of law-enforcement acts.

УДК 347.78(438)

J. Munik, H. Smolarczyk

Bezpieczeństwo w przemyśle muzycznym

W poniższym artykule zostanie omówiony problem bezpieczeństwa oraz kradzieży własności intelektualnej w różnej postaci w przemyśle muzycznym. Przywołane będą przykłady takich zjawisk zarówno w przemyśle polskim jak i zagranicznym. Podane będą również przyczyny i skutki takich zachowań – targnięcia się na kradzież czyjejś własności artystycznej. Nowe przepisy oraz usprawnienia w pracy sądownictwa (w tym zakresie) powinny zmienić sposoby rozwiązywania takich konfliktów na bardziej efektywne. Większy nakład pracy i finansów na edukacje obywateli oraz akcje społeczne lub dydaktyczne w temacie ochrony twórczości artystów powinny zwiększyć świadomość u ludzi skali problemu i czasem bezkarności artystów posiadających po swojej stronie lepszych prawników niż strona oskarżająca.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, przemysł muzyczny, plagiat, własność intelektualna.

Przedstawienie problemu naukowego i jego znaczenie. W dzisiejszych czasach notorycznie dochodzi do nadużyć praw autorskich w świecie muzyki. Często mają miejsce plagiaty, częściowe kradzieże lub zapożyczenia oraz inspiracje. Zauważa się też całkowite przywłaszczenia całych linii melodycznych lub tekstów utworów. Twórcy robią to celowo lub nie zdają sobie z tego sprawy , że zapożyczają elementy twórczości innych artystów, dlatego w przypadku pracy w przemyśle muzycznym obowiązkowa jest znajomość podstawowych przepisów dotyczących praw autorskich oraz prawa cytatu

Definicje pojęć użytych w poniższym tekście.

- *Plagiat.* Definicja słownikowa: «Przywłaszczenie cudzego pomysłu twórczego, wydanie cudzego utworu pod własnym nazwiskiem lub dosłowne zapożyczenie z cudzego dzieła opublikowane jako własne» [4].

Definicja Prawa: Klasyczna definicja Plagiatu jako elementu prawa nie występuje ale w ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych, ale konsekwencje plagiatu są ujęte w owej ustawie oraz kodeksie karnym.

Rozdział 14 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 4 lutego 1994 r., artykuł 115: «Kto przywłaszcza sobie autorstwo albo wprowadza w błąd co do autorstwa całości lub części cudzego utworu albo artystycznego wykonania, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 3. Tej samej karze podlega, kto rozpowszechnia bez podania nazwiska lub pseudonimu twórcy cudzy utwór w wersji oryginalnej albo w postaci opracowania, artystyczne wykonanie albo publicznie zniekształca taki utwór, artystyczne wykonanie, fonogram, wideogram lub nadanie. Kto w celu osiągnięcia korzyści majątkowej w inny sposób niż określony w ust. 1 lub 2 narusza cudze prawa autorskie lub prawa pokrewne określone w art. 16, art. 17, art. 18, art. 19 ust. 1, art. 191, art. 86, art. 94 ust. 4 lub art. 97, albo nie wykonuje obowiązków określonych w art. 193 ust. 2 lub art. 20 ust. 1-4, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku» [6].

- *Inspiracja.* Definicja słownikowa: «1. Natchnienie, zapał twórczy; 2. Wpływ wywierany na kogoś, sugestia»[4].

Definicja z doktryny: «Utwór inspirowany to utwór, który powstał pod wpływem inspiracji (inspiracji rozumianej jako psychologiczno-emocjonalny odbiór cudzego dzieła)» [5].

- *Objaśnienia.* Najczęściej spotykanym zjawiskiem jest inspiracja lub nieświadome zapożyczenie. W przypadku oskarżeń o plagiat , artyści podejmują obronę poprzez wykazanie nieświadomego użycia czyjejś własności intelektualnej czy twórczej, na przykład : Tekstu piosenki, fragmentu melodii. Po przeniesieniu sprawy na grunt sądowy najczęściej spotykane są umorzenia takich spraw. Trudno jest biegłym oraz sędzi ocenić czy faktycznie doszło do celowego złamania lub nadużycia prawa autorskiego.

Występuje podział na:

- *Plagiat jawny* – jest to całkowite przywłaszczenie całości lub fragmentów utworu i podpisanie tego własnym nazwiskiem.

© Munik J., Smolarczyk H., 2018

- *Plagiat ukryty* – jest to zapożyczanie fragmentów cudzego utworu i umieszczanie ich we własnym dziele, bez podawania informacji o ich źródle, oraz niedosłowne wykorzystaniu fragmentu a odwzorowywanie się na nim. Często jest to nadwyrężanie prawa cytatu.

Treść główna i uzasadnienie wyników badania. W skali międzynarodowej piecze nad ochroną własności intelektualnej sprawuje Światowa Organizacja Własności Intelektualnej. Celem jej jest uświadamianie obywateli o prawie autorskim poprzez prowadzenie szkoleń jak i różnego rodzaju akcji edukacyjnych oraz programów pomocy. Usprawnia też działanie oraz egzekwowanie praw własności intelektualnej oraz praw pokrewnych.

Przykłady występowania plagiatu. Plagiat dotyczący znanych artystów. W przypadku oczywistego lub udowodnionego plagiatu strony konfliktu podejmują się dyskusji na drodze prywatnej (ugoda) lub drodze postępowania sądowego. Przykładem rozwiązania konfliktu za pomocą ugody jest przypadek z 1985 roku kiedy to ugodę zawrzeć mieli zespół Led Zeppelin i artystą William'em Dixon'em. Przedmiotem dyskusji było wykorzystanie przez brytyjski zespół fragmentów tekstu utworu Dixon'a «You Need Love» oraz podobnych zastosowań muzycznych (skopiowane partie gitarowe). Ugoda obejmowała odszkodowanie pieniężne, doszło do niej bez ingerencji sądu. Innym przykładem jest afera między artystami: Vanilla ice, David Bowie oraz zespołem Queen. Sprawa dotyczyła hitu «Ice Ice Baby», autorstwa Vanilla Ice – mianowicie zespół użył w nim sample'a piosenki «Under Pressure» zespołu Queen. Sprawa nie trafiła na sale sądową, gdyż Vanilla ice uznał autorstwo «Under Pressure» oraz zapłacił autorom piosenki odszkodowanie za poniesione szkody. W obu, jak i wielu innych przypadkach kwota zadośćuczynienia nie została ujawniona mediom. Jednak w dużej ilości przypadków nie obyło się bez udziału organów prawnych. Przykładem takiej sytuacji jest głośna sprawa z udziałem Robina Thicke , Pharrela Williams'a oraz rodziny Marvina Gaye'a. Artyści Robin i Pharrel zostali oskarżeni o plagiat. Mieli oni inspirować się przesadnie utworem zmarłego Marvina Gay'e «Got to Give it Up». Artyści początkowo wypierali się aby ich hit «Blurred Lines» miał jakiekolwiek powiązania z utworem zmarłego. W postępowaniu została udowodniona kradzież własności intelektualnej. Rodzina poszkodowanego domagała się odszkodowania, które sąd przyznał w wysokości 7 milionów dolarów.

Plagiat dotyczący mniej znanych artystów. W przypadku artystów o karierze i rozpoznawalności międzynarodowej takie przypadki oskarżeń i rozpraw sądowych nie mają znaczącego wpływu na przebieg dalszej kariery. Jednak pomniejsi twórcy muszą uważać znacznie bardziej na swoje czyny i strategie marketingowe, gdyż na ich karierę ogromny wpływ ma publiczność. Przykładem tego jest zajście z udziałem ReTo – Igor Bugajczyk – polski artysta sceny hip-hopowej. Igor na swojej płycie umieścił kilka utworów które posiadały skradzioną ścieżkę dźwiękową. Właścicielami sampli oraz całych melodii byli niszowi artyści-producenci którzy udostępniali swoje utwory na serwisach muzycznych. Igor jako artysta częściowo rozpoznawany w Polsce, dopuścił się kradzieży na mniejszych producentach. Gdy afera nabierała na sile i popularności, Igor został zmuszony do zmienienia specyfikacji wydawanego albumu. Uciekając od odpowiedzialności za kradzież własności intelektualnej, zaczął sprzedawać album jako remix oraz dodatek do płatnych naklejek (cena naklejek: 30 złotych + album gratis (remix)) sugerując że było to wykorzystanie prawa do cytatu. Sprzedaż albumu spadła oraz popularność wykonawcy osłabła.

Środki mające na celu ochronę własności intelektualnej stosowane przez artystów. Artyści stosują różne sposoby aby ich twórczość nie była wykradana, lub jeśli doszłoby do tego, łatwo byłoby rozpoznać plagiat. Takim sposobem jest zastosowanie sampli, czyli tworzenie i przepuszczanie utworu przez Sampler – urządzenie zapisujące i przechowujący dany utwór w postaci binarnej. Urządzenie potrafi zapisać i zapamiętać sekwencje danych dźwięków następujących po sobie. Tworzy to swego rodzaju znak wodny który oznacza utwór. Sampling jest zapożyczeniem z języka angielskiego inkorporowanym do języka polskiego. Jego odpowiednikiem powinno być : próbkowanie.

Podsumowanie. W XXI wieku praca w przemyśle muzycznym jest niezwykle łatwa a zarazem tak trudna i wymagająca. Nowe technologie , zastosowania techniczne, style i nowe inspiracje oraz sytuacje są polem do popisu dla twórców, muzyków, producentów. Trudność polega na tym że jest prawie niemożliwym aby nie powielić pewnego schematu, nawet nie zdając sobie z tego sprawy. Nie znając czyjejś twórczości artysta może stworzyć podobny utwór, nieświadomie. Wszystko już zostało wymyślone i ciężko jest stworzyć coś oryginalnego, nowego. Utwory nawet oryginalne mogą mieć elementy innych dzieł. Dlatego ochrona własności intelektualnej oraz prawa autorskie i prawa pokrewne, powinny być stale rozwijane i egzekwowane. Dużą trudnością jest oszacowanie faktycznego użycia plagiatu czy kradzieży w niejednolitym przypadku. Nowe przepisy oraz usprawnienia w pracy sądownictwa (w tym zakresie) powinny zmienić sposoby rozwiązywania takich konfliktów na bardziej efektywne. Większy nakład pracy i finansów na edukacje obywateli oraz akcje społeczne lub dydaktyczne w temacie ochrony twórczości artystów powinny

zwiększyć świadomość u ludzi skali problemu i czasem bezkarności artystów posiadających po swojej stronie lepszych prawników niż strona oskarżająca.

Źródła i literatura

1. Piesiewicz P. F. Utwór muzyczny i jego twórca / Piotr F. Piesiewicz. – Warszawa : Wolters Kluwer Polska, 2009. – 211 s.
2. Tomczyk S. Artyści wykonawcy – prawa i ich ochrona / Sławomir Tomczyk. – Warszawa : Wolters Kluwer Polska, 2008. – 174 s.
3. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny [Elektroniczne źródło]. – Dostęp: prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download/D19970553Lj.pdf.
4. Słownik języka polskiego PWN [Elektroniczne źródło]. – Tryb dostępu: https://sjp.pwn.pl.
5. Miernik M. Inspiracja a opracowanie cudzego utworu / Magdalena Miernik [Elektroniczne źródło]. – Dostęp: https://lukreatywni.pl.
6. Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych 4 luty 1994 r. [Elektroniczne źródło]. – Dostęp: https://prawo.sejm.gov.pl.

Мунік Ю., Смолярчук Х. Охорона права інтелектуальної власності у музичній індустрії. У статті розглядаються проблеми охорони права інтелектуальної власності та її порушення у різних формах у сфері музичної індустрії. Наведено приклади таких явищ як у польській, так і закордонній музичній індустрії. Виявлено причини і наслідки порушення права інтелектуальної власності. Нові правила та вдосконалення роботи судової системи Польщі щодо поновлення порушених авторських прав повинні зробити такий судовий захист більш ефективним. Удвадцять першому столітті робота в музичній індустрії надзвичайно проста і в той же час настільки ж складна та вимоглива. Нові технології, інструменти та прилади, стилі, суспільні зміни та ситуації створюють поле для творчості авторів, музикантів та продюсерів. Складність полягає в тому, що практично неможливо не дублювати чужу творчість, навіть не усвідомлюючи цього. Не будучи обізнаним, митець може несвідомо створити подібний художній витвір. Тому охорона та захист права інтелектуальної власності, а також авторських та суміжних прав мають постійно розвиватися та забезпечуватися. Дуже складно виявити фактичне використання плагіату чи іншого порушення авторських прав а у різних ситуаціях. Посилення зусиль і збільшення фінансування для здійснення соціальних кампаній щодо охорони права інтелектуальної власності митців повинні підвищити обізнаність про масштаби проблеми у суспільстві.

Ключові слова: охорона права інтелектуальної власності, музична індустрія, плагіат, інтелектуальна власність.

Mynik J., Smolarczyk H. Protection of the Intellectual Property Right in the Music Industry. The article deals with the problems of intellectual property rights protection and its violation in various forms in the field of music industry. Examples of such phenomena are presented in the Polish and foreign music industry. The causes and consequences of violation of intellectual property rights are revealed. New rules and improvements in the functioning of the Polish judicial system for the restoration of copyright infringements should make such judicial protection more effective. In the twenty-first century, work in the music industry is extremely simple and at the same time equally complex and demanding. New technologies, tools and devices, styles, social changes and situations create a field for the creativity of authors, musicians and producers. The difficulty lies in the fact that it is practically impossible not to duplicate someone else's creativity, even without realizing it. Not being aware, the artist can unconsciously create a similar subject. Everything has already been invented and it is difficult to create something original and entirely new. Even original works may have elements of other works. Therefore, the protection of intellectual property, as well as copyright and related rights, must be constantly developed and enforced. It is very difficult to detect the actual use of plagiarism or other copyright infringement in different situations. Strengthening efforts and increasing funding for informing the public, implementing social campaigns to protect intellectual property rights of artists should raise awareness of the scale of the problem in people.

Key words: protection of intellectual property rights, music industry, plagiarism, intellectual property.

Новини наукового життя

XXXVIII міжнародна історико-правова конференція «Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки» відбулася 1–3 червня 2018 р. у м. Вінниця.

Цей науковий захід було організовано на традиційно високому рівні Міжнародною асоціацією істориків права, Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, секцією історії держави і права Наукової ради НАН України по координації фундаментальних правових досліджень. Партнером із проведення наукового форуму виступив Вінницький національний аграрний університет.

Організаційний комітет спрямував роботу конференції на обговорення наступних історико-правових проблем:

- Правова традиція (традиція в праві), правонаступність і континуїтет.
- Поняття, форми і засоби правового впливу.
- Традиція (традиції) державотворення в Україні і світі.
- Цивілізація, державність і правовий розвиток: співвідношення та взаємовплив.
- Роль традиції в розвитку юридичної думки, формуванні наукових шкіл і напрямів.
- Основні риси західної традиції права.
- Східна традиція як відносна категорія: схід степовий, схід візантійський, схід монгольський, схід мусульманський тощо.
- «Місто» і «степ»: конфлікт і співпраця «Заходу» і «Сходу» на українських землях.
- Візантійські, балканські, скандинавські та інші впливи на право українських земель.
- Релігійні впливи на право, державу і юридичну думку.
- Діалог і конкуренція «Заходу» і «Сходу» в історії вітчизняної держави і права: Правобережна Україна і Гетьманщина, Австрійська і Російська імперії, ЗУНР і УНР, Друга Річ Посполита і УСРР.
- Українське законодавство між «євроатлантизмом» та «євразійством».
- Відображення західних і східних впливів і тенденцій в історії державно-правових інститутів і процесів в окремих регіонах України.

Участь у конференції взяли 43 визнані фахівці у галузі історії права та молоді дослідники, зокрема, осіб, удостоєних почесних звань – 4; докторів наук і професорів – 18, кандидатів наук і доцентів – 22, аспірантів і здобувачів – 3.

Науковий захід об’єднав представників Вінницького національного аграрного університету, Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг), Запорізької державної інженерної академії, Інституту кримінально-виконавчої служби, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Інституту права і психології Національного університету «Львівська політехніка», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса), Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Національного авіаційного університету, Національної академії Служби безпеки України, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв), Одеського державного університету внутрішніх справ, Університету економіки і права «КРОК» (м. Київ), Університету менеджменту

освіти Національної академії педагогічних наук України, Ужгородського національного університету, Харківського економіко-правового університету, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного університету внутрішніх справ, Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

У роботі конференції узяли участь закордонні історики права, зокрема, представники Вільнюського університету (Литва), Університету Аліканте (Іспанія), Юридичного інституту Севастопольського державного університету, Московського обласного філіалу Московського університету МВС Росії імені В. Я. Кікотя (м. Руза, Московська обл., Росія), Північного (Арктичного) федерального університету імені М. В. Ломоносова (м. Архангельськ, Росія).

Наукові дискусії традиційно були поєднані із екскурсіями – цього разу до Вінницького державного обласного архіву, Національного музею-садиби М. І. Пирогова, відділу рідкісних книг Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва.

Доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, член Міжнародної асоціації істориків права М. М. Яцишин

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки з робочим візитом відвідав доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПрН України, директор Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України Олександр Любимович Копиленко, відгукнувшись на запрошення ректора Ігоря Ярославовича Коцана взяти участь у Фестивалі науки та XV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України».

Олександр Любимович Копиленко передав університету унікальне видання – дев'ятитомну серію «Із першоджерел», підготовлену у Інституті законодавства Верховної Ради України. Особливістю серії є систематизований підбір та репринтне відтворення документів і матеріалів періоду Української революції 1917–1921 років, що зберігаються в архівних фондах і практично недоступні сучасним дослідникам. Цей щедрий дар є безцінним скарбом для науково-викладацького складу та молодих науковців, студентів університету, суттєво розширивши джерельну базу для історико-правових досліджень.

Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Ю. В. Коренга

На юридичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки 1-2 червня 2018 р. відбулась XV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи України».

Це щорічний науковий захід, який зібрав цьогоріч науковців та практиків з різних навчальних закладів, наукових установ, державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій різних форм власності для обговорення теоретичних і практичних проблем формування та функціонування правової системи.

Під час проведення конференції обговорили найважливіші проблеми правового регулювання суспільних відносин, становлення та розвиток демократичних засад діяльності державних органів й органів місцевого самоврядування, узагальнити вітчизняний та закордонний науковий і практичний досвід щодо шляхів реформування правової системи.

Особливий інтерес в учасників заходу викликало жваве обговорення новацій Міністерства юстиції у сфері державної реєстрації, зокрема вчинення реєстраційних дій нотаріусами. Це й задало високий тон дискусії та обговорення, з якими поділилися радник Міністра юстиції України Роман Усенко, керівник юстиції Волині Тарас Грень та Тетяна Ариванюк – приватний нотаріус Луцького міського нотаріального округу.

Участь у конференції взяли також провідні науковці з навчальних закладів України, Республіки Білорусь, Республіки Польща.

В рамках конференції плідно працювали секції:

- теорії та історії держави і права; філософії та соціології права;
- конституційного, адміністративного права та процесу, фінансового права; міжнародного права, права Європейського Союзу; судових та правоохоронних органів;
- цивільного, господарського права та процесу; сімейного права;
- трудового права та права соціального забезпечення; екологічного, земельного, аграрного права;
- кримінального права та процесу, кримінально-виконавчого права, криміналістики, кримінології;
- мас-медіа права, ІТ-права та інтернет-права.

За результатами роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» було видано солідну збірку тез доповідей.

Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
А. М. Демчук

ВАЛЕНТИН ДОЛЕЖАН – ФУНДАТОР ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ У ВОЛИНСЬКОМУ ВУЗІ

Історія розвитку юридичної науки і освіти на юридичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки тісно пов'язана з іменем доктора юридичних наук, професора Валентина Володимировича Долежана.

Ліцензію Міністерства освіти України на право підготовки фахівців напряму підготовки «Право» спеціальності «Правознавство» юридичний факультет (тоді – правничий факультет Волинського державного університету імені Лесі Українки) отримав у 1994 році.

Вже 20 березня 1995 року наказом ректора Волинського державного університету імені Лесі Українки № 16-К/В створено кафедру правових дисциплін правничого факультету. Власне, цим же наказом доктор юридичних наук, професор Валентин Володимирович Долежан був призначений на посаду професора, завідуючого кафедрою правових дисциплін за переведенням з Інституту підвищення кваліфікації Генеральної прокуратури України.

Оскільки, на той момент у викладацькому складі були майже відсутні кандидати юридичних наук та доктори юридичних наук, на факультеті професору В. В. Долежану доводилось проводити навчальні заняття зі значного циклу юридичних дисциплін. Так, у перші роки роботи на юридичному факультеті, професор В. В. Долежан викладав такі дисципліни: «Теорія держави і права», «Організація судових та правоохоронних органів», «Конституційне право України», «Прокуратура України», «Прокурорський нагляд», «Державне процесуальне право».

До викладання інших навчальних дисциплін завдяки зусиллям професора Валентина Володимировича Долежана залучались такі знані науковців-правники, як: доктор юридичних наук, професор Л. М. Давиденко, кандидат юридичних наук, доцент Є. А. Суботін, кандидат юридичних наук, доцент П. В. Шумський. За сприяння професора Валентина Володимировича Долежана викладацький склад юридичного факультету поповнився кандидатом юридичних наук, доцентом С. Ф. Василюком, який згодом очолив факультет, та кандидатом юридичних наук, доцентом З. Ф. Самчук-Колодяжною.

Збільшення кількості студентів денної форми навчання, відкриття заочного відділення зумовили зміни у забезпеченні навчального процесу. Тож 3 жовтня 1997 року наказом ректора Волинського державного університету імені Лесі Українки № 64-К/В у зв'язку із виробничою необхідністю кафедру правових дисциплін правничого факультету було реорганізовано на дві кафедри: публічного права та приватного права. Завідувачем кафедри публічного права було призначено доктора юридичних наук, професора Валентина Володимировича Долежана.

Активно працюючи над організацією навчального процесу на юридичному факультеті, професор В. В. Долежан підготував ряд наукових праць, зокрема: «Вдосконаленню форм і методів навчання на правничому факультеті» (Педагогічна технологія у сучасному вузі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 листоп. 1995 р. / М-во освіти України, Акад. пед. наук України, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1995. – С. 68-69) та «Запобігання явищам професійної деформації у студентів юридичного факультету» (Матеріали регіонального семінару з клінічної юридичної освіти / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – С. 15-17).

Особливо слід відзначити плідну роботу професора В. В. Долежана в підготовці матеріалів та акредитації юридичного факультету у 1998-1999 роках. Неодноразові відрядження до Києва та Харкова, зустрічі з тодішнім керівництвом Харківської національної юридичної академії, зокрема ректором, академіком В. Я. Тацієм та першим проректором, професором В. В. Сташисом, свідчили про високий авторитет та професіоналізм професора В. В. Долежана.

Вже в 2000 році, відповідно до дозволу Міністерства освіти і науки України № 55-5/615 від 14 квітня 2000 року, наказом ректора № 45-К (в) від 22 травня 2000 року на юридичному факультеті створено чотири кафедри: теорії, історії держави і права та конституційного права; цивільного права і процесу; кримінального права і процесу; трудового, аграрного та екологічного права. Завідувачем кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права було

призначено доктора юридичних наук, професора Валентина Володимировича Долежана з метою приведення структури юридичного факультету у відповідність з обсягами контингенту професорсько-викладацького складу та студентів.

У зв'язку з виходом на пенсію, наказом ректора Волинського державного університету імені Лесі Українки № 23-К/В від 5 лютого 2001 року професора Долежана Валентина Володимировича було звільнено з посади професора-завідувача кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права. Наказом ректора Волинського державного університету імені Лесі Українки № 29-К/В Долежана Валентина Володимировича було призначено на посаду професора кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права з 16 лютого 2001 року до 31 серпня 2006 року за строковим трудовим договором.

Працюючи на юридичному факультеті Волинського державного університету імені Лесі Українки (нині Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки) професор В. В. Долежан активно займався науковою роботою. Значна частина його наукових праць у цей період була присвячена проблемам організації та діяльності прокуратури, зокрема: «Про функції органів прокуратури на сучасному етапі» (1995); «Нагляд за додержанням законів про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення» (1998); «Шляхи конкретизації представницької функції прокуратури в майбутньому Законі України «Про прокуратуру» (1998); «Прокурорський нагляд за додержанням законодавства в банківській сфері» (1999); «Концептуальні проблеми правового регулювання діяльності прокуратури в майбутньому Законі про прокуратуру» (1999) та інші.

Варто зазначити, що коло наукових інтересів професора В. В. Долежана не обмежилося лише прокурорською тематикою. Предметом наукових досліджень вченого стали актуальні проблеми конституційно-правового спрямування, зокрема: «Деякі питання правотворчості в Україні» (Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: корот. тез. доп. та наук. повідомл. Респ. наук.-практ. конф., 9-11 листоп. 1995 р. / Нац. юрид. акад. України. – Х., 1995. – С. 312-313); «Дія принципу стримувань і противаг у стосунках між гілками влади у Конституції України» (Науковий вісник ВДУ. Юридичні науки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – 1997. – № 10. – С. 4-10); «Гарантії конституційних прав і свобод людини в Україні» (Науковий вісник ВДУ. Юридичні науки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – 1998. – № 11. – С. 4-17); «Проблеми вдосконалення компетенції державних органів і посадових осіб у сфері правозахисної діяльності» (Актуальні проблеми захисту прав і свобод людини в Україні: матеріали наук.-практ. конф., 19-20 трав. 2000 р. / Ін-т адвокатури Нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – С. 42-51); «Дія системи стримувань і противаг у відносинах між законодавчою і президентською владами в Україні» (Парламентаризм в Україні: теорія і практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня проголошення незалежності України та 5-й річниці з дня прийняття Конституції України, 26 черв. 2001 р. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства. – К., 2001. – С. 169-173); «Проблеми правового регулювання діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (Наукові записки. Сер. Право / Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог, 2001. – Вип. 2. – С. 175-179); «Місцеве самоврядування в Україні: проблеми вдосконалення» (Наукові записки. Сер. Право / Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог, 2002. – Вип. 3. – С. 34-42); «Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в Україні» (Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіон. наук.-практ. конф. (13-14 лют. 2003 р.) / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Юрид. ф-к. – Л., 2003. – С. 130-133); «Місцеве самоврядування в Україні як соціально-правовий феномен» (Любомль в історії України і Волині. – Луцьк, 2003. – С. 100-109); «Проблеми зміцнення правового статусу Вищої ради юстиції» (Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – Вип. 62. – С. 134-143); «Проблеми кодифікації виборчого законодавства України» (Вибори і референдум в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення, Київ, 13-15 листоп. 2002 р. (доповіді, виступи, рекомендації): зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. / Центр. виборча комісія України. – К., 2003. – С. 108-113).

Предметом наукових напрацювань вченого були і актуальні проблеми адміністративно-правового регулювання, зокрема: «Актуальні проблеми кодифікації адміністративного законодавства України» (Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики:

матеріали міжнар. наук.-практ. конф., жовт. 1999 р. / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 1999. – С. 193-196); «Проблеми вдосконалення законодавства про адміністративну відповідальність» // Проблеми права на зламі тисячоліть: матеріали міжнар. наук. конф. / Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2001. – С. 424-427); «Проблеми діяльності адміністративних судів по забезпеченню законності правових актів органів публічної влади» // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / ОНЮА. – О., 2003. – Вип. 21. – С. 149-154).

Не менш важливим напрямом роботи професора В. В. Долежана стали також методичні напрацювання. Зокрема, він є автором методичних рекомендацій з таких дисциплін, як: «Теорія держави та права: завдання до семінар. занять з курсу»; «Організація судових і правоохоронних органів: завдання до семінар. занять з курсу»; «Конституційне право України: завдання до семінар. занять з курсу»; «Державне процесуальне право: завдання до семінар. занять з курсу».

Наказом ректора Волинського державного університету імені Лесі Українки № 16-К/В від 31 січня 2003 року професора Долежана Валентина Володимировича було звільнено 17 лютого 2003 року з посади професора-завідувача кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права за власним бажанням. У цьому ж році доктора юридичних наук, професора Валентина Володимировича Долежана було призначено на посаду професора кафедри організації судових та правоохоронних органів Одеської національної юридичної академії, у якій він працює по даний час.

Сьогодні наукові починання професора Валентина Володимировича Долежана на юридичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки продовжують його учні та вихованці. Зокрема, к.ю.н., доцент Кравчук Володимир Миколайович та к.ю.н., доцент Фідря Юлія Олександрівна, які захистили кандидатські дисертації під його керівництвом. Темою дисертації доцента В. М. Кравчука, захищеної у 2008 році, за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; адвокатура та прокуратура була «Роль суду й прокуратури в забезпеченні законності правових актів органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування». Доцент Ю. О. Фідря підготувала та захистила у 2010 році дисертацію за спеціальністю 12.00.10 – судоустрій; адвокатура та прокуратура на тему «Діяльність прокурора у контрольних стадіях кримінального процесу». Нині доцент Кравчук В. М. та завідувач кафедри кримінального права і процесу, доцент Фідія Ю. О. навчають студентів юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, продовжуючи справу, розпочату їх вчителем.

Принциповість та порядність, відданість професії, сумлінне ставлення до виконання своїх обов’язків, широка ерудованість та творчий підхід до наукової роботи здобули Валентину Володимировичу Долежану високий авторитет і глибоку повагу колег, студентів та адміністрації Волинського державного університету імені Лесі Українки. Жоден студент чи викладач, які зверталися до Валентина Володимировича Долежана за порадою, не залишались без його уваги, завжди отримували змістовні консультації чи рекомендації.

Нині професор Валентин Володимирович Долежан й надалі допомагає у становленні та розвитку правничої науки як важливої складової юридичного факультету, зокрема він є членом редакційної колегії наукового фахового періодичного друкованого видання юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Історико-правовий часопис», який видається з 2013 року та включений до науково-метричних баз Index Copernicus International, РИНЦ, BASE.

Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
В. М. Кравчук

Кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
М. А. Кравчук

Представляємо до уваги наукової спільноти монографію «Місця позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII - початку XX ст. (історико - правове дослідження»[1], підготовану доктором юридичних наук, професором, завідувачем кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки М. М. Яцишиним та кандидатом юридичних наук І. О. Левчуком.

Дана монографія є результатом спільної тривалої роботи та відповіддю на той громадський запит в суспільстві, що стосується реформування вітчизняної системи виховання покарань. В роботі досліджені проблеми становлення та функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII - початку XX століття.

Ця наукова розвідка зумовлена не тільки, дослідницькою та пізнавальною метою, але може бути використана в сучасних умовах реформування пенітенціарної системи держави. Загальновизнано, що стан цієї системи відображає ступінь цивілізованості тієї чи іншої країни. Незважаючи на те, що реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи розпочалося вже чверть століття тому і принесло певні позитивні зміни, говорити про кардинальні якісні зрушення ще зарано. На жаль, можна вести мову про недостатньо ефективне управління, не подолану до кінця закритість системи, недостатність фінансування, непоодинокі випадки нехтування правами та законними інтересами засуджених з боку керівництва та персоналу установ виконання покарань тощо. Криза системи виконання покарань перетинається з погіршенням криміногенної ситуації в країні в цілому, на яку негативно впливають явища політичного, соціально-економічного; характеру, події, пов'язані з анексією Криму та бойовими діями на Сході України.

Проте при аналізі стану системи виконання покарань, розробленні комплексу заходів щодо її подальшого реформування на увагу заслуговують, поряд з факторами сучасного походження, і чинники історико-правового характеру. Слід зважати на те, що система виконання покарань, яка дісталася Україні при набутті незалежності, формувалася і розбудовувалася протягом XIX-XX століть, за імперських та радянських часів, і попри недавні реформаторські кроки, на думку авторів, продовжує зберігати та генерувята Проте при аналізі стану системи виконання покарань, розробленні комплексу заходів щодо її подальшого реформування на увагу заслуговують, поряд з факторами сучасного походження, і чинники історико-правового характеру. Слід зважати на те, що система виконання покарань, яка дісталася Україні при набутті незалежності, формувалася і розбудовувалася протягом XIX-XX століть, за імперських та радянських часів, і попри недавні реформаторські кроки, на думку авторів, продовжує зберігати та генерувати відповідні риси адміністративно-командного типу. Це зумовлює необхідність ретельного вивчення досвіду функціонування місць позбавлення волі в історико-правовому аспекті, в тому числі на рівні історичних регіонів держави (у даному випадку – Волині за часів перебування у складі Російської імперії).

За багатовікову історію становлення державності Україна отримала у спадок колосальний досвід функціонування місць позбавлення волі. Поява цієї монографії з проблем пенології дозволяє зрозуміти регіональний аспект, зокрема, волинський сегмент пенітенціарної системи Російської імперії наприкінці XVIII - початку XX століття.

Опрацьовані авторами джерела значною мірою висвітлюють особливості становлення та функціонування місць позбавлення волі у Волинській губернії. Залучення широкого обсягу джерел надало можливість максимально об'єктивно розглянути це явище як з точки зору правового регулювання, так і особливостей функціонування на регіональному рівні.

---

[1] Яцишин М. М., Левчук І. О. Місця позбавлення волі у Волинській губернії Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (історико-правове дослідження : монографія / М. М. Яцишин, І. О. Левчук. – Луцьк : ПрЛТ «Волинська обласна друкарня», 2018. – 152 с.

Процес становлення та еволюціонування місць позбавлення волі в Російській імперії можна розділити на дореформений та пореформений періоди. Дореформений період в рамках дослідження має розгорнуті часові рамки та завершується проведенням тюремної реформи, зокрема, створенням Головного тюремного управління у 1879 році. Пореформений період розпочинається із моменту створення Головного тюремного управління у 1879 році як центрального управлінського органу пенітенціарної системи в Російській імперії та тюремних інспекцій як місцевих управлінських органів, підзвітних Головному тюремному управлінню. Даний період характеризується намаганням імперської влади впорядкувати систему управління тюрмами імперії, для чого створюються міжвідомчі комісії, уповноважені на складання проектів з удосконалення законодавства, яке регулювало подальше втілення тюремної реформи на практиці. Протягом пореформеного періоду спостерігаються спроби покращення умов утримання арештантів, зокрема, реконструкція занедбаних тюремних будівель та побудова нових. Побутові умови у тюрмах імперії, особливо на окраїнах, можливість зайняття в'язнів роботами залишались на низькому рівні та потребували подальших організаційних кроків.

З огляду на проведений аналіз автори дійшли висновку, що реформа тюремної системи в такому стані хоча й покращила управлінську діяльність пенітенціарних закладів, що зумовило в т. ч. і гуманізацію покарання, але докорінно не змінила суть пенітенціарної політики держави в контексті умов утримання арештантів.

Законодавство, яке регулювало питання функціонування місць позбавлення волі в Російській імперії еволюціонувало від роздріблених норм, якими регулювалися окремі сторони виконання кримінальних покарань, до спеціального пенітенціарного законодавства. Серед важливих нормативно-правових актів, що спрямовувались на регулювання пенітенціарної системи Російської імперії як на центральному рівні, так і на регіональному, були Установи для управління губерній від 1775 року, Правила Товариства піклувального про тюрми від 1819 року, Статут щодо засланих осіб від 1822 року, Інструкція наглядача губернського тюремного замку від 1831 року, Звід установлень та статутів щодо утримуваних під вартою від 1832 року, Уложення про покарання кримінальні та виправні від 1845 року, Циркуляри Міністерства внутрішніх справ та Головного тюремного управління щодо врегулювання окремих питань місць позбавлення волі, Кримінальне уложення від 1903 року, Загальна тюремна інструкція від 1915 року та ін.

У ході тюремної реформи була здійснена спроба створення вертикалі управління місцями позбавлення волі в Російській імперії, однак централізувати управління тюремною системою не вдалося. В той же час безсумнівним успіхом реформи можна вважати нормативну врегульованість управлінських питань, а також вирішення деяких практичних проблем організації тюремної системи. Система управління в'язницями у Волинській губернії відповідала загальноімперському порядку. На місцях всю повноту влади щодо функціонування системи місць позбавлення волі мали губернатори та віце-губернатори разом з губернськими правліннями. У губернських правліннях утворювались відділи, що мали свої сфери відання, зокрема і тюремні відділи. В ході дослідження архівних матеріалів було встановлено, що тюремного відділу у Волинському губернському правлінні не було. Питанням функціонування місць позбавлення волі, в свою чергу, займався судовий відділ Волинського губернського правління.

Вагомий вплив на функціонування місць позбавлення волі у Російській імперії мало Товариство піклувальне про тюрми, зокрема, і його губернські та повітові комітети. У Волинській губернії з 1836 року діяв Волинський губернський комітет Товариства піклувального про тюрми та його повітові комітети. Варто зазначити, що губернські комітети Товариства піклувального про тюрми очолювали губернатори.

Система місць позбавлення волі на території Волинської губернії складалась з 13 тюрем, з яких 1 губернська в Житомирі, 1 етапна в Радзивилові та 11 повітових у Луцьку, Рівному, Острозі, Новоград-Волинськуу, Володимир-Волинську, Заславі, Дубно, Ковелы, Сгарокостянтинові, Кременці, Овручі. Крім того, в губернії функціонували арештантські

доми для утримання засуджених мировими суддями, кількість яких варіювалася в залежності від звітного періоду.

Державне фінансування місць позбавлення волі та матеріальне забезпечення в'язнів у Волинській губернії на жодному з етапів їх функціонування не відповідало потребам та вимогам російського законодавства. Факторами, які зумовлювали такий стан, були зношеність будівель і приміщень, які використовувались; відсутність поділу контингенту в'язнів за категоріями; відсутність підготовки персоналу в'язниць; двоєдине керівництво місцями ув'язнення, а також збільшення контингенту за рахунок появи нової категорії ув'язнених за політичні злочини. З метою покрашення становища ув'язнених Волинської губернії широко застосовувалось залучення пожертв та меценатської допомоги не лише у грошовій формі, а й інвентарем, харчами, предметами побуту. Такий підхід дозволив покращити забезпечення ув'язнених у тюрмах губернії.

Відсутність змоги залучати арештантів до робіт у Волинській губернії впродовж кінця XVIII ст. - I пол. XIX ст. збереглась і в наступний період. В тюрмах регіону були відсутні майстерні для в'язнів, а роботи були обмежені внутрішньогосподарськими потребами та деколи міськими роботами. Лише в містах Овруч, Острог, Кременець та Новоград-Волинський були створені спеціальні майстерні для зайняття в'язнів роботами. В Житомирській тюрмі з липня 1885 року арештантів почали залучати до здійснення ремонтних робіт на Житомирсько-Бердичівському шосе, для чого було облаштовано кузню та ковальню, незалежно від цього, з'явилась можливість організувати в Житомирській тюрмі швейну та взуттєву майстерню, де виготовляли одяг та взуття для тюрем всієї губернії. Це було нетиповим прикладом такого масштабного залучення арештантів до робіт.

Освітня діяльність при в'язницях носила не системний, а епізодичний характер, що було обумовлено як відсутністю кадрів, так і фінансування та наявністю придатних приміщень. Школи грамотності функціонували в Ковельській, Кременецькій та Овруцькій тюрмах. В інших закладах освіта носила епізодичний характер і обмежувалась читанням книг релігійного змісту. Такий стан був характерним і для церковного богослужіння в місцях позбавлення волі Волинської губернії.

Охорону та нагляд над ув'язненими на території Волинської губернії до 1869 року здійснювала військова варта. Потреба удосконалення роботи з в'язнями та економія коштів для казни зумовили залучення вільнонайманих наглядачів до роботи у в'язницях. Ця заміна проходила централізовано, узгоджувалась з місцевим військовим керівництвом. Кадрові пропозиції подавались начальниками тюрем та повинні були обов'язково узгоджуватись з Волинським комітетом Товариства піклувального.

З іншого боку, автори роботи вказують і на негативні аспекти функціонування місць позбавлення волі в Волинській губернії в окреслений період. Зокрема, це стосується катастрофічного недофінансування місць позбавлення волі, що проявлялось в деградації матеріально-технічної та кадрової бази системи виконання покарань. Це стосувалось і незалучення арештантів до робіт, і переповненості тюрем, і некомпетентності персоналу, що впливало на загальний стан їх функціонування.

Поза сумнівом, результати монографічного дослідження М. М. Яцишина та І. О. Левчука є цінними для коректної та об'єктивної оцінки минулого, визначення найбільш негативних факторів функціонування пенітенціарної системи, які можна врахувати і сьогодні з метою недопущення помилок.

Кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри загально-правових дисциплін
Інституту Кримінально-виконачої служби
О. В. Сокальська

Наші автори

Андрусяк Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Бадзюк Б. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Булавіна С. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Воєвода М. – магістрант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гапончук В. – суддя Апеляційного суду Волинської області, здобувач кафедри кримінального права та процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гламазда П. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гороть А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гусак А. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Давидова Т. – кандидат юридичних наук, старший науковий консультант організаційно-наукового відділу Науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України.

Загиней З. – доктор юридичних наук, доцент, начальник відділу кримінально-правових дисциплін Інституту спеціальної підготовки Національної академії прокуратури України.

Захарчин Н. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Кваша О. – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Коваленко І. – кандидат юридичних наук; доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Коваленко Т. – доктор юридичних наук, доцент, професор, виконувач обов’язків завідувача кафедри земельного та аграрного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Колодяжна В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Конончук І. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кравчук В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Крикунов О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Лаба О. – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Назарук О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Назарук Ю. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Окіпнюк В. – кандидат юридичних, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.
Райниш Н. – магістрант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Резнік Я. – аспірант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.
Санжаровська Т. – адвокат.
Саско О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Світлицька З. – магістрант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Старчук О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Ходанович В. – кандидат юридичних наук, доцент, докторант докторантури й аспірантури Національної академії Служби безпеки України.
Хомич Д. – аспірант кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Чернеженко О. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ.
Чубоха Н. – кандидат юридичних наук; доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Якушев І. – кандидат юридичних наук; доцент, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Яциняк О. – асистент кафедри природничо-математичних спеціальностей Інституту іноземної філології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Яцишин М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Яцишин Н. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов гуманітарних спеціальностей Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
Munik J. – studentka, kierunek «Bezpieczeństwo Wewnętrzne», Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu (Rzeczpospolita Polska).
Reszelewski J. – wojt gminy Bialaczow (Rzeczpospolita Polska).
Smolarczyk H. – student, kierunek «Bezpieczeństwo Wewnętrzne», Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu (Rzeczpospolita Polska).

Редакційна колегія приймає електронні листи для пересилання авторам статей, опублікованих у відповідному номері «Історико-правового часопису», за адресою: ipcsnu2013@gmail.com. У заголовку «Тема листа» просимо вказувати прізвище відповідного автора (співавторів).

Інформація для авторів
Умови публікації наукових статей
у фаховому журналі «Історико-правовий часопис»

Приймаються для редагування й друку наукові статті за фаховим спрямуванням журналу українською мовою, за необхідності - англійською, польською, російською, білоруською. Переклади анотації та реферату статті на англійську мову виконуються фахівцями, залученими редакційною колегією журналу.

Обсяг статті - до 0,5 авт. арк.(8-12 сторінок тексту, оформленого згідно із наведеними вимогами).

У редколегію слід подати:

1. Текст наукової статті в електронному вигляді з дотриманням таких вимог:

Послідовність структурних елементів статті: ліворуч - **УДК** (кегль 12), у наступному рядку, праворуч - **ім'я та прізвище автора** (напівжирний шрифт, 12 кегль). Через рядок - **назва статті** (напівжирний шрифт, 14 кегль). Після назви статті через один рядок потрібно подати **анотацію** (**250-300 знаків**) та **ключові слова** (5-6 слів чи словосполучень) українською мовою (12 кегль). Через рядок - основний текст, через рядок після основного тексту - **джерела та література** (12 кегль), через рядок після цього - **розширену (не менше 850 знаків) анотацію статті російською мовою разом із зазначенням імені та прізвища автора й перекладом назви та ключових слів.**

Наукові статті відповідно до постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 мають містити такі **обов'язкові елементи:** - постановка наукової проблеми та її значення; - аналіз досліджень цієї проблеми; - мета й завдання статті; - виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження; - висновки та перспективи подальшого дослідження.

Для зручності авторів у додатку наведено взірець правильного оформлення рукопису статті.

Вимоги до набору статті. Основний текст рукопису потрібно друкувати через інтервал 1,5 без перенесень, 14 кеглем, шрифт - Times New Roman. Параметри сторінки: ліве поле - 2,5 см, праве -1,5 см, верхнє та нижнє - 2 см. Абзацний відступ - 1,25 см (прохання - не створювати абзацний відступ за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску). Обов'язкове розрізнення знаків дефіс (-) та тире (—), а також використання лапок такого формату: « »(«текст»). Виділення фрагмента тексту можливе курсивом (підкреслення не допускається).

Бібліографічні покликання потрібно оформляти так: на одне джерело - [1, с. 4], на кілька джерел - [4, с. 55; 10, с. 15]. Можливе посилання й без зазначення сторінки, якщо йдеться про джерело загалом.

Вимоги до бібліографічного опису джерел у списку джерел та літератури представлено на офіційному сайті наукового журналу «Історико-правовий часопис» за адресою: http://historylaw.eenu.edu.ua.

2. Відскановану та належно завірену рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), наукового консультанта (для докторантів) або рецензію від фахівця відповідної спеціальності з науковим ступенем в електронному вигляді.

3. До статті окремим файлом потрібно додати інформацію про автора (українською, російською чи англійською мовами): - прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, місце роботи, посада; адреса для листування), e-mail, мобільний чи робочий телефон.

4. Відскановану електронну копію підтвердження сплати редакційного збору.

Редакційний збір становить 600 грн. за одну статтю обсягом до 10 стор., у разі перевищення обсягу 10 стор. додатково сплачується 50 грн. за кожну наступну сторінку статті. Редакційний збір за публікацію статті англійською мовою становить 300 грн. за одну статтю обсягом до 10 стор., у разі перевищення обсягу 10 стор. додатково сплачується 50 грн. за кожну наступну сторінку статті. Список джерел та літератури, розширена (не менше 850 знаків) анотацію статті включається у обсяг статті. Редакційний збір покриває витрати, пов'язані з редагуванням статей, перекладами на англійську мову, макетуванням та друком журналу, а також поштовою пересилкою журналу авторам.

Редакційний збір необхідно оплатити за наступними реквізитами:

Отримувач: ПАО КБ «Приватбанк»; Номер рахунку: 29244825509100; МФО: 305299; ОКПО: 14360570; призначення платежу: Поповнення СКР № 5168742718825072.

Наукові статті докторів юридичних наук та закордонних науковців публікуються безоплатно.

5. Реферат статті українською мовою (для подальшого перекладу) - реферат повинен обов'язково містити: назву статті, прізвище та ініціали автора, посаду, місце роботи, короткий зміст статті. Мінімальний обсяг реферату – 200 слів) (відповідно до наказу МОН України № 1111 від 17.10.2012 р. «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України»).

Назва відповідного файла повинна відповідати прізвищу автора за зразком: franko_statja; franko_recenzia; franko_avtor, franko_zbir, franko_referat.

6. Автор рукопису повинен підписати стандартний договір про передачу авторських прав, якщо стаття прийнята до друку у науковому журналі «Історико-правовий часопис». Бланк договору слід завантажити з офіційного сайту наукового журналу «Історико-правовий часопис» за адресою: http://historylaw.eenu.edu.ua. Відсканований примірник договору, підписаний автором рукопису, надсилається на електронну адресу редакційної колегії журналу.

Вказані вище матеріали окремими файлами слід направляти на електронну пошту редакційної колегії: ipcsnu2013@gmail.com

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати та проводити відбір матеріалів.

Оригінали статей, оформлені з порушенням вимог, не розглядають.

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен, відсутність плагіату несуть автори рукописів.

Кожен автор, колектив авторів отримає один примірник журналу після його опублікування.

Запршуємо відвідати сайт наукового журналу «Історико-правовий часопис», на якому за адресою http://historylaw.eenu.edu.ua у вільному доступі розміщено інформацію про редакційну колегію, викладено редакційну політику та етичні засади діяльності видання, архів опублікованих статей, інформацію про авторів, допоміжну інформацію для співпраці із редакційною колегією.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Яцишин М.
Джерела з історії сискної поліції у Волинській губернії (1908-1917рр.) 3
Булавіна С., Давидова Т.
Право на приватність у системі поколінь прав людини..... 10
Захарчин Н.
Адміністративні особливості територіальних змін у сільських ґмінах
Львівського повіту у 20-30-х рр. XX ст. 14
Лаба О.
Європейський механізм державного фінансування громадських організацій 19
Окіпнюк В.
Радянські органи військової контррозвідки в Україні у період
Другої світової війни 24
Гламазда П.
Розвиток суду присяжних на території України у складі Російської імперії..... 30
Світлицька З., Яцишин Н.
Модель суспільної комунікації в країні відповідно до праці
Ніколо Макіавеллі «Державець» 34

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Воєвода М., Колодяжна В.
Нормативно-правове регулювання права притулку у Великобританії 38
Гороть А.
Ретроспективний аналіз нормативного забезпечення прав меншин
у міжнародному праві до створення ООН..... 44
Конончук І.
Бюджетний процес Європейського Союзу 50
Кравчук В.
Роль Концепції судово-правової реформи в Україні 1992 року
у становленні конституційних основ правового статусу суддів 55
Чернеженко О.
Основні реформи конституційного устрою Італії 58

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Коваленко Т.
Особливості принципів земельного права України серед засобів
мінімізації юридичних дефектів 65
Коваленко І., Райниш Н.
Правове забезпечення екологічної безпеки:
національний та міжнародний аспект..... 71
Чубоха Н.
Договірна свобода як засада договірного права України 76

Якушев І.
Робочий час як норма праці 81
Старчук О., Яциняк О.
Деякі питання сучасного праворозуміння інтелектуального піратства 86

РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Загиней З., Санжаровська Т.
Проблема зворотної дії у часі кримінального процесуального закону у частині поліпшення правового становища осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні 92
Кваша О., Резнік Я.
Змова у структурі співучасті у злочині 98
Андрусяк Г.
Вік настання кримінальної відповідальності неповнолітніх: законодавча практика зарубіжних країн 102
Гапончук В.
Публічні заклики до вчинення злочинних дій: лінгвістичний аналіз 108
Гусак А., Хомич Д.
Тактика слідчого огляду під час розслідування викрадень природнього газу в газових лічильниках 114
Крикунов О., Саско О.
Презумпція невинуватості у міжнародному праві та законодавстві України: проблеми правового регулювання та практики правозастосування 118
Назарук О.
Криміналістичне забезпечення діяльності прокурора у кримінальному провадженні 127

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Решелевський Я.
Завдання у сфері соціальної допомоги, що здійснюється муніципалітетами 132

РОЗДІЛ 6. ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Бадзюк Б.
Особливості психології жінки–злочинниці 138
Назарук Ю.
Втрата чинності правозастосовчими актами органів та посадових осіб місцевого самоврядування: теоретичний аспект 142
Мунік Ю., Смолярчук Х.
Охорона права інтелектуальної власності у музичній індустрії 147

Новини наукового життя 150

Наші автори 159

Інформація для авторів 161

CONTENT

SECTION 1. THEORY, HISTORY OF STATE AND LAW, PHILOSOPHY OF LAW

Yatsyshyn M.
Source Base on the History of the Detective Police Force
in the Volyn Province (1908-1917) 3
Bulavina S., Davydova T.
Right to Privacy in the System of Human Rights Generations 10
Zakharchyn N.
Administrative Specifics of the Territorial Changes in Rural
Areas (Gminas) of Lviv Region in the 20-30's of the 20th cent. 14
Laba O.
European Mechanism for State Funding of Public Organizations 19
Okipniuk V.
Soviet Military Counterintelligence Agencies in Ukraine
during the World War II 24
Glamazda P.
Development of the Jury in the Territory of Ukraine
as a Part of the Russian Empire (the End of the Eighteenth
Century - the Beginning of the Twentieth Century) 30
Svitlytska Z., Yatsyshyn N.
Model of Public Communication in the State
to Niccolo Machiavelli's «The Prince» 34

SECTION 2. CONSTITUTIONAL, ADMINISTRATIVE, INFORMATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Voievoda M., Kolodiazhna V.
British Legislation on Asylum 38
Horot A.
Normative-Regulatory Support of the Minority Rights
in the International Law before Establishment of UN:
Retrospective Analysis 44
Kononchuk I.
Budget Process of the European Union 50
Kravchuk V.
Role of Concept of the Judicial Reform of 1992 in Establishing the Constitutional Basis for the
Legal Status of Judges in Ukraine 55
Chernezhenko O.
Major Reforms of the Constitutional Order in Italy 58

SECTION 3. ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LAW

Kovalenko T.
Features of Principles of Land Law of Ukraine among Means
for Legal Defects Minimization 65
Kovalenko I., Rainysh N.
Legal Protection of Ecological Safety: National and International Aspects 71

Chubokha N.
Freedom of Contract as a Basic Principle of Contract Law in Ukraine 76
Yakushev I.
Working Time as an Aspect of Labour Standards 81
Starchuk O., Yatsyniak O.
Some Issues of Intellectual Piracy's Modern Legal Comprehension 86

SECTION 4. CRIMINAL AND CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

Zahynei Z., Sanzharovska T.
Retroactive Effect of the Criminal Procedure Law in Terms
of Improving the Legal Status of Persons Involved in Criminal Proceedings 92
Kvasha O., Reznik Ya.
Conspiracy as a Structural Component of Complicity in the Crime 98
Andrusiak G.
Juvenile Criminal Responsibility Age: Legal Practice of Foreign Countries 102
Haponchuk V.
Public Incitement to Commit Criminal Acts: Linguistic Analysis 108
Husak A., Khomych D.
Tactics of Investigative Inspection while Investigating the Cases
of Natural Gas Stealing through Gas Meters 114
Krykunov A., Sasko O.
Presumption of Innocence in International Law and Legislation
of Ukraine: Problems of Legal Regulation and Law-Enforsment Practice 118
Nazaruk O.
Criminalistic Support of Prosecutor's Activity in the Criminal Proceedings 127

SECTION 5. INTERNATIONAL SCIENTIFIC COOPERATION

Reszelewski J.
Zadania w zakresie pomocy społecznej realizowane przez gminy 132

SECTION 6. TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

Badziuk B.
Psychological Features of a Woman-Criminal 138
Nazaruk Iu.
Loss of Validity of Law-Enforcement Acts by the Decision
of Local Self-Governing Bodies or Officials 142
Mynik J., Smolarczyk H.
Bezpieczeństwo w przemyśle muzycznym 147

NEWS OF SCIENTIFIC LIFE 150

OUR AUTHORS 159

INFORMATION FOR AUTHORS 161

Наукове видання

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 1 (11)

2018

Упорядник:
О. Крикунов

Переклад з англійської мови:
Л. Гусак, Н. Яцишин

Редактор і коректор*: Н. Шнайдер*
Технічний редактор: *Л. Березюк*

Запрошуємо відвідати сайт наукового журналу «Історико-правовий часопис», на якому за адресою http://historylaw.eenu.edu.ua у вільному доступі розміщено інформацію про редакційну колегію, викладено редакційну політику та етичні засади діяльності видання, архів опублікованих статей, інформацію про авторів, допоміжну інформацію для співпраці із редакційною колегією.

Оригінал-макет виготовлено на юридичному факультеті Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ 20053-9853Р від 07.06.2013 р.
Українською, російською, польською, англійською мовами.

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13; тел./факс +38(0332)24-10-07;
телефон редколегії (0332)24-04-11; електронна адреса: ipcsnu2013@gmail.com
Засновник і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 18,95 ум. друк. арк., 18,73 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 636.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 14).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.